

DPN 5995

Title : वाल्मिकी रामायण किष्किन्धा काण्ड
VALMIKĪ RĀMĀYANA KISKINDHĀ KANDA

Run. No. 6686

Cat. No.

Micro. No.

Subject *रामायण काव्य* *The Rāmāyana* Religion : Hindu / Bauddha
Epic

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 31.2 x 13.5 Folios 241 Lines (in a page) 7
missing 100, 178-181, 193, 194,
Compl. / Incompl. Chapt. / act /

Author / translator

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material : palmleaf / paper / thyasaphu / *Indian paper*.

Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥
सतां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलच्छुषा कुलां रामः सौमित्रि सहितो विललापा कुलेन्द्रियः
तत्र ॥ दृष्ट्वा वतां हर्षादिं प्रियाणि वक्रं पुरे ॥ सकाम वक्षामा पन्नः सौमित्रि मिदम प्रवीत ॥ २ ॥
P. T. O.

टिप्पणी : इस अभिलेख ग्रन्थ (संदि. नं. 6686) नहापा वने धुंरुग संदि. नं 6673, 6674,
6680 दूगु तु ग्रन्थ ख. / एताका दूगु तु खे 5।

Remark : This MS Codex (Rino 6686), foregoing MSS running numbers 6673 as
6674 ^{parts} are of one Epic the Rāmāyana by Vālmīki. Handscripts of
these MSS are one and same of one scribe.

15

10

5

0

CM

5

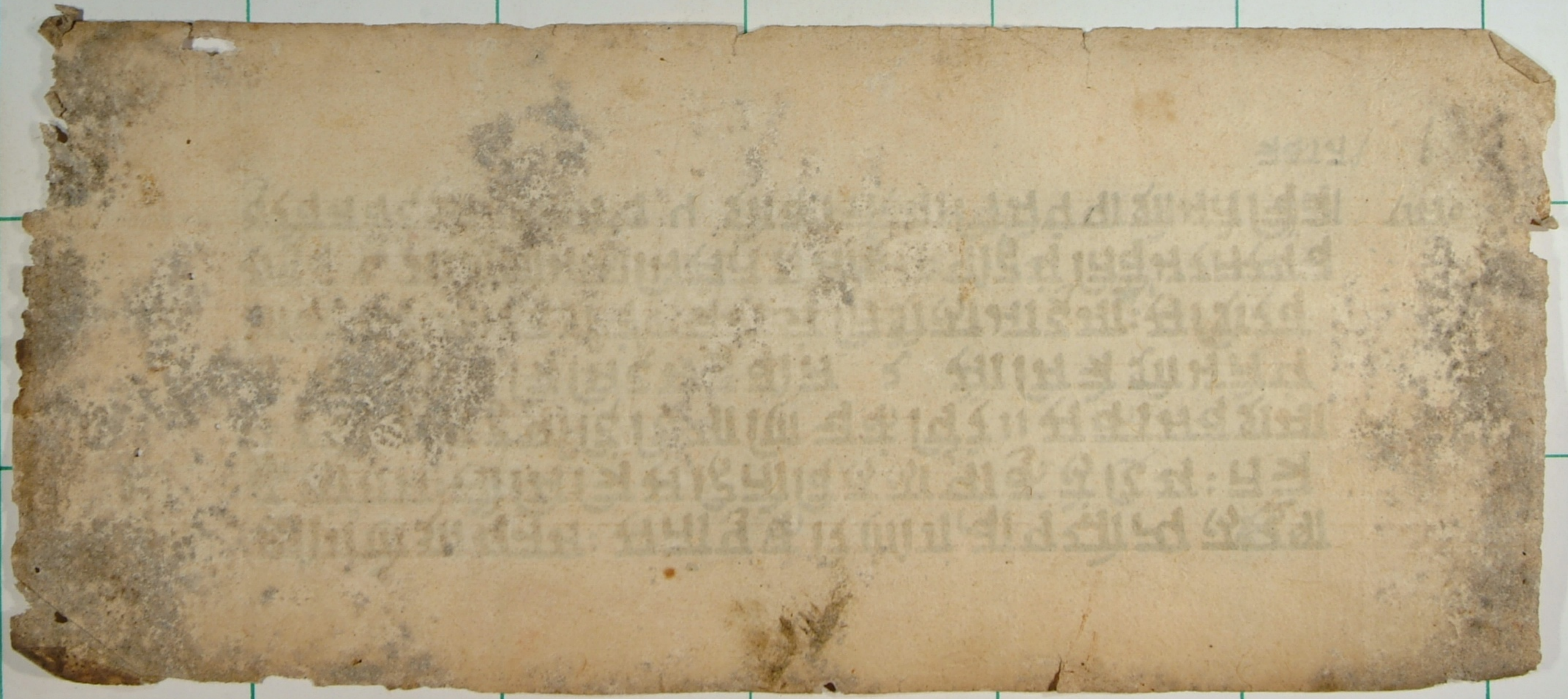
10

20

25

30

35

वावाकि

१

श्रीगणेशायनमः सतां पुष्करिणी गत्वा पश्योत्पलसुषा
कुलारामः सौमित्रि सहितो विललापाकुलेंद्रियः तत्र
॥ दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकंपिरे ॥ सकामवशमा
पन्नः सौमित्रि मिदमब्रवीत् २ सौमित्रे शोभते पं
पाकाननं शुभदर्शनं यत्र राजंति शैलाभाद्रमाः सशिरव
रादव ४ मातुशोभकाभि संततमाध्वयः पीडयंति वै भरतस्य च
दुरैव न वै देहाहरणेन च ५ शोकार्त्तस्यापि मे पं पा शोभते चिन्ता एव ०

त्रकान १ १

मवकीर्णबहुविधैः पुष्पैः शीतोदकाशिवा ६ नलिनैरपि
संघनाद्यमर्थशुभदर्शनाणां सर्पव्यालानुचरितामगद्दि
जसमाकुला ७ अधिकं प्रविभात्येतन्नीलपीतं तु शादुलं
दुष्माणं विविधैः पुष्पैः परिस्तो मे रिवार्षितं ८ पुष्पभारसम
हानेशिरवरा मणिसमंततः लताभिः पुष्पिताग्नाभिरुपगृह्य
विसर्जितः ९ स्फुरवानिलोयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः गं
धवान् स्फुरभिर्मासोजातपुष्पफलदुमः १० पश्य रूपाणि सौ

२ वा-राकि मित्रेवनानां पुष्पशालिनां सज्जतां पुष्पवर्षाणिवर्षे तोयमु
 चामिव ११ प्रस्तरेषु चरम्येषु विविधाः काननदुमाः वायु
 वेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरंति गां १२ पतितैः पतमानै
 श्रपादपस्थैश्च मारुतः कुसुमैः पश्यसौ मित्रे क्रीडतीव समं
 ततः १३ विक्षिपन् विविधाः शारवानगानां कुसुमात्कटाः
 मारुतश्च लितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते १४ मत्तको किल सं
 न्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् शैलकंदरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानि

एम

२

लः १५ तेन विक्षिपतात्पर्यं पवनेन समंततः अमी संसक्तशराग्राग्रायथि
 ता इव पादपाः १६ सराषस्त्वसंस्पर्शो वातिचंदनशीतलः गंधमभ्यवहन् सु
 र्यं श्रमापनयनो निलः १७ अमी पवनविक्षिता विनदंती वपादपाः
 षट्पदैरनुकूजद्विर्वनेषु मधुगंधिषु १८ गिरिप्रस्थेषु रम्ये
 सु पुष्पवद्विर्मनोरमैः संसक्तशिरवराः शैलाविराजन्ति म।
 हादुमैः १९ पुष्पसंकुलशिरवरा मारुतोत्सेपचंचला
 अमी मधुकरोत्तसाः प्रगीतादपाः २० सुपुष्पितांस्तप

इव पा१

वा. ए. कि ३ श्यैतान्कर्णिकारान्समन्ततः हाटकप्रतिसंछन्नान्नराग्या
 नांबरागिव २१ अयंविप्रवसंतःसौमित्रेनानाविहग।
 नादितःनसीतयाविप्रहीनस्यशोकसंदीपनोमम २२ मां।
 हिशोकसमाक्रांतं सतापयतिमन्मथःहृषं प्रवदमान
 श्वसमाकृत्यतिको किलः २३ राषदात्पूहकोहृषोर।
 म्येमांवननिर्द्वारे प्रणटन्मन्मथाविषं शोचयिष्यति
 लक्ष्मण २४ शु त्वैतस्यपुराशब्दमाश्रमस्थाम

एम
 ३

मप्रियामामाहयप्रमुदितापरमंप्रत्यनंदत २५ रावे
 विविन्नाःपतंगानानारावविराविणःवृक्षगुल्मलताःप
 श्वसंपतंतिसमन्ततः २६ विमिश्राविहगैःपुंभिरात्म
 व्यूहाभिनंदिताः भंगराजप्रमुदिताःसौमित्रेमधुरस्व
 राः २७ अस्याःकूलेप्रमुदिताःसंघशःशकुनास्त्वह
 दात्पूहरतिविक्रं दैःपुंस्को किलरुतैरपि २८ स्वनं
 निपादपाश्रेमेममानंगप्रदीपकाः अशोकस्तवकांगारः

वा.ए.कि.

७

षट्पदस्वननिस्रनः २९ मां हि पल्लवताम्रा चिर्वसंता
ग्निः प्रधस्यति नहितांस्तस्मै पद्माक्षी सुकेशी मृदुभा
षिणी ३० अपश्यतो मे सौमित्रे जीविते स्ति प्रयोजनं।
अयं हि रुचिरस्तस्याः कालोरुचिरकाननः ३१ ~~न~~ को
किला कुलसीमां तो दयितायाममानघमन्मथायाससंभ
नो वसंतगुणवर्धितः ३२ अयं मां धस्यति सिप्रं शोका
ग्निर्न चिरादिव अपश्यते स्तावन्नितां पश्यतो रुचिरान्

एम
४

द्रुमान् ३३ ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति अ
दृश्यमानो वै देही शोकं वर्धयतीह मे ३४ दृश्यमानो वसं
तश्च स्वेदसंसर्गदूषकः मां हि सामगशावासी चिंता शो
कबलात्कृतं ३५ संतापयति सौमित्रे कूरु श्रौत्रो वनानिलः
अमीमयूराः शोभंते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ३६ स्तैः पक्षैः पव
नोदुतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव शिखिनाभिः पुरिवतास्तृणैर्म
दमर्कितैः ३७ मन्मथाभिपरीतस्य मन्मथवर्द्धनाः प

वा. ए. कि.
५

शुपलस्म एन त्पंतं मयूरमुपनृत्यति ३८ शिखिनीमम
थार्तेषाभर्तारगिरिसानुनि तामेव मनसासाह मा मयूरोप्यनुधावति ३९
॥ वितत्यरुचिरेषु क्षौरतैरुपहृत्य निव मयूरस्य वने नृनरे ससानहता
प्रिया ४० ~~पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्कलानि भवन्ति मे पु~~
मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सु दुःसहः ४१ पश्य लक्ष्म
ण संरागोतिर्यग्यो निगतेषु पि अ धुना शिखिनी कामा
तमर्त्तारमभि वेर्तते ४२ ममाप्येवं विशाला स्त्री जाना

एम
५

की जात संभ्रमा म दनेना भिवर्तेत यदि नापहता भवेत्
४३ पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्कलानि भवन्ति मे पु
ष्पभारसम दानो वना नां शिशिरा त्यये ४४ रुचिरा
एयपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रियानिष्कलानि मंदीया
तिसमं मधु करोत्करैः ४५ न दंतिका मंश कुना मुदि
ताः संघशः कलं आह्वयंत इवा न्योन्यं कामोन्मादकरा
मम ४६ ~~पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्कलानि भवन्ति मे पु~~

वा. ए. कि. त्रापियत्रमेवसतिप्रिया नूनं परबशासीतासापिशोच
 ६ तहं यथा ४७ नूनं ननु वसंतस्तदेशं स्पृशति यत्र सा
 कथं ह्यसितपमा स्त्री कर्तयेत्सामयाविना ४८ अथ
 वार्त्तनैतत्र वसंतो यत्र मे प्रिया किं करिष्यति सुश्रोणा
 स्नातुनिर्भर्त्सिता परैः ४९ श्यामापद्मपलाशा स्त्री म
 दुभाषा च मे प्रिया । नूनं वसंतमासा घपरित्यक्ष्यति ।
 जीवितं ५० दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संपरिवर्तते

एम
 ६

नालं व त्रयितुं सीतासाध्वी महिरहंगता ५१ मयि ।
 भावो हि वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः ममापि भावः सीता
 यां सर्वथा विनिवेशितः ५२ राषपुष्पवहो वायुः सु
 खस्पर्शो हि मावहः तां विचिंतयतुः कान्ता पावक प्रति
 मोमम ५३ सदा सुखमहमन्ये यं पुरा सहसीत या मा
 रुतः स विना सीतां शोक संजननो मम ५४ तां विना य वि
 हंगो सोपक्षी प्रणदितस्तदा वायसः पादपगतः प्रदृष्टमभि

वा. ए. कि. कूजति ५५ एषवैतत्रवैदेस्वाविहगः प्रतिहारकः पक्षी
 मातु विशाला ह्याः समीपमुपनेष्यति ५६ पश्यल स्म
 एसन्नाद्वनेमेदविवर्धनं पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानां
 मवकूजतां ५७ विक्षिप्तपवनेनैताम सौतिल कमंज
 शं षट्पदः सहसाभ्येति मदाधुना मि वप्रियां ५८ का
 मिनामयमन्यतमशोकः शोकवर्द्धनः सवकैः पवनोत्ति
 सैस्तर्जयनिवमांस्त्रितः ५९ अमील स्म ए दृश्यते च

एम
 ७

ताः कुसुमशालिनः विम्वमोत्सिक्तमनसः सागरगानरा
 इव ६० सौमित्रे पश्य पंपायाश्चित्रा सुवनरा जिषुकि
 न्नरानरशादूलविचरं नित्यतस्ततः ६१ इमानि शुभगं
 धीनि पश्यल स्म ए सर्वशः नालिनानि प्रकाशने जलेत
 रुणसूर्यवत् ६२ राषा प्रसन्नसलिलापद्यनीलोत्प
 लायुता हंसकारंडवाकीर्णपंपासौ गंधिकायुता ६३
 जलेतरुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः पंकजैः शोभते प

वा.कि. पासमंतादभिसं वृत्ता ६४ चक्रवाकयुतानित्यं चि
त्रप्रस्थावनांतरा मातगम गयू ये श्रुशोभते सलिला
र्थिभिः ६५ पवनाहतवेगा भिरुर्मिभिर्विमलैर्मसि
पंकजानि विराजंते तादृमानानिलस्मरण ६६ पद्म
पत्रविशाला स्तौ सतंतप्रियपंकजा अपश्यतो मे वै देही
जीवितं नाभिराचते ६७ अहो कामस्य वामत्वयोग
नामपि दुर्लभा स्मारयिष्यतिकल्पाणी कल्पा एतरे वा

एम
८

दिनी ६८ शक्यो धारयितुं कामो भवेदभ्यागतो मया
यदि भूयो वसंतो मानहन्त्यात्मुष्पितदमः ६९ यानि स्म
रमाणानि तया सह भवंति मे ता मे वीरमणीयानि जा
यंते मे तया विना ७० पद्मके शपला शानिद्रुष्टुं दृष्टि
हिं मन्सते सीता या नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीतिलस्मरण
७१ पद्मके सरसं सृष्टो वृक्षांतरविनिस्ततः नि॥
श्वासद्वसीता या वाति वायुर्मनोहरः ७२ सौ मित्रे

वा. ए. कि. पश्यपं पायादसि एगिरिसानुनि पुष्पितां कर्णिकार।
 ९ स्त्रयषिं परमशोभिनां ७३ अधिकं शैलराजोयं धा
 नु भिस्तु विमृषितः विचित्रं स जनेरेण वायुवेगविघ
 हितं ७४ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपु।
 ष्पितैः निष्पत्रैः सर्वतोरम्यैः प्रदीप्ता इव किं मुकैः ७५
 पंपातीररुहाश्च मे संसिक्ता मधुगंधिनः मालतीमल्लि
 का पद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ७६ केतक्यः सिंदुवा

एम
 ९

राश्च वासंत्यश्च सुपुष्पिताः मानुलुंगाश्च पूर्णाश्च कुं
 दगुल्माश्च सर्वशः ७७ चिरिविल्वमधुकाश्च वं
 जुलावकुलास्तथा चंपकास्तिलकाश्च वनागवृक्षा
 श्च पुष्पिताः ७८ पद्मकाश्च वशोभंत नीलाशोका
 श्च पुष्पिताः लोधाश्च गिरिपेषु सिंहकेसरपिंज
 राः ७९ अंकोलाश्च कुरंटाश्च चूर्णकाः पारिमदकाः
 चूनाः पाटलयश्चापिकोविदारश्च पुष्पिताः ८० मु

जेधट्टसविश
 वाः

वा. ए. वि.
१० शी

चुकुं दार्जुनाश्चैव दृश्यते गिरिमानुषु केन कोटालका
श्रेवशिषां शिंशपाधवाः ८१ शात्म्यमिषुका
श्रेवरक्ताः कुरबकास्तथा तिमिशानकमालाश्च चंद
नास्पंदनास्तथा ८२ हितालसिलकाश्चैव नागवृक्षा
श्रपुष्पिताः पुष्पितान् पुष्पिताग्रामिलताभिः परिवे
ष्टितान् ८३ दुमान्पश्येहसौमित्रेपंपाया रुचिरान्वहन
वानविस्मिन् विटपान्यथा सन्नान् दुमानिमान् ८४ लताः

एम
१०

समनुवर्तते मत्ता इव वरस्त्रियः पात्पादपंगच्छन् शैला
च्छेलं वनाद्वनं ८५ वातिनैकरसास्वादसंमोदित
इवानिलः कैचित्पयसिकुसुमाः पादपामधुगंधिनः ८६
कैचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवावभुः इदं मुष्टमिदं
स्वादुप्रफुल्लमिदमित्यपि ८७ रागरक्तमधुकरकुसु
मेष्वेव लीयते निलीय पुनरुत्पत्य सहस्रान्नत्र गच्छति म
धुलुधो मधुकरः पंपातीरदुमेष्वसौ ८८ इयंकुसुमसं

६६
दपा

वा. ए. कि. ११ घातैरुपस्तीर्णसुखा कृता स्वयंनिपतितैर्भूमिः शयन
 प्रस्तरैरिव ८९ विविधाविविधैः पुष्पैस्त्रैरेवनगसानु
 पु विस्तीर्णः पातयन् कृता भाः सौमित्रे प्रस्तराः कृताः ९०
 हिमांते पश्यसौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवं पुष्पमासेहित
 रवः संचर्षादिव पुष्पिताः ९१ आद्रयंत इवा यो न्यनगाः
 षट्पदनादिनाः कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहुलस्मरण।
 ९२ राषकां विचार्य रडवः पक्षा विगाह्य सलिलं शुभं ना

एम
 ११

रमते कांतया सादृक् काममुद्दीपयन्निव ९३ मंदाकि
 न्यास्तु यदिदं रूपमेतन्मनोरमे स्थाने जगति विरम्यातागु
 णास्तस्या मनोरमाः ९४ यदि दृश्येत सा ध्वी यदि चेह
 वसेम हि स्पृहयेयं न शक्राय नायो ध्यायेरद्युत्तम ९५ न
 ह्येवं रमणीयेषु शादुलेषु नया सह रमतो मे भवेच्चिंतानस्प
 हान्येषु वा भवेत् ९६ अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो वि
 विधच्छ्रदाः कानने स्मिन्विना कांतां चिंतामुत्पादयंति मे

सा

वा.ए.कि.
१२

१७ पश्यशीतजलां चेमांसौ मित्रेषु करयुतां चक्र।
वाकानुचरितां कारंडुवनिषेवितां १८ पूर्वैः कौंचैः
श्वसंपूर्णमहामगनिषेवितां अधिकं शोभते पंपा विकृ
जद्विर्विहंगमैः १९ दाययंती वमे कामं विविधा
मुदिता द्विजाः श्यामां चंद्रमुखी स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभे स
णां पश्यसानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान् मृगान् १००
मां पुनर्मृगशावा ह्या वै देहा विरही कृतं अथयंती वमेचि

एम
१२

न संचरंतस्ततस्ततः १०१ अस्मिन्सानुनिरम्पेहिम
न द्विजगणकुले पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवे
न्मम २ जीवेयं खलु सौ मित्रे मया सह सुमध्वमा
सेवेत यदि वै देहा पंपायाः पवनं शुभं ३ पद्मसौ गंधि
कवहं शिवं शोकविनाशनं धन्या लक्ष्मणसेवंते पंपायाव
नमारुतं ४ श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता म
या कथं धारयति प्राणं चिवशा जनकात्मजा ५ किं

वा. ए. कि. १३ नुव ह्यामिधर्मजंग जानं सत्प्रवादिनं जनकं पृष् सीतंतं
 कुशलं जनसंसदि ६ यामामनुगतामंदे पित्रा प्रस्था
 पितं वनं सीता धर्मसमास्थाय कुनुसावर्तते प्रिया ७
 तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मधारये यामामनुगतारा
 ज्यादूषं विहतचेतसं ८ तच्चावचितमद्राक्षं सुगंधि
 शुभमेव व्रणं अपश्यतो मुखं तस्याः सीता वमतिर्मम ९
 स्मितहास्यांतरयुतं गुणवन्मधुरं हितं वै देहावाक्यमनु

एम
 १३

लंकदाश्रोण्यामिलक्ष्मण १० प्राप्पदुःखं वने श्यामा
 मामन्मथविकर्षितं नष्टदुःखे वसाध्वीसाध्व्यभा
 षत ११ किं नुव ह्याम्ययो ध्यायो कोशलं पाहि न पात
 ज कसाम्नुपेति पछंती कथंचाति मनस्विनी १२
 गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलं न ह्यहं जीवितुं श
 क्ताम ते जनकात्मजा १३ इति रामं महात्मानं चिं
 तयंतमना यवत् उवाच लक्ष्मणे भ्राता वचनं युक्तमव

वा. रा. कि.
१४

ये १४ संसंभरामभद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तमने दृशा
नां मतिर्मदाभवत्कलुषात्मनां १५ स्मृत्वा वियो
गजं दुःखं तज्जस्त्रेहं प्रिये जने अतिस्त्रेहपरिष्वगादूर्ति
सर्दापि दद्यते १६ यदि गच्छति पातालं ततो भ्यषि
कमेव वा सर्वथा रावणस्नातनभविष्यति राघव १७
प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्परक्षसः ततो हास्य
ति वासीतां निधनं वागमिष्यति १८ यदि याति

एम
१४

द्वितीर्गभं रावणः सहसीतया तत्राप्येनं हनिष्यामि न
चेद्दास्यति मे शिलो १९ स्वास्त्रं भद्रं भजस्वार्य
त्यज्यतां रूपणामतिः अर्थो हिनष्टकार्यैरयत्ने
नाधिगम्यते २० उत्साहो बलवानार्यनास्त्युत्सा
हात्परं बलं सोत्साहस्य हिलोके पुनर्किंचिदपि दुर्लभं
२१ उत्साहवतः पुरुषानाव सोदति कर्मसु उ
त्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलस्याम जानकी २२ त्यज्य

वा. ए. कि. तां काम वृत्तत्वं शोकं सन्मस्म पृ. तः महात्मानं कर्तात्मानं
 १५ नावबुध्यसे २३ एवं संबो धितस्तेन शोकोपहतचेतनः
 ज्य त्मशोकं च मोहं च रामो धैर्यमुपागमत् २४ सोभ्यतिका
 मद्व्यग्नस्ताम चिंत्य पराक्रमः रामः पं पांसुरुचिरं रम्यां पा।
 रिपू वद्रुमा २५ निरी क्षमाणः सहसामहात्मा सर्ववनेनि
 ईरकंदेरं च उद्दिग्धचेताः सहलक्ष्मणेन विचार्य दुःस्वोपह
 तः प्रतरति २६ तं मत्तमातंगविलासगामी गच्छतमव्यग्र

त्मानमा

एम
१५

मनामहात्मा सहलक्ष्मणो राघवमिष चेष्टोररक्ष क्षमेणैव
 लेन चैव २७ तावृष्यम् कस्तस्मिन् पचारी चरन् दर्श
 द्रुतदर्शनायौ शारवाम् गाणमधिपस्तरस्वी वि तत्रसे
 नैव चिचेष्ट चेष्टं २८ सतौ महात्मा गजमंदगामी शा
 रवाम् गस्तत्र चरन् चरंतौ दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिंता
 परीतो भयभारभग्नः २९ तमाश्रमं पुण्यसुरवंशराय
 सदैव शारवाम् गसे वितानं तत्र स्ताश्र्व दृष्ट्वा हरयो विजग्मुर्म

वा. ए. कि.
१६

हौ जसौरा घवल ह्म लौ नौ ३० इत्यापे रा माय ले वा०
कि० प्रथमस्मर्गः तौ तुष्टा महात्मनो भ्रातरौ राम लक्ष्म
लौ वरायुध धरौ वीरौ सुग्रीवः शं कि तौ भवन् १ उ।
हिमनद्वयः सर्वादिशः समवलोकयन् नव्यतिष्ठतक
स्मिंश्चिद्देशे वानरपुंगवः २ नैवाचक्रे मनः स्थातुं वी
क्ष्यमाणो महाबलौ कपेः परमभीतस्तच्चित्तं व्यवससाद
ह ३ चिंतयित्वा सधर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवं ॥

एम
१६

सुग्रीवः परमो हिमनः सर्वैस्सैवीनरैः सह ४ ततः स
सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः स्ववगाधिपः शशं सपरमो हिमनः
पश्यं सौरामलक्ष्मणौ ५ रातौ वनमिदं दुर्गं बालिप्रणि
हितौ भ्रुवं च दानोचो रवसमौ प्रचरन्ताविहंगतौ ६ ततः
सुग्रीवः सचिवाहस्वापरमधुनि नौ जग्मु गिरितटा तस्मा
दन्यच्छिवरमुत्तमं ७ तस्मिन् प्रमभिगम्या ययूथ पा
यूथ पर्वमं हरयो वानरश्चेष्टं परिवार्यो पतस्थिरं ८

वा. कि.
१७

एवमेकायनगताः एवमानागिरेर्गिरिं प्रकंपयंतो वेगेन
गिरीणां शिखराणि च ९ ततः शारवाम्णाः सर्वे प्रवमा
ना महाबलाः बभूवुर्नगांस्तत्र पुष्पितान् दुर्गमाश्चि
तान् १० आलु वेतो ह रि वराः सर्वतस्तं महागिरिं मृगमा
ज्जर शार्दूलं स्यासयंतो ययुस्तदा ११ ततः सुग्रीवसचि
वाः पर्वते द्रुस माहिताः संगम्य कपि मुरखेन सर्वं प्रांजल
यः स्थिताः १२ ततस्तु भयसंत्रस्तं वालि किं त्विषं शंकि

एम
१७

ते उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यं को विदः १३ संभ
मस्त्यज्यतामेष सर्वे वालि कृते महान् मलयोयं गिरिवरे
भयं नेहास्ति वालिनः १४ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं विदुतो
हरिपुंगव तं कूरदर्शनं कूरनेह पश्यामि वालिनं १५ य
स्मात्तव भयं मे मयैव जात्यापकर्मणः सनेहवाली दुष्टा
त्मानं ते पश्याम्यहं भयं अहो शारवाम्ना गत्व तेनैव कर्मैव
एवं गमलघुचि ततयात्मानं न स्थापयसि योमतौ १७

वा. ए. कि. बुद्धि विज्ञान संपन्न दुंगितैः सर्वमाचर न ह्यबुद्धिं गतोरा
 १८ जा सर्वभूतानि शास्ति हि १८ सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रु
 त्वा सर्वं हनुमतः ततः शुभं तं वाक्यं हनुमतमुवाच ह
 १९ दीर्घं वाह विज्ञा लक्ष्मो शरचा पा सिधारिणो कस्य
 न स्यादुपेक्ष्य हेतौ सुरसुतोपमौ २० वालिप्रणिहि।
 तावेव शक्यं हं पुरुषोत्तमो राजानो बद्धमित्राश्च विश्वा
 सो नात्र हि क्षमः २१ अरयश्च मनुष्यैर्न विज्ञेयाश्च द्रुचा

एम
 १८

रिणः विश्वस्तानामविश्वस्ताश्चिद्रेषु प्रहरंत्प्रपि २२ क
 तेषु वाली मेधावी राजानो बद्धदर्शिनः भवंति परहंतारसौ
 हेयोः प्राकृतेनैरैः २३ तौ त्वयो प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयोऽयं
 गम दुंगितानां प्रकारैश्च रूपमाभाषणो न च २४ लक्ष्य
 स्वतः योर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि विश्वासयन् प्रशंसा मि
 रिं गितैश्च पुनः पुनः २५ ममेवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छत्वहं
 रिपुंगव प्रयोजनं प्रवेशस्वनस्याधनुर्द्वौ २६ शुद्धा

स्प

वा.ए.कि
१९

न्मानो यदि त्वेतौ जानी हित्वं प्र वंगम'व्याभाषितैर्वीरूपैर्वी
विद्वेयादुष्ट तानयोः २७ इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारु
तात्मजः चकार गमने बुद्धियत्र तौ राम लक्ष्मणौ २८ तथे
तिसं पञ्चवचस्ततस्मिन् कपिः सुभीतस्य दुरासदस्य महानु
भावो हनुमान् यो न दास्यत्र रामोति वली सैस्मरणः २९ इ
त्पार्श्वे वात्मीकीये रामायणे किष्किं कांडे द्वितीयः सर्गः वचो
विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्स महान् मनः पर्वता दृष्ट्वा मृकानु

एम
१९

पुष्क वेयत्र राघवौ १ कपिरूपं परित्प ज्य हनुमान् मारुता
त्मजः भिक्षुरूपं ततो भैजेश्ठवृद्धितया कपिः २ ततः सहनु
मान्वाचाश्चक्षुः क्षणया सुमनो ज्ञया विनीतवदुपागम्य राघवौ प्र
णिपत्य च ३ आवभाषे च तौ वीरौ यथावत् शशंस च संपूज्य
विधिवद् वीरौ हनुमान् चानरोत्तमः ४ उवाच कामतो वाक्यं मृ
दुसत्प पराक्रमो राजर्षि देवप्रतिमो तापसो संशितव्रतौ ५
देशं कथमिमं प्राप्नो भवन्तौ वरवर्णिनौ त्रासयन्तौ मृगगणान

वा. ए. कि. न्याश्रवनचारिणः ६ पंपाताररुहान्वृक्षान्वीक्ष्यमाणो स
 २० मं ततः दुमानंदीशुभजलाशोभयंतौ नरस्विनो ७ धैर्यवंतौ
 सुवर्णभौकौ युवा चीरवाससौ निश्वसंतौ वरभुजौ ८
 नाविमाः प्रजाः ८ सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ महाबलपराक्रमौ
 शक्रचापनिभेचापेण हीत्वा शत्रुनाशनौ ९ श्रीमंतौ रूपसंपन्नौ व
 षभश्रेष्ठविक्रमौ हस्तिहस्तोपमभुजौ क्षतिमंतौ नरर्षभौ
 १० प्रभयापर्वतैर्द्रोसौ युवयोरवभासितः राज्यार्हा वसरप्र

एम
 २०

रत्नोक्तं यंदेशमिहागतौ ११ पद्मपत्रेक्षणे वीरौ जटामंडल
 धारिणौ अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिहागतौ १२ यह
 छयैवसंप्राप्तौ चंद्रसूर्यौ वसुंधरां विशालवक्षसौ वीरौ मानु
 षौ देवरूपिणौ १३ सिंहस्कंधौ महोत्साहौ समदाविवगो वृषौ
 आयताश्रसुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः १४ सर्वभूषणभू
 षार्हाः किमर्थं न विभूषिताः कुभौ योग्यावहं मन्येरक्षितुं प
 श्विवामिमां १५ ससागरवनां कृत्स्ना विंध्यमेरुविभूतां इमे

पि

लेयने ॥१६॥ प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ॥ संपूर्णशितैर्वर्णैस्तूणा
अशुभ=६

वा. रा. कि.

२१

च धनुषा चित्रेश्च क्षोचित्रानुदर्शनाः १७ जीवितोत्तकरैर्घो
रैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः महाप्रमाणै विपुलैस्तप्तहाटकभूषणै
१८ खट्वावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगा विवरावंसां परिभा
षतं कस्माद्द्वैनाभिभाषयः १९ सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चि
द्वानरपुंगवः वारो विनिर्कृतो भ्रात्रा जगद्भूमतिदुःखितः २०
प्राप्नोहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मनारो हावानरमुख्यानां
हनूमान्नामवानरः २१ युवाभ्यां सहि धर्मात्मा सुग्रीवः स

एम
२१

रममिच्छति तस्मै मांसचिवं विजवानरं पवनात्मजं २२ मि
क्षुरूपप्रतिष्ठनं सुग्रीवप्रियकारणात् कृष्णमुक्तादिह प्रा
प्तकामगंकामचारिणं २३ रावमुक्ता तु हनुमास्तौ वारौ
रामलक्ष्मणौ वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन २४
रातस्तुत्वावचस्तस्मै मोलक्ष्मणमब्रवीत्प्रहृष्टवदनः श्रीमा
नभ्रातरं पार्श्वतः स्थितं २५ सचिवोयं कपोद्रस्य सुग्रीवस्य
महात्मनः तमेव कोक्षमा एस्मै मांसिकमिहागतः २६ तम

वा.ए.कि

२२

भ्यभाषसौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिं ॥ वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्ये
स्नेहयुक्तमरिंदमं २७ नात्र वेदविनातस्य नो यजुर्वेदधा-
रिणः नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुं २८ नूनं व्याकरणं
कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतं बहु व्याहरतानेन किंचिदपशवितं २९
नमुरवेनेत्रयोश्चापिललाटे च भ्रुवोस्तथा अन्येष्वपि च सर्वेषु
दोषः संविहितः क्वचित् ३० अविस्तरमसंदिग्धमविलं-
बितमव्ययं उरस्त्वं कंठं वाक्यवर्तते मध्यमस्वरं ३१ संस्का

एम
२२

रक्रमसंपन्नामदुतामविलंबितां उच्चारयति कल्याणं वाचं हृदय
हर्षिणां ३२ अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यंजनस्य या कस्त
नाराधयते चित्तमुच्यतासे ररेरपि ३३ एवं विधोयस्मदतो नभ
वेत्पार्थिवस्मत्तु सिध्यंति हि कथं तस्मै कार्याणां गतयोनय ३४
एवं गुणगणैर्युक्ता यस्मै स्युः कार्यसाधकाः तस्मै सिध्यंति सर्वे
र्यादुत वाक्यप्रचोदिताः ३५ एवं मुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवस
चिवं कपिं अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनान्मजं ३६ वि

वा.ए.कि
२३

दितानौ गुणाविद्व सुग्रीवस्य महात्मनः तमेव चावां मार्गावः सु
ग्रीवं पूवगेश्वरं ३७ यथा ब्रवीषि हनुमन् सुग्रीववचनार्दि
ह तत्तथा हि करिष्यावो वचनान्न वसन्तम् ३८ तत्तस्मै वाक्यं
निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनान्मजः कपिः मनः समाधाय
जयोपपन्नो सरव्ये तदा कर्तुमियेष ताभ्यां ३९ इत्यार्षेण माय
णे वा० किं किं० तृतीयस्सर्गः ततः प्रहृष्टो हनुमा कृत्यवानिति
तद्वचः श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसागतः १ भाव्यो राज्ञा

राम
२३

गमस्तस्मै सुग्रीवस्य महात्मनः यदयं कृत्यवा आप्तः कृत्यं चै
तदुपागतं २ ततः परमसंहृष्टो हनुमान् पूवगोत्तमः प्रत्युक्त्वा
च ततो वाक्यं रामं वाक्यं विशारदं ३ किमर्थं च वनं चोरं पं पा
काननमंडितं आगतः सानुजो दुर्गं नाना व्यालमगायुतं ४ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः आचचक्षे महात्मानं रामं
दशरथात्मजं ५ राजा दशरथो नाम कृतिमाधर्मवत्सलः चा
नुर्वार्य स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपातयत् ६ न द्वेषा विद्यते तस्य

वा. ए. कि
२४

सतु द्वेषिनं च न सतु सर्वेषु भूतेषु पिता महद्वापरः ७ अग्निषो
मादिभिर्यज्ञैरिष्टवानात्तदक्षिणैः तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो ना
मजनैः श्रुतः ८ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ज्येष्ठोद
शरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः ९ राजलक्षणसंयुक्तो संयुक्तो रा
ज्यसंपदाराज्याद्रूपो मया वस्तुवने सार्द्धमिहागतः १० भयं याचम
हभागसीतः यानुगतो वशं दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः
११ अहमस्मावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः कृतज्ञस्त्ववहुतस्तु

एम
२३

कवंधः

लक्ष्मणो नाम नामतः १२ सुबार्हस्पतिमहार्हस्पतिं सर्वभूतहिताम्
नः शैव्येण विहीनस्त्ववनवासे रतस्त्वच १३ रक्षसापहता भार्या
रहिते कामरूपिणा तच्च न ज्ञायते रक्षःपत्नी येनास्त्वचाहता ।
१४ दनुर्नामदितेः पुत्रः शूरापाद्राक्षसंतागतः आख्यातस्ते
न सुग्रीवः समर्थो वानराधिपः १५ सज्ञास्त्विति महावीर्यस्तव भा
र्यापहारिण एवमुक्त्वा दनुःस्वर्गं भ्राजमानो दिवं गतः १६ रातने
सर्वमारुमातं याथातथ्येन पृच्छतः अहं चैव च रामश्च सुग्री

वा.ए.कि
२५

वंशरङ्गगतौ १७ एष दत्वा च विज्ञानि प्राप्य चानुत्तमं यशः लो
कनाथः पुराभूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति १८ सीतायस्य सुषा
चासीच्छरणयो धर्मवत्सलः तस्य पुत्रः शरणस्य सुग्रीवं शर
रङ्गगतः १९ सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरणः शरणं पुरा गुरुर्मेराघवः
सोयं सुग्रीवं शरणं गतः २० यस्य प्रसादे सततं प्रसीदयुरिमाः प्र
जाः सरामो वानरैर्द्रुमप्रसादमभिकांक्षते २१ येन सर्वे गुणोपे
ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः मानिताः सततं राजा सदा दशरथेन वै

एम
२५

२२ तस्याय पर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः सुग्रीवं वान
रैर्द्रुतुरामः शरणमागतः २३ शोकाभिभूते रामे तु शोकात्तै शर
रङ्गगतैर्कुतुम्भहृत्सुग्रीवः प्रसादं सहयूथपैः २४ एवं ब्रुवाणं
सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनं हनूमान् प्रत्युवाच देवाक्यविशारदः
२५ ईदृशा बुद्धि संपन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः द्रष्टव्या वानरैर्द्रु
दिष्टा दर्शनमागतः २६ सहिराज्याच्च विभ्रष्टः कृतवैरश्चुवालिना
हतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा विनिकृतो भूः २७ करिष्यति ससाहा

वाक्यं

वा.वि
२६

य्यं युवयोर्भास्करात्मजः सुग्रीवः सह चास्माभिंसीतायाः परिमार्ग
लो २८ इत्येवमुक्त्वा हनुमान् श्लक्ष्णम धुरया गिरिवभाषे साधुग
छामः सुग्रीवमि तिराघवं २९ एवं ब्रुवंतं धर्मात्मा हनुमंतं सलक्ष्म
णः प्रति पृज्य यथान्यायमिदं बोवाच राधवं ३० कपिः कथयते ह
णो यथायं मारुतात्मजः कृत्यवान्सोपि संप्राप्तः कृत कृत्यो सिराघ
व ३१ प्रसन्नमुखवर्गाश्च कृतं हृष्य भाषते नान् तं वक्ष्यते वीरै हनु
मान् मारुतात्मजः ३२ ततः स सुमेधा प्राज्ञो हनुमान् मारुतात्मजः जगा

एव

मादाय तो वारौ हरिराजाय राघवौ ३३ भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं
पमास्थितः पृष मारो यतो वारौ जगाम कपिकुंजरः ३४ स तु वि
पुल्यशः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः गिरिवरमुरु
विक्रमः प्रयातः स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्यां ३५ इत्याषे रामा
यणे वा किं किं धाकांडे चतुर्थः सर्गः ३६ मृका तु हनुमान् गत्वा तं म
लयं गिरिं आचचक्षे तदा वारौ कपिराजाय राघवौ १ अयं रामो महा
प्राज्ञः संप्राप्तो हृष्ट विक्रमः लक्ष्मणेन सह मात्रा रामो यं सत्यविक्रमः

वा.ए.कि
२७

२ इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः धर्मे निगदितश्चैव पि
तुर्निर्देशकारकः ३ राजसूयाश्वमेधैश्चुवद्विर्येनाभितर्पितः दक्षि
णाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ४ तपसा सत्यवाक्येन व
सुधायेन पालितास्त्राहेतोस्तस्य पुत्रो यं रामो रण्यं समागतः ५ त
स्यास्मवसतो रण्ये नियतस्य महात्मनः रावणेन हृता भार्या सत्वा
शरणमागतः ६ भवता सरब्धकामो तो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ प्रगृह्य
चार्यस्वैतो पूजनीयतमावुभौ ७ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं स

वोवानराधिपः दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्योवाच चराचरैः ८ भव
धर्मविनीतश्च सुतपाः सर्ववत्सलः आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्व
तो मे भवद्गुणः ९ तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो यत्वं
मिच्छसि सौहार्दवानरेण मया सह १० रोचते यदि मे सरब्धबाहु
रप्यप्रसारितः गृह्यतां पाणिना मर्यादा बद्धतां ध्रुवा ११ रातनुव
चने श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितं संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास
पाणिना १२ हृष्टः सौहृदमालम्ब्य पर्यषजत पीडितं ततो हनुमान्सं

पारि

वाङ्कि २८
६ त्वज्ज्वभिस्तरूपमरिंदमः १३ काष्ठयोः स्वेनरूपेण जनयामासपा
वकं दीप्प्रमानंततोवर्हिपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृतं १४ तयोर्मध्येतुसु
प्रीतोनिधौसुसमाहितः ततोनिंदीप्प्रमानंतौ चक्रतुश्चप्रदक्षिण
१५ सुग्रीवोराघवश्चैववयस्यत्वमुपागतौततः सुप्रीतमनसौ
तावुभौहरिराघवौ १६ अन्येनात्ममभिवाक्षंतौननुत्तिममिजगत्तुः
त्वंवयस्येसिहृद्योमेराकंदुःखंसुखंचनौ १७ सुग्रीवोराघवौवाक्यमि
त्युवाचप्रहृष्टवत्ततस्तुपर्णबहुलांभंकाशारवांसुपुष्पितं १८ सा

स्मास्तार्यसुग्रीवोनिषसादसरघवः लक्ष्मणयाथसंहर्षांहनूमा
न्मारुतात्मजः १९ शारवांचंदनवृक्षस्यदक्षैपरमपुष्पितांततःप्रहृ
ष्टःसुग्रीवःशुभ्रधामधुरयागिरा २० प्रत्नवाचतदारामंहर्षव्याकु
ललोचनः अहंविनिकृतोरामचरामीहभयादितः २१ हृतभार्योवने
त्रस्तोदुर्गमेतदुपाश्रितः सोहंत्रस्तोवनेभीतोवसास्युद्रांतचेतनः २२
वालिनानिकृतौभ्रात्राकृतवैरश्चराघववालिनोमेमहाभागभयार्तस्मा
भयंकुरु २३ कर्तुमहंसिकाकुत्स्नभयमेनभवेद्यथागवमुक्तस्ततः

वा.ए.कि
२९

जस्वाधर्मज्ञो धर्मवत्सलः २४ प्रत्नभाषतकाकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहस
न्निवउपकारफलमित्रं विदितं मे महाकपे २५ वालिनं तं वधिष्यामि
तव भार्या पहारिणं अमोघाः सूर्यसंकाशममेति शिताः शराः २६
तस्मिन्बालिनिदुर्वृत्ते निपतिष्यंति वेगिताः कंकपरिच्छन्ना महेंद्राश्च
निसन्निभाः २७ तीक्ष्णाः क्रजुपर्वाणः सरोषाभुजगा इव तमघ
वालिनं पश्यतीक्ष्णो राशविषोपमैः २८ शरैर्विनिहितं भूमौ प्रकी
र्णमिव पर्वतं सतुतद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितं सुग्रीवः परमः

पत्र

प्रीतः परमं वाक्यमब्रवीत् २९ तव प्रसादेन न सिंहवारपियां चरा
ज्जंच समाक्रामहे तया कुरुत्वं नरदेव वैरिणं यथानहिंसा
त्स पुनर्ममाग्रजं ३० सीतां कपीन्द्रक्षणादाचरणं राजीवहेम
ज्वलनोपमानि सुग्रीवरामप्रणयप्रसंगे वामानि नेत्राणि समं
स्फुरंति ३१ इत्यार्षेण मायणे वा० किष्किं धार्कादे पंचमस्सर्गः ॥
पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनन्दनं अयमारव्याति मे रामसेवको
मंत्रिसत्तमः १ हनूमान्यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः लक्ष्मणेन

वा. ए. कि. ३० सहभात्रावसतश्रवनेनव २ रससापहृताभार्यामैथिलीजनका
 त्मजात्वयावियुक्तारुदतीलक्ष्मणेनचधीमता ३ अंतरंप्रेक्षना
 तेनहत्वागधुंजटायुषंभार्यावियोगजंदुःखंप्रापितस्तेनरससा ४
 भार्यावियोगजंदुःखेनचिरत्वंविमोक्षंसेअहंतामानयिष्यामि
 नष्टादेवश्रुतीमिव ५ रसातलेवावर्त्ततीवर्त्ततीवानभस्थले-
 अहमानीयदास्मामितवभार्यामरिंदमु ६ इदंतथ्यंममवचस्व
 मवैहिचराघवनशक्यासाजरयितुमपि सैंदूरसुरासुरैः ७ तव

एम
 ३०

भार्यामहावाहोभक्ष्यंविषकृतंयथास्यजशोकंमहाबाहोतांका
 तामानयामिते ८ अनुमानानुजानामिमैथिलीसानसंशयः
 हियमाणामयादृष्टारससारौद्रकर्मणा ९ क्रोशतीरामरामेति
 लक्ष्मणेतिचविस्वरंस्फुरंतीरावणस्याकेपन्नगैद्रवधूर्यथा १०
 आत्मनापंचमंमाहिदृष्टाशैलतलेस्थितंउत्तरीयंतयात्यक्तंशु
 भान्याभरणानिच ११ तान्मस्माभिर्गृहीतानिनिहितानिचरा
 घवआनयिष्याम्यहंतानिप्रत्यभिज्ञातुमर्हसि १२ तमब्रवीत्

वा. ए. कि. तोरामः सुग्रीवं प्रियवादिनं आनयस्व सरवेशी घृकिमर्थं प्रविलंब
 ३१ उ. से १३ एव कस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनांगुहां प्रविवेश ततः शीघ्रं रा-
 चवप्रियकाम्भया १४ उत्तरीयं गृहीत्वा तु सतान्याभरणानि च दृष्ट्वा
 श्येति रामाय दर्शयामासवानरः १५ ततो गृहीत्वा वासस्तु शुभाभ्या
 भरणानि च अभवद्वाप्य संरुद्धौ नो हारेणेव चंद्रमाः १६ सीतास्ते-
 ह प्रवृत्तेन सतुवाप्येण हृषितः हो प्रियेति रुदनं धैर्यं मुक्त्वा ज्वन्यप
 तत्क्षितौ १७ हृदि कृत्वा सर्वं बहुशस्तमलंकारमुत्तमं निशश्वासमभ्यशं

एम
 ३१

स पौ विलस्य दुवरोषितः १८ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तसौ मित्रिप्रे
 क्ष्य पार्श्वतः परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे १९ पश्य लक्ष्म
 णवैदेह्या संतुक्तं ह्रियमाणया उत्तरीयमिदं भूमौ शरीरादृषणानि
 च २० शादुलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया उत्सृष्टं भूष
 णमिदं तथारूपं हि दृश्यते २१ एवमुक्ते स्तरामेण लक्ष्मणो वाक्य
 मब्रवीत् — नाहं जानामि कैयुरेनामि कुंडले २२ न पुरेत्वभिजा
 नामि नित्ये पादाभिवंदनात्ततस्तदा च वो वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवी

नाहं जा २

वा.ए.कि
३२

न २३ ~~सुग्रीवो वक्रं~~ बृहिसुग्रीवकं देशं द्रियंती लक्षिता त्वयारक्ष
सारौ द्रुपेण मम प्राणप्रिया दूता २४ कृवाच सन्ति तद्रक्षो म
हश्च सनदं मम यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान्
२५ हरतामैथिलीयेन मां चरेष्यता ध्रुवं आत्मनो जीविता
नाय मत्कृद्द्वारमपावृतं २६ मम दयितं तमा दूता वनाद्रजनि
चरेण विमथ्य येन सां कथय मम रिपुतमघं वै कृवगपतेय
मसन्निधिं नयामि २७ इत्यार्षे रामापणे वाल्मीकीये किंकिंधा

एम
३२

सर्गः

का. ६ रावमुक्तसुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः अब्रवीत्प्रांजलिर्वी
क्यं सवाष्पं वाष्पगद्गदः १ न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्ष
सः सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्टुलेयस्य वाकुलं २ सत्त्वं तु प्रति
जानामि त्वज्जशोकमरिंदमं करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्य
सिमैथिली ३ रावणे सगणे हत्वा परितोष्मात्म पौरुषं तथा स्मिक
र्त्तान् चिरायथा प्रातो भविष्यसि ४ अतं वै कृव्यमातं व्यधैर्य
मात्मगतं स्मरत्वद्विधानां न सदृशमीदृशं बुद्धिर्लोधवं ५ मया पिय

वा.ए.कि
३३

सनं प्राप्ताभार्याविरह जंमहर्त्नाहमेवंहि शोचामि धैर्यं न च परिह
जै ६ नाहतामनुशोचामि प्राकृतो वानरो पिसनं महात्मा च विनी
तश्च किं पुनर्धृतिमान् महान् ७ वाष्पमापति तं धैर्या निग्रहीतु
त्वमर्हसि मर्यादां सत्वयुक्तानां धृतिनोत्सृष्टमर्हसि ८ असने वार्य
कृच्छ्रे वा भये वा जावितो तगे विमृशंश्च स्वयावुध्वा धृतिमान्नाव
सीदति ९ वालि शक्तनरो नित्यं वै कृष्णं यो नुवर्त्तते समज्जत्प्रव
शः शोके भारकां ते वनौर्जले १० एषो जलिर्मया बद्धः प्रणयात्वा प्रसा

एम
३३

दये पौरुषं श्रय शोकस्य नांतरं दातुमर्हसि ११ येशोकमनुवर्त्तते
न तेषां विद्यते सुखं ते जश्च सीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि १२
शोके नाभिप्रपन्नस्य जाविते चापि संशयः स शोके त्वजरा जै ६
धैर्यमाश्रय केवलं १३ हितं वयस्य भावेन ब्रूमि नो यदि शामितेव
यस्य तां पृजय न न त्वं शोचितुमर्हसि १४ मधुरं सांत्वितस्तेन सुग्री
वैण सराधवः मुखमश्रुपरिक्लिप्तं वस्त्रातेन प्रमार्जयत् १५ प्रकृति
स्थस्य काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः संपरिष्वज्य सुग्रीवमि

वा. ए. कि.
३४

देवचनमब्रवीत् १६ कर्त्तव्यं यद्वयस्मेन त्रिगुणेन च हितेन च
अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीवतत्त्वया १७ राषच प्रकृतिस्थो
हमनुनीतस्त्वया सर्वे दुर्लभो ह्यदृशो वं धुरस्मिन्काले विशेषतः
१८ किंतु यत्नस्त्वया कार्यो मे स्थित्याः परिमार्गलोचनं राक्षसस्य
चरौ द्रुपदो वानरौ १९ मया च यदनुषेयं विस्मयेन तदु-
च्यतां वर्षास्त्रिवचसु क्षेत्रे सर्वसंपद्यते तव २० मया च यदि देवा
क्यमभिमानात् समीरितं तत्त्वया हरि शार्दूलतत्वमित्क पधार्यतां

ए. म.
३४

२१ अनृतं नोक्तं पूर्वमेन च वक्ष्ये कदाचन एतत्ते प्रतिजानामि स-
त्येनैव शपाम्यहं २२ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह राघव।
स्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः २३ एवमेकां तसं पत्नौ ततस्तौ
नरवानरौ उभावन्मोक्षसदृशं सुखं दुःखमभाषतां २४ महानुभाव
स्य वचो निश्चिन्त्य हरिर्न पाणामधिपस्य तस्मै कृतं समेने हरि वीरमु।
ख्यस्तदा च कार्यं हृदयेन विद्वान् २५ इत्यार्षेण रामायणे वाः कि० सप्तमः
सर्गः परितुष्टः सुग्रीवसेनवाक्येन हर्षितः सरवायस्य भवान्म

लक्ष्मणस्याग्रजं शूरं मिदं वचनमब्रवीत् १ सर्वथा हमनुग्रा-
ह्यो देवतानां न संशयः ॥ उपपन्नो गुणोपेतः १

वा.ए.कि.
३५

म २ शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयान घसुरा ज्यमपि प्राप्तुं स्व
राज्यं किमुत प्रभो ३ सोहं सभाज्यो व धुनां सुहृदां चैव राघवयस्या
ग्नि साक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजं ४ अहं मप्यनुरुपस्ते वय
स्मो ज्ञात्वा स्मै शनैः न तु वक्तुं समर्थो हं स्वयमात्मगतानां एतान् ५ म
हात्मनां तु भूयिष्ठं तद्दिधानां कृतात्मनां निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्य
मात्मवतां वर ६ रजते वासुवर्णं वा शुभान्याभर ~~ननु वयं यथा~~
~~पुनरिदं वचनं ब्रवीमः सर्वं यत्तु मया न लोके कृतं न संशयः~~

एम
३५

~~यत्तु मे पुनरेवेत्येताः~~ एतानि च अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ७
आठ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः
परमा गतिः ८ धनतयागः सुखतयागो देशतयागोऽपि वा न घवयस्यार्थं प्रवर्त
ते स्नेहं दृष्ट्वा तथा विधं ९ तत्र यत्प्रब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियदर्शनं लक्ष्मण
स्याग्नौ लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः १० ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च
महाबलं सुग्रीवः सर्वतश्च सुवर्ने लालं मपातयत् ११ सददर्शितं तः साल
मविदूरे हरिश्चरः सुपुष्पमोष त्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितं १२ तस्यैका

वा.ए.कि.
३६

पणीवृहत्तं शारवांभंकासुशोभितं रामस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सरा घवः
१३ तावासी नौतनो दृष्ट्वा ह नूमान पिलस्मणं साल शारवासमुत्पाद्य वि
नीतमुपवेशयत् १४ सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथासालपुष्पा
वसंकीर्णतस्मिन् गिरिवरौत्तमे १५ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः शुक्लायाश्चुभया
गिरौ उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरं १६ अहं विनिकृतो भ्रात्रा च
राम्येष भयार्दितः ३१ श्यमूकं गिरिवरं हृतं भार्यः सुदः खितः १७ सोहं त्र
स्तोभये मग्नो वने संभ्रातचेतनः वालिनो नि कृतो भ्रात्रा कृतवैरश्चरा घव

एम
३६

१८ वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयं करं ममापित्व मनाथस्य
प्रसादं कर्तुमर्हसि १९ एवमुक्तस्तु ते जस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः च
त्फवाचुसकाकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव २० उपकारफलं मित्रा
मपकारारिलक्षणं अद्यैव तं वधिष्यामि तव भार्या पहारिणं २१ दुमे
हि मे महाभाग पविणस्तिग्मतेजसः कार्त्तिकेयव नोद्रताः शराहेम
विभूषिताः २२ कंकपत्रप्रतिहन्नामहेंद्राशनिसन्निभाः सुपर्वाणाः
सुतीक्ष्णाग्नाः सरोषाभुजगा इव २३ वालिसे ज्ञममित्रं ते भ्रातरं कृतकि

वा.ए.कि.
३७

स्त्रिपंशरैर्विनिहृतं पश्यविकीर्णमिव पर्वतं २४ राघवस्मवचः श्रु-
त्वासुग्रीवो वाहिनीपतिः प्रहर्षमतुलं लेभे सा धुसाधितिचाब्रवी-
त २५ रामशोकाभिभूतो हं शोकार्त्तानो भवान्गतिः वयस्मदुत्तिकु-
त्वाहित्वय्यहं परिदेये २६ त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मे गिंसासि
कं कृतः प्राणैर्बृहमतः सत्येन च शपाम्यहं २७ वयस्मदुत्तिकुत्वाच-
विस्त्रयः प्रवदाम्यहं दुःखमंतर्गतं तन्मे मनो हरति नित्यं शः २८ ए-
तावदुक्ता च न बाष्पदूषितलोचनः ॥ बाष्पदूषितया वाचानोच्चैः श-

एम
३७

क्रोतिः श्लापितुं २९ बाष्पवेगं तु सहसानदीवेगमिव गतं धारयामा-
स धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ३० सनिगद्यतुं बाष्पं प्रमुज्य नय-
ने शुभे विनिश्चस्य च ते जस्वीराघवं पुनरुच्चिवान् ३१ पुरा हं बालिनारा-
मराज्यात्स्वादवरोपितः परुषाणि च संश्राव्य निहंतोस्मि बलीयसा ३२
हताभार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी सुहृश्च मे दीयाय संयता ब-
धनेषु ते ३३ यत्नवान् श्वसदुष्मात्मा मद्विनाशाय राघवबृहशस्तम् ॥
युक्ताश्च वानरानिहता मया ३४ शंकया तेन याहं च हस्वात्वा मपिरा-

६३

वा.ए.कि
३८

घवनोपसर्पाम्यहंभातोभयेसर्वेहिविभ्रति ३५ केवलं हि सहायामेहनू
मत्प्रमुरवास्त्विमैत्रतोहं धायाम्यद्य प्राणान्कृच्छ्रगतोपिसन ३६ ए
नेहि कपयःस्निग्धामारुहंतिसमंततःसहगच्छंति गंतव्येनित्यंतिष्ठंति
चास्थिते ३७ संक्षेपस्त्वेषमेराम किमुक्ता विसरंहितेसमेज्येष्टोरिपुभी
तावालीविश्रुत पौरुषः ३८ तद्दिनाशेपिमेदुःखं प्रमृष्टं स्मादनंतरं सु
खं मे जावितं चैव तद्दिनाशनिबंधनं ३९ एष मेरामशोकांतः शोका
त्तेन निवेदितः दुःखितः सुखितो वापि स ख्युर्नित्यं सरवागतिः ४० श्रु

एम
३८

बला

त्वैतच्चवचो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत्किं निमित्तमभूद्वैरं श्रोतुं छामि
नत्वतः ४१ सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानरं आनंतया द्विधा स्या
मिसंप्रधाय बलं ४२ बवान् हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमा नितं व
दते हृदयोत्कं पीप्राव देगदुवा भसः ४३ हृष्टः कथय विसृज्या व
दारोप्यते धनुः सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्चुरिपुस्तव ४४ एवमु
क्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह
वानरैः ४५ ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजैर्वैरस्य कारणं तव मा

वा.ए.कि.
३९

स

रव्यातुमुपचक्रमे ४६ इत्यार्षेणामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधा० अष्टम
स्सर्गः ८ वालीनामममभ्राताज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः पितुर्वह्ममनोनिष्यं
ममचापितथापुरा ९ पितर्युपरतेतस्मिन् ज्येष्ठोयमितिमंत्रिभिः कपी
नामीश्वरोराज्येकृतः परमसैमतः २ राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैता
महंमहत अहं वैष्णुकालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ३ मायावीनामते
जस्वी पूर्वजौदुर्भैः सुतः तेनतस्ममहद्वैरवालिनः स्वीकृतंपुरा ४ सतु
सुसेजनेरात्रौकिष्किंधाद्वारमागतः नर्दतिस्मसुसंरक्षोवात्तिनंचाकुर्य

एम
३९

द्रुणे ५ प्रसुतस्तममभ्रातानर्दतोभैरवस्वनंश्रुत्वानममपेवाली
निष्पपातजवानदा ६ सतुर्वैनिस्तः क्रोधात्तंहंतुमसुरेजमंवार्य
माणस्तस्वीभिर्मयाच प्रणतात्मना ७ सतुनिधूयताः सर्वा निर्ज
गाममहाबलः ततोहमपिसौहार्दनिःस्तोवालिनासह ८ सतुमे
भ्रातरंदृष्ट्वा मांचदरादवस्थितं असुरोजातसंज्ञासः प्रदुद्रावतदाभृशं
९ तस्मिन् द्रवतिसंज्ञे स्तेषावाद्रुततरंगतौ प्रकाशोपिकृतो मार्गश्च दे
णोद्रुतातदा १० सतु एरावतं दुर्गं धरण्याविवरं महत्प्रविवेशासुरोर्व

वा.ए.कि.
४०

गादावामासाद्यविषितौ ११ तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः मा
मुवाच ततो बालीवचनं सुमितेन्द्रियः १२ इह तिष्ठाद्यसुग्नीव बिलहा
रिसमाहितः यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुं १३ मया त्वेन हृचः
श्रुत्वा याचितः स परंतपः शापयित्वा समापद्यतां प्रविवेश विलंततः
१४ तस्य प्रविष्टस्य विलं साग्नः संवत्सरोगतः स्थितस्य च बिलहा
रिसकालो व्यत्यवर्त्तत १५ अहं तु नष्टं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः भ्रा
तरं न प्रपश्यामि पापशं किंच मे मनः १६ अथ दीर्घस्य कालस्य वि

एम
४०

लाजस्माद्विनिःसृतं सफेनं रुधिरं दृष्ट्वा ततो हं भृशदुःखितः १७ न
दत्तामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः निरतस्य च संग्रामे कोशतोपि
स्वनो गुरोः १८ अहं त्ववगतो बुध्या चिद्वै सौ भ्रातृपि धाय च बिलहा
रं शिलया गिरिमात्रया १९ शोकात्तं श्रोतुं कृत्वा किं किं धामागतः स
खैर्गृहमानस्य मे तत्वं यत्नतो मंत्रिभिः श्रुतं २० ततो हं तैः समागम्य
समेतैरभिषेचितः राज्ञं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम मरणाय च २१ आ
जगाम रिपुं हत्वा दानवं स तु वानरः अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधात् संरक्त

रंहतं ॥

वा.कि.
४१

लोचनः २२ मदीयान्मंत्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् निग्नहे च सम
र्थस्य तं पापं प्रति राघव २३ न प्रावर्जत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयं विना ह
त्वा शत्रुं समेभ्राता प्रविवेश पुरं तदा २४ मानयेंस्ते महात्मानं यथा वच्चा
भिवादेयं उक्ता श्रुत्वा शिषस्तन प्रहृष्टेनांतरात्मना २५ नत्वा पादा बहंत
स्य मुकुरे नास्मृशं प्रभो अपि वाल्मीकि मम को धान्न प्रसादं चकार सः २६
इत्यादि रामायणे वाल्मीकीये किं किं धाका देन वमस्सर्गः ततः क्रोध
समाविष्टं संरब्धं तमुपागतं अहं प्रसादयां च के भ्रातरं हितकाम्यया

एम
४१

१ दिष्ट्यासि कुशली प्राप्ता निहत श्रुत्वा यारिपुः श्रुत्वा यस्मिन् हि मेना
यस्मिन् मे को नाथ नंदन २ दुदं बहुशलाकं ते पृष्णं च द्रुमिवोदितं छत्रं
सवाल व्यजनं प्रतीकं स्वमया धृतं ३ आर्तस्तत्र विलहारी स्थितः
संवत्सरं न पृष्ट्वा च शान्तिं तं हारि विलास्य अपि समुत्थितं ४ शोकसं
विग्नहृदयो भूयं व्याकुलितेन्द्रियः अपि धाय विलहारं शैलशृंगेण तं
तदा ५ तस्माद्देशादप्यस्मिन् किं किं धां प्राविशं पुनः विषादात् विह्वलमाह
स्वापौरैर्मित्रिभिरेव च ६ अभिषिक्तो न कामेन तन्मे क्षंतुं त्वमहं सितमे

वा.ए.कि
४२

वराजामानार्हः सदाचाहेयथापुरा ७ राजभावेनियोगोयंममत्वद्वि
हात्कृतः सोमात्पौरनगरंस्थितं निहतकंठकं ८ न्यासभूतमिदं
राज्यं तव निर्यातयाम्यहं माचरोषं कृथाः सोम्यममशत्रुनिषदनया
चेत्वांशिरसाराजनमया बहुयमं जलिः बलादस्मि समागम्यमंत्रिभिः
पुरवासिभिः १० राजभावेनियुक्तोहं शून्यदेशजिगीषयास्निग्धमेवं
ब्रुवाणं मांसविनिर्भर्त्स्यवानरः ११ धिक्कामितिचमामुक्त्वा बहुतत्तदु
वाचहं प्रकृतीश्च समानीयमंत्रिणश्चैव संमतान् १२ ममाहसुहृदामं

एम
४२

ध्येवाकं परमगर्हितं विदितं वोमयारात्रौ मायावीसमहासुरः १३ मां
समाह्वयत कूरोयुद्वाकां क्षातदापुरातस्य तद्रापितं श्रुत्वानिःसृतोहं न
पालयान् १४ अनुयातश्च मां तृणिमयं भ्राता सुदारुणः स तु ह स्वेव मां
रात्रौ सहितोयं महाबलः १५ प्राद्वद्वयसं त्रसो वो स्वावांसमुपागतौ अ
भिद्रुतस्तु वेगेन विवेश समहाबिलं १६ तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुम
हद्विलं अयमुक्तोऽथ मे भ्राता मया तु कूरदर्शनः १७ अहत्वानास्तिमेश
क्तिः प्रतिगंतुमितः पुरीबिलद्वारिप्रतीक्षत्यवावदेनं निहन्यहं १८ स्थि

वा.ए.कि ७३ तोयमिति मत्वाहं प्रविष्टस्तदुगमदंतनमेमार्गयतस्तत्रगतः संवत्
 त्सरस्तदा १९ सतुहृष्टो मया शत्रुनिर्वेदाद्व्यावहः निहतश्च मया
 सद्यः ससर्वैः सह बंधुभिः २० तस्यैव च प्रवृत्तेन रुधिरं घेणतद्वि
 लुप्यमाणं मासीत्तदुगक्रामंस्तनस्तस्य भूतले २१ सूदयित्वा तु तं शत्रुं
 विक्रीतं तमहं सुखं निष्क्रामं नेह पश्यामि विलस्य पिहितं मुखं
 २२ विक्रीशमानस्तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः ~~सुग्रीवेति~~ यतः प्रति
 वचो नास्ति ततो हं भूशदुःखितः २३ पादप्रहारैस्तमया बहुभिः परि

एम
 ७३

पातितं ततो हं तेन निष्क्रम्य यथापुरमुपागतः २४ तत्रानेनास्मि संरु
 द्धो राज्ञं मुगयतात्मनः सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदं २५
 एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेण केन वानरः तदनिर्वासयामास बाली विग
 तसा ध्वसः २६ तेनाहमप्यविदुश्च हतदारश्चरा घवतद्व्याचमहं स
 र्वं क्रीतवान्सर्वनाणं वा २७ कश्चिन्मूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः
 प्रविष्टोऽस्मि दुर्गधर्षबालिनः कारणेन तरे २८ रातते सर्वमाख्यातं
 वैरानुकथनं महत् अनागसमया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव २९ बालिनः

वा.ए.कि
४४

श्रुभयार्जस्यसर्वलोकभयापहकर्ममहसिमेवीरप्रसादंतस्यनिग्र
हात् ३० रावमुक्तः सतेजस्वी धर्मलो धर्मसंहितंवचनंवक्तुं मारेभेसु
ग्रीवं प्रहसन्निव ३१ ~~अमोघाः सूर्यसंकाशा~~ अमोघाः सूर्यसंकाशा
निशिता मे शरा इमे तस्मिन्वालिनिद्वृत्तेपतिष्यतिरुषान्विताः ३२ या
वत्तं न हि पश्येयं ते वभार्या पहारिणं नो वत्सजीवेत्या पात्मावाली चारि
वदेष कः ३३ आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नस्त्वशोकसागरैत्वामहंता
रपिष्यामि बाणं प्राप्स्यसि पुष्कलं ३४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हर्षेणैव पौरुषवत्

४४

धनं सुग्रीवः परमप्रीतं सुमहदाक्यमब्रवीत् ३५ इत्यार्षेण मा
यणे वाल्मीकी किं दशमस्सर्गः एमस्य वचनं श्रुत्वा हर्षेणैव पौरुषं
नं सुग्रीवः ३६ जया च के राघवं प्रशंस च १ असंशयं प्रज्वलितै
स्तीक्ष्णैर्ममतिगैः शरैः खंदहैः कुपितैः लोकान्मुगांत इव भास्करः २
वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च यातनमैकमनाः श्रुत्वा विध
त्स्वयदनंतरं ३ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वदिशि दक्षिणादपि चोत्तरं कामत्प
नुदिने सूर्ये वाली व्यपगतकू मः ४ अग्रा एषा रुघुशैलानां शिखरा

वा.ए.कि
४५

णिमहांतपि ऊर्ध्वमुत्पात्पतरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ५
बहवः सारवंतश्रवनेषु विविधाद्रमाः वालिनातिरसाभग्नान् वलप्र
थयतात्मनः ६ महिषोदुंदुभिर्नामैकैलासशिखरप्रभः बलनाग
सहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ७ सवीर्योत्सेक दुष्पात्मा वरदा
नेन मोहितः जगाम समुद्राकापः समुद्रं सरितां पुति च ऊर्मिमंत
मतिकम्पसागरं त्वसंचयं मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महाणि
वं ८ ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः अब्रवीद्वचनं रा

एम
४५

जन्नसुरं कालचोदितं १० समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धविशारदं शू उद्धं
यतां त्वमिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ११ शैलराजो महार।
एष तपस्वि शरणं परं शंकरश्च सुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः
१२ महाप्रसवणे पेतो वटुकंदरनिर्झरः स समर्थस्तव प्रीतिम
तुलां कर्तुं महंति १३ तं भूतिमिति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः हि
मवृद्धनमागम्य शरश्चापादिवच्युतः ४ ततस्तस्य गिरिः श्वेता
गजेंद्रप्रतिमाः शिलाः चिक्षेप बहुधा भूमौ दुंदुभिर्विननाद च १५

वा.ए.कि ७६ ततः श्वेतांबुदाकारः सौम्यः प्रातिक राकृतिः हिमवानब्रवीद्वा
 कं स्वर्णवशिखरे स्थितः १६ क्लृप्तमहं सिमानत्वं दुर्भेधं
 वत्सलरूपकर्मस्वकशलस्तपस्विशरणं ह्यहं १७ तस्य तद्वच
 नश्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः उवाच तदुभिवै क्यको धातुं रक्त
 लोचनः १८ यदियुद्धे समर्थस्त्वं मद्रूपो ह्यनिरुधमः तमाचक्ष्व
 प्रदद्यान्मे यो हियुद्धं युयुत्सतः १९ हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वा
 क्यविशारदः अनुक्तं वै धर्मात्मा को धातुमसुरात्तमं २० वाली

एम
 ७६

नाममहाप्रातः शक्रपुत्रः प्रतापवान् अध्यास्तेवानरः श्रीमान्
 किं किं धाम तुलप्रभां २१ ससमर्थो महाप्रातुस्तव युद्धविशा
 रदः द्वे ह्ययुद्धं सदा तु तेन मुचेरिव वासवः २२ तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं
 यदियुद्धमिहैच्छसि स हि दुर्मर्षो नित्यं शूरः समरकर्मणि २३।
 श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं कोपविष्टः स दुर्दुभिः जगाम तापुरीं तस्य कि
 किं धां वालिनस्तदा २४ धारयन्माहिषं वैषं तीक्ष्णशृंगोभयावहः।
 प्रावृषीव महामेघस्तो यत्पुणो न भस्तले २५ ततस्तद्द्वारमागम्य

वा. रा. कि. ~~ममसुखमसुख~~ कि किं धायामहाबलः ननर्दकं पयनभू मिदं
 ४७ दुभिदुदुभिर्यथा २६ समीपजानुदुमान्भंजनवसुधांदारयन्
 रुरैः विषाणेनोद्विखन्दपीतहारं हिरदोयथा २७ अंतःपुरग
 तोवाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः निष्पपातसहस्री भिस्तारमिव
 चंद्रमाः २८ मितं मेकाक्षरपदेनमुवाचसंदुदुभिर्हरीणामाश्रु
 रोवाली सर्वेषांवनचारिणो २९ किमर्थंनगरंदारमिंदेरुध्वावि
 नर्दसेदुदुभेविदितोमेसिरक्षप्राणमहाबल ३० तस्मतद्वच एम
 ४७

नंश्रुत्वावानरैर्द्रस्मधीमतः उवाचदुदुभिर्वीकांकोधात्संरक्त
 लोचनः ३१ नत्वस्त्रीसन्निधौवीरवर्चनं वक्तुमर्हसिममयु
 द्मयच्छाद्यततोज्ञास्मामितेबलं ३२ अथवाधारपिष्पा
 मि को धमद्यनि शामिमोगल्यतामुदयः स्वरं कामभोगे
 पुवानर ३३ दीयतांसेप्रदानंचप ३४ ज्येष्ठचवानरान्सर्वशा
 खा मगेंद्रस्त्वे संभावयसुहृज्जन ३५ सुहृषांकुरुकि किं धा
 कुरु घात्मसमं पुरे कीडस्वचसमं स्त्रीभिरहंते दर्पशासनः

वा. ए. कि.
४८

३५ यो हि सुतं प्रमत्तं वा भग्नं वारहितं कुरु शंभु न्यासम् एहा लोके त्वद्विधं
मदमो हितं ३६ स प्रहस्या ब्रवीन्मंदको धातमसुरे त्तमं विसृ
ज्यताः स्त्रियः सर्वास्तारा प्रभृति कास्तदा ३७ मत्तो यमिति
मामं स्थापय घभातो सि संयुगे मंदो यसं प्रहारे स्मिन्वीरपानं स
मर्थ्यतां ३८ तमेव मुक्ता संक्रुद्धा माला मुक्षिप्य काचनीपि
त्रादत्तां महद्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ३९ विषाणयो गृहीत्वा तं
दुंदुभिर्गिरिसन्निभं अविध्य तत दावाली विनदन्कपिकुं जरः।

एम
४८

४० वाली व्यापादयांचक्रे ननर्द च महास्वने श्रोत्राभ्यामथरक्तं तु तस्य सु
स्त्रावपात्यतः ४१ तयोस्तु कोधसंरंभात्परस्परजयैषिणोः युद्धं समभव
दौ रंदुर्भवां लिनस्तथा ४२ अयुधतत दावाली शक्र तु त्यपरा कं मुषि
भिर्जीनुभिः पट्टिः शिलाभिः पादपैस्तथा ४३ परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुर
योस्तदा आसीद्वीनोसुरो युद्धे शक्रः स नुर्व्यवर्धत ४४ तंतुदुंदुभिमुघम्यध
रणपा मभ्यपातयत युद्धे प्राणहरं तस्मिन्निष्पिषेदुंदुभिस्तदा ४५ स्त्री
तोभ्यो बहुरक्तं तु तस्य सुस्त्रावपात्यतः पपात च महाबाहुः क्षितौ प

मः॥

वा.ए.कि ४९ चतुर्मागतः ४६ तंतोलपित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनं चिक्षेपवेग
 वान्वालीवेगेन केन योजनं ४७ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्रात्स तज
 बिंदवः प्रपेतुं मारुतो न्निस्तमंतं गत्वा श्रमं प्रति ४८ तान् दृष्ट्वा प
 तितोस्तत्र मुनिः शौणिते विपुषः कुटुस्तस्य महाभागचित्तया मास
 को न्वयं ४९ येनाहं सह सा सः ५० शौणिते न दुरात्मना कोयं दुरात्मा द
 बुद्धिर कृतात्मा च बालि शः ५० इत्थं क्वा सुविनिष्क्रम्य दृशे मुनि सत्त
 मः महिषं पर्वताकारं गता सुपतितं भुवि ५१ स तु विज्ञायत पसा

द
 एम
 ४९

वानरेण कृतं हितं तत्तत्ससर्ज महाशयं क्षेप्तारवानरं प्रति ५२ इ
 दं तेना प्रवेष्य व्यप्रविष्टस्य वधो भवेत्तु वनं मत्संश्रयं येन दृष्टि
 तं रुधिरस्रवैः ५३ क्षिपता पादपाश्वे मे संभग्नाश्चासुरीतनुस
 मंता दाश्रमं पूर्णं योजनं मामकं यद्वि ५४ आक्रमिष्यति दुर्ब
 द्विष्यं कंसनभविष्यति ये चास्पसन्निवाः केचित्संश्रिता मामे
 कं वनं ५५ न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यातु यथासुखं तं पिवाय
 दिति धितिः शपिष्यतां न पिक्व वं ५६ वने स्मिन्नामकं नित्यं पुत्र

वा.ए.कि ५० वत्परिरक्षिते पत्रां कुर विना शाय फलमूलाभवाय च ५० दिवस
 श्राघमयी दायं द्रष्टुं श्रौस्मि वानरं वदुर्षं सहस्राणि सर्वैर्लोकभ
 विष्पति ५० ततः सेवानराः श्रुत्वा गिरिं मुनिः समारितां निश्चुक्र मुव
 नात्तस्मान् जानदृष्ट्वा कालिरब्रवीत् ५१ किं भवतः समस्ताश्च मत्तं गवन्
 वासिनः मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्तिव नौ कसां ६० ततः सेका
 रणं सर्वं तथा शापं च कालिनः शशं सुर्वानराः सर्वे कालिने ह म मा
 लिने ६१ एतं श्रुत्वा तदा काली वचनं वानरे रितं समहर्षि समासा

एम
 ५०

घया च ते स्म कृतां जलिः ६२ महर्षिस्तमना ह त्वप्रविवेशाश्च मं
 प्रति शापधारणं भीतस्तु काली विकृतं तां गताः ६३ ततः शापभ
 याद्री तोक्र श्रुत्वा कं महागिरिं प्रवेष्टुं नेकुति हरिद्रुं वापिनरे श्रु
 र ६४ तस्मात्प्रवेशं ज्ञात्वा ह मिदं राममहावनं विचरामि सहामात्मो
 विष्पादेन विवर्जितः ६५ एषोऽस्थिनिचयस्तस्मिन् दुर्भः संप्रकाशते वा
 योऽस्मिन् कान्तिरस्तस्य गिरिः कूटनिभो महान् ६६ इमे च विपुलाः शालाः
 सप्तशारवा वलं विनः यैर्कं घटते काली निष्पत्रयितुमोजसा ६७

वा.ए.कि. एतदस्मात्समंवीर्यमयारामप्रकाशितं कथं तं बालिनं हंतुं समरे।
 ५१ शस्त्रे सैन्ये ६८ तथा ब्रुवाच्च एणं सुग्रीवप्रहसनं लक्ष्मणे ब्रवीत्
 कस्मिन्कर्मणि निर्हते श्रेष्ठ आबालिनो वधं ६९ तमुवाचाथ सुग्री
 वः सप्तसालानि मानपुराणवमेकैकशो बाली विव्याथाथ सचासक
 त् ७० रामो निर्दारयेदेषां बाणेनैकेन चेद्रुमं बालिनं निर्हते मन्त्रे
 हस्त्रारामस्य विक्रमे ७१ हतस्त्रमहिषस्यास्थिपादेनैकेन ल
 क्ष्मण उद्यम्य प्रक्षिपेच्च पितरसा द्वे धनुः शते ७२ रावमुक्तातु

एम
 ५१

सुग्रीवो रामं रक्तांतलोचनं ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव व
 चो ब्रवीत् ७३ शूरशूरशूरमानी च प्रख्याते बलपौरुषः बलवान्वा
 नुरो बाली संयुगेष्वपराजितः ७४ दृश्यते चास्त्रकर्मणि दुक्तरा
 णि सुरैरपि यानि संचिंत्य भीतो हं क्रशं कमुपाश्रितः ७५ तम
 जय्यमधृष्यं च वानरैर्द्रुममर्षणं विचिंतयन्मुचा मि क्रशं कमु
 कममुत्तुहं ७६ उद्दिग्गः शंकि तश्चाहं विचरामि महावने अनुरक्तैः
 सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ७७ उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्निवृत्ति

वा. ए. कि. ब्रवन्सलत्वा महं पुरुषमा ब्रह्मिवन्तमिवाश्रितः ७८ किं तु तस्य बल
 ५२ ज्ञो हं दुर्भातुर्बलशालिनः अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ७९
 नखत्वं त्वां तु लयेनावमन्येन भीषये कर्मभिस्तस्य भीमैश्च कात
 र्यं जनितां मम ८० कामं वाचवते वाणी प्रमाणं धैर्यं माकृतिः स
 चयंति परं ते जो भस्म ह्यनुमिवानलं ८१ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्री
 वस्य महात्मनः स्मितपूर्वमथौरामः प्रत्यवाच हरिं प्रति ८१ यदि
 न प्रत्ययो स्मासु विक्रमे तव वानरप्रत्ययं समरे श्लाघ्यं महमुत्पाद।

एम
 ५२

यामिते ८३ रावमुक्ता तु सुग्रीवं सांख्यनलक्ष्मणाग्नजः राघवो
 दुंदुभेः कायं पादागुणं नलीलपा ८४ तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षे
 पदेशयोजनं च सुरस्य तनुं शुक्लापादां गुणं वीर्यवान् ८५ क्षिप्तं
 हृत्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् लक्ष्मणस्याग्नतो रामं तपं वभा
 स्करं हराणामग्नतो वीरमिदं वचनमर्थवत् ८६ आर्द्रः समांसः प्रत्य
 ग्नः क्षिप्तः कायः पुरा सखे परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रामेवालिना सदा ॥
 ८७ लघुः संप्रति निर्मांसस्तु एभ तश्च राघव क्षिप्तं रावं महर्षेण भ

तमि

वा.कि. वतारघुनंदन ८८ नात्र शक्यं वलं ज्ञातुं तव वातस्य चाधिकं आ
 ५३ द्रे शुक्लमिति ह्येतत्सु महद्राघवांतरं ८९ सरावसंशयस्तातवत
 स्पचय हलं सालमेकं विनिर्भियभवेद्वक्तिर्वलाबले ९० कृते
 तत्कार्मुकं सज्जं हस्तिहस्तमिवापरे आकर्ण्य मायम्प विसृ
 जस्व महाशरः ९१ इमं हि सालं प्रहितस्त्वया शरोन संशयोत्रा
 स्ति विदारयिष्यति अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजन
 प्रतिशापितो मया ९२ यथाहिते जस्सुवरः सदार विर्यथाहि। एम
 ५३

त शैलो हिमवान्महाद्रिषु यथा चतुष्पात्सु चके सरीवरस्तथानरा
 णामसि विक्रमेवरः ९३ इत्यार्षेण मायणे किं कादशस्सर्गः
 एव वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितं प्रत्ययार्थं महातेजारा
 मो जग्नाह कार्मुकं १ सगृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः।
 सालमुद्दिश्य च स पृथग् यन्सरवैर्दिशः २ स विसृष्टो बलवता
 वाणः स्वर्णपेरिक्लृप्तः भित्वा सालान् गिरिप्रस्थं सप्तमं विवेश।
 ह ३ सायकस्तु हर्तुं न सालान् भित्वा महाजवः निष्पत्य च पुन

का. ए. कि. स्तु. ए. त. मे. व. प्र. वि. वे. श. ह. ४. ता. न्द. त्वा. स. स. नि. भि. न्ना. सा. ला. न्वा. न. र. पु.
५४ गवः रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ५ समुद्धांसपतदमौ।
प्रलंबीकृतभूषणः सुग्रीवः परमः प्रीतो राघवाय कृतं जलिः
हृदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः रामं सर्वस्वविदुषां प्रे
ष्टैरमवस्थितं ७ सैदानपिसुरां सर्वस्वबाणैः पुरुषप्रेमसम
र्थः समरेहंतुं किंपुनर्वा लिनं प्रभो ८ येन सप्तमहासागरिभिर्मि
श्रहारिता बाणैर्न केन का कुतश्च स्याताते कोरणा गतः ९ अद्यमे एम
५४

विगतः शोकः प्रीतिरघपरा मम सुहृदं त्वां समासाद्य महेंद्रवरुणो
पमं १० तमद्यैव प्रियार्थमेवैरिणं भ्रातरुपिणं वालिनं जहिकाकु
त्स्थमया बहो यमं जलिः ११ ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनं
प्रत्नवाचमहाप्राज्ञो लक्ष्मणानुगतं वचः १२ अस्माद्रक्षाम किं किं
धांसि प्रगच्छत्वमगतः गत्वा चाक्य सुग्रीववा लिनं भ्रातृगंधि
नं १३ सर्वे ते त्वरितं गत्वा किं किं धां वालिनः पुरीं वृष्टैरात्मानमा
वृत्पत्य तिष्ठन्नाहने वने १४ सुग्रीवोऽप्यनदद्वारं वालिनो कानका

वा. ए. कि. रणात्गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवांबरं १५ तं श्रुत्वा निनदं
 ५५ भ्रातुः कुद्वौ बाली महाबलः निष्पपातसु संरब्धौ भास्करौ सततं
 दिव १६ ततः सुतुमुलं युद्धं बालि सुग्रीवयोरभूत्तगगने ग्नहयो
 घोरं बुधांगारकयोरिव १७ तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुषि
 मिः जघतुः समरे न्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ १८ ततो रामो धनुः
 ष्याणि स्नावुभौ समुदैस्ततः अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवा विवाशि
 नौ १९ यन्नावगच्छत्सुग्रीवं बालिनं चापिराघवः ततो न कृतवान्बु

एम
 ५५

द्विमोक्तुमंतकरं शरं २० एतस्मिन्नंतरे भग्नः सुग्रीवः स्नेन बालि
 ना अपश्यन् एघवं नाथम् श्पम् कं प्रदुद्रुवै २१ कृतो रूधिरसि
 क्तांगः प्रहारैर्जर्जरीकृतः बालिना भिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महा
 वनं २२ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा बाली शपथं भयात्ततः मुक्तो ह्यसित्वमि
 त्कत्कासन्निवृत्तो महाबलः २३ एघवोऽपि सहभ्रात्रा सह चैव ह
 नुमता तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः २४ तं समीक्ष्य गतं
 रामं सुग्रीवः सह लक्ष्मणां ह्रीमान्दीनमुवाचे देवसुधामवलोक

वा.ग.कि ५६ यन् २५ आह यस्वेति मामुक्तादर्शयित्वा च विक्रमं वैरिणघातयित्वा
च किमिदानीं त्रयाकृतं २६ तामेव वेलां वक्तव्यं त्रयाराघवतत्ततः वा
लिनेन निहन्मिति ततो नाहमितो ब्रजे २७ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्री
वस्य महात्मनः करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् २८ सुग्रीव
श्रुयतां तात को धश्रुयपनीयतां कारणं येन वाणेयं समयानविसर्जि
तः २९ अलंकारेण वेपेण प्रमाणेन गतेन च त्वंच सुग्रीववाली च सह
शौष्ठः परस्परं ३० स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानरविक्रमेण च वा एम
५६

कौश्रव्यकिंवां नो पलक्षये ३१ ततो हं रूपसादृश्यान्मोहितो वा
नरोत्तममनोत्सुजामिमहावेगं शरं शत्रुनिवर्हणं ३२ जीवितांतक
रं घोरं सादृश्यानुविशं कितः मूलघातोननो स्याद्विद्वयोरितिकृतो म
या ३३ त्वयिवारविपन्ने हि अज्ञानास्त्राघवान्नयामौल्यं च मम बा
ल्यं चरमापितं स्यात्कपीश्वर ३४ दत्ताभयवधो नाम पातकं महद
दुतं अहं चलक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिना ३५ त्वदधीनावयं सर्वे व
नस्मिन् शरणं भवान्तस्माकं ध्वस्वभूयस्व मामाशंकीश्ववानर

वा.ए.कि
५७

३६ रातन्मुहर्नेतुमया पश्यवा लिनमाहवे निरस्तमिषुणे केन चेष।
मानंमहीतले ३७ अभिज्ञानंकुरुष्वमात्मनो वानरेश्वरयेनत्वाम
भिजानीयां द्वंद्वयुद्धमुपागतं ३८ गजपुष्पीमिमां फु ह्वांउत्पद्य
मुभल क्षणं कुरुल क्षणकंठे स्थसुग्नीवस्य महात्मनः ३९ ततो गि
रितटे जातामुत्पाद्य कुसुमायुतां लक्ष्मणो गजपुष्पीतां तस्य कं
ठे व्यसर्जयत् ४० सतयाशुशुभे श्रीमान् लतया कंठसक्त्या मालये
ववलाकानां ससंध इव तोयदः ४१ विभ्राजमानो व पुष्पा एमवाक्य एम
५७

समाहितः जगाम सहस्रमे एकि किं धांपुनरपसः ४२ दयापराभाय
एवा० कि० द्वादशः सर्गः ॥ ३२ इयम् कात्सधर्मात्मा किं किं धाल
क्ष्मणाग्नजः जगाम सहसुग्नीवो वालि विक्रमपालितां १ समुद्य।
ममह चापंगमः कांचनभूषितं शरं श्वादि त्वसंकाशान् गहीवारण
साधकान् २ अग्नतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः सुग्नीवः सं
हतग्नीवो लक्ष्मणस्य महाबलः ३ ५ ७ तोहनुमान् वारीनलो नीलश्च
वीर्यवान् तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपाः ४ तैवी क्षमाणा

वा.ग.कि
५८

वृक्षांश्च पुष्पभारावले विनः प्रसन्नांबुवहा श्वैव सरितः सागरंगमाः
५ कंदराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा शिखराणि चरम्यानि द
राश्च प्रियदर्शनाः ६ ॥ वैदर्यविमलैः सौम्यैः पद्मैश्चाकोशकुड्मैः
शोभितान्सजलान् मार्गे तटाकांश्चावलोकयन् ७ कारुण्डैः सौरसैर्हंसै
र्वैजुलैर्जलकुक्कुटैः चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैः प्रतिनादितान्
८ म. दुःशय्यां कुराहारान्निर्भयान्वनचारिणः चरतः सर्वतोपश्य
स्थली पुद्गरिणान् स्थितान् ९ तटाकवैरिणश्च पिशुकुदंतविभू

एम
५८

षितान् चोरानेकचरान्वन्यान्दिरदान्कलपातिनः १० मत्तान् गिरित
द्योदधुष्णान् पर्वतानिवजंगमान् वानरांश्च द्दिरदप्रख्यानमहोरेणुस
मुक्षितान् ११ वनेवनचरांश्चान्पान्रवेचरांश्च विहंगमान् पशुपं
तस्त्वरिताजग्मुः सुग्नीववशवर्जिनः १२ तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरि
तं रघुनंदनः दुर्मखंडवनं दृष्ट्वा रामः सुग्नीवमब्रवीत् १३ राषमे
घड्वाकाशे हृत्सखंडः प्रकाशते मेघसंघातविपुलं पर्यंतकदली
वतं १४ किमेतत् ज्ञातुमिच्छामि सखे कोतूहलममकोतूहला

वा.ए.कि
५९

पनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं वया । १५ । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य
महात्मनः गच्छन्नेवाच चक्षेयसुग्मीवस्तन्महद्वनं । १६ । रातद्रा
घवविस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनं उद्यानवनसपन्नं स्वादुमूलफलो
दकं । १७ । अत्र स प्रजनानाममुनयः संशितव्रताः सप्तैवास्मन्मधुः शी
र्षानियतं जलशायिनः । १८ । स प्ररात्रे कृतहारा वायुना चलवा सिनः
दिवं वर्षशतैर्यीताः सप्तभिः सकलैवराः । १९ । तेषामेतत्प्रभावेन द्रम
प्राकारसंवृतं आश्रमं सुदुरधर्षमपि सैद्रैः सुरासुरैः २० पक्षिणोर्वैज

एम
५९

यंत्येतत्तथान्येवनचारिणः विशन्ति मोहाद्येऽप्यवननिवर्तनिते पु
नः २१ विभूषणरवाश्चात्र श्रूयन्ते सकला सुराः तूर्यगीतस्वनश्चापि गी
धो दिव्यश्चरघव २२ त्रेताग्नयोपि दीप्यन्ते धूमो ह्येष प्रदृश्यते वेष
यन्निवहक्षान्कपोतां गारुणो घनः २३ रातैव ह्यक्षाः प्रकाशन्ते धूम
संसक्तमस्तकाः मेधजालप्रतिक्षुब्धा वैदुर्यगिरयो यथा २४ कुरु
प्रणमं धर्मात्मस्तेषामुद्दिश्य राघवलक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः स
हताजलिः २५ प्रणमंति हिये तेषामुष्णीणां भावितात्मनानतेषां ।

वा.ए.कि
६०

मशुभं किं चिच्छरीरेण मवि घते २६ ततो रामः सहभ्रात्रालक्ष्मणेन कृतां
जलिः समुद्दिश्य महात्मानस्तान् पीनभ्यवादयत् २७ अभिवाद्य च
धर्मात्मारामो भ्राता चलक्ष्मणः सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमा
नसाः २८ ते गत्वा हरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् ददृशुस्तां दु
राधर्षी किं किं धांवालिपालितां २९ ततस्तस्मिन्नुजरा मवानराम
गृह्यशस्त्राण्युदितो गते जसः पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय श
त्रोः पुनरागतास्त्विह ३० इत्यार्षेण मायणे वात्मी कीये किं किं धांवा

एम
६०

यो दशसर्गसर्वे ते त्वरितं गत्वा किं किं धांवालि नः पुरीं वृक्षैरात्मानमा
वृत्त्यव्यतिष्ठन् गहने वने १ विसार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननमि
यः सुग्रीवो विपुलग्रीवः को धमाहारयद्भृशं २ ततस्तस्मिन् निनदं
घोरं कृत्वा युद्धाय चाहयत् परिवारैः परिवृत्तो नादैर्भिदन्निवांबरं
॥ ३ ॥ गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः अथ बालकं सहशो
दत्तसिंहगतिस्ततः ४ दृष्ट्वा रामं कियदसं सुग्रीवो वाक्यमब्र
वीत् हरिवागुरया व्याप्तां प्रकांचनभूषणं ५ प्राप्तास्मध्वजयं

६१

वा.ए.कि
६१

आकि किं धांवा लिनः पुरी प्रतिज्ञाया कृता वीरत्वया बालिवधे
पुरा दस फलां कुरुतां क्षिप्रं लतां काल इवागतः एवमुक्तस्तु
धर्मात्मा सुग्रीवो एष राघवः ७ तमेवोवाच वचनं सुग्रीव शत्रु
सूदनः कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वं अनया गजसाहया च लक्ष्म
णेन समुत्पाद्य राणां कंठे कृता तव शोभसेभ्यधिकं वीरलतया कंठस
क्त्या ९ विपरीत इवाकाशे सूर्यो न क्षत्रमालया अद्य बालिसमु
त्पद्यते भयं वै रचवानर १० एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बारा मोक्षेण संमुगे मम दर्शय

एम
६१

सुग्रीववैरिणं भ्रातृरूपिणं ११ वालीविनिहतो यावद्वने पांसुषु चेष
ते यदि दृष्टिपथं प्राप्नोति जावन्स विनिवर्त्तते १२ ततो दोषेण मागच्छेत्स
द्योगर्हं च मां भवान् प्रत्यक्षं सप्तते सालामया बाणेन दारिताः १३ ततो
वेत्सिवलैर्नाद्य बालिनं निहतं रणे अनृतं नोक्तपूर्वमेचिरं कुरु पिति
षुता १४ धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन सफलां च करिष्यामि
प्रतिज्ञां जहि संभ्रमं १५ प्रसृतं कलमक्षेत्रं वर्षेणैव शतक्रतुः तदा हान
निमित्तं च बालिनो हेममालिनः १६ सुग्रीवकुरुतं शब्दं निष्पतेद्येन वा

वा.ग.कि
६२

नरः जितकाशी जयस्वा घातया चाधर्षितः पुरात् १० निष्पतिष्यत्य
संगेन वालीसं प्रियसं युगः रिपूणां धर्षितं श्रुत्वा मर्षयंति न सं युगे
११ च। जानंतस्तस्वकं वीर्यं स्वी सम सं विशेषतः सतुराम वचः श्रु
त्वा सुग्नी वोहे मपिंगलः १९ तनर्द कुरना देन विनिर्भिदन्निवां बरंते
न शब्देन विवस्त्रा गा वीयांति ह प्रभोः २० राजदोष परामृष्टाः कुल
स्त्रियदुवाकुलाः द्रवंति च मगाशी घ्नं मग्ना इव रणे हयाः २१ पतंति च
खगा भूमौ क्षीण पुण्या इव ग्नहाः २३ ततः स जीमूत कृत प्रणादो

राम
६२

नादं ह्यमुंचतुरया प्रतातः सूर्यात्मजः शौर्यं विवृद्धते जाः सरित्पति
र्वा निलचंचलैर्मिः २३ दुत्पार्षेणमायणे कि० चतुर्दशः सर्गः अथ
तस्मिन्निनादंत सुग्नी वस्य महात्मनः शुश्रावांतः पुरगतौ वाली भ्रातु
रमर्षणः १ श्रुत्वा तु तस्मिन्निनंद सर्वभूत प्रकंपनं मदश्चैकपदेन षः को
धश्चापादितो महान् २ ततो रोषपरीतां गोवाली सकनकभः उपरक्त इवा
दित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ३ वाली दंष्ट्रा करालस्तु कोधादीनाग्नि लो
चनः भात्युत्पतित पद्माभः समणाल इव हृदः ४ शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा

वा.ग.कि
६३

निष्पपातततो हरिः वेगेन च पद न्यासैर्दारयन्निव मेदिनी ५ तंतुतारप
रिष्यज्पुस्नेहादृशितसौ हृदा उवाच त्रस्तसंभ्रांता हितोदकं मिदं वचः ६
साधुकोधमिमं वीरनदीवेगमिवागतं शयनादुत्थितः कात्पत्यज
मुक्तामिव स्वजं ७ कात्पत्यमेतेन संग्रामं करिष्ये सिचवानरवीरतेश
बुबाहृत्य फलातावान विद्यते ८ साहसात्तव निष्क्रामो मम ताव
न्नरो च ते श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ९ पूर्वमाप
तितः क्रोधात्सत्त्वमादूयते युधि निष्पत्य च निरस्तो ह न्यमानो दि

एम
६३

शो गतः १० त्वया तस्म्यनिरस्तस्म्यपीडितस्म्यविशेषतः दृष्टे त्वपुनराहू
नं शंकां जनयतीव मे ११ दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्म्यनदतः नि
नादस्त्यच संरंभो नैतदत्यं हि कारणं १२ नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं त
मिहागतं अवष्टुभ्य सहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति १३ प्रकृत्या नि
पुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः नापरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सख्यमेष्यति
१४ पूर्वमेव मया वीरश्रुतं कथयतो वचः अंगदस्तु कुमारस्तव ध्या
म्यद्यहितं वचः १५ अंगदस्तु कुमारेयं वनात्तमुपनिर्गतः प्रवृत्तिस्तनक

वा. ए. कि
६४

थिताचारैरासान्निवेदिता १६ अयोध्याधिपतेः पुत्रौश्वरौ समरदुर्ज
यौ द्रुस्वाकूणाकुले जातौ प्रस्थितौ राम लक्ष्मणौ १७ सुग्रीवप्रियः
कामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासुदौ सते भ्रातुर्हि विरव्यातः सहायोर एक कर्मणि
१८ रामः परबलामही युगाताग्नि रिवोत्थितः निवासवृक्षः साधुना
मापन्नानां परागतिः १९ आर्त्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनं ज्ञान
विज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः २० धातूनामिव शैलं द्रोगुणानामा
करौ महान्तत्समो न विरोधस्ते सह तेन महात्मना २१ दुर्जयेनाप्रमेये

राम
६४

एरामे एरण कर्म सुशूरवस्मामिते किंचिन्न चेष्टाम्यभ्यसूयितुं २२
श्रूयतां कियतां चैव तव वक्ष्यामि यदि ते यौ वरा ज्येन सुग्रीवं तूणसां
ध्वभिषेचय २३ विग्रहं मा कृथावीर भ्रात्रा एजनयवीयसा अहं हि
ते क्षमं मन्त्रे तेन रामेण सौहृदं २४ सुग्रीवेण च संप्रातिवैरमुत्सृज्य
हरतः लालुनीयो हिते भ्राता यवीयानेषवानरः २५ तत्र वास निह
स्थो वा सर्वथा बंधुरेव तेन हितेन समं बंधुं भुवि पश्यामि कंचन २६
दानमानादिसकारैः कुरु प्रत्नं नंतरं वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पा

अल्पितं हि मे न रोष मे वा नु विधातु महसि ॥ क्षमो हि ते को स नरो जसूनुना =
न विग्रहः शक्र समानतै ७

वा. ए. कि
६५

श्वे सतिष्ठतु २७ सुग्रीवो विपुलग्नीवो महाबन्धुर्मतस्तव भ्रातृसौ
हृदमालम्बनान्प्रागतिरिहासिते २८ यदिते मन्त्रियं कार्यं यदि चा
वैषिमाहितायाश्च मानः प्रियत्वेन साधुवाक्यं कुरुष्व मे २९ मया
दपय्यं श्रुणु जसा ३० तदा हिताराहितमेव वाक्यं तं वालिनं पश्य मि
दं बभाषे नरो च ते तद्वचनं हितस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ३१
तु त्पार्षेण मायणे वा ० किष्कि कां ० पेचदशः सर्गः १५ तामेव ब्रुवती ता
रा ताराधिपनिभाननां वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् १ गज

एम
६५

तोऽस्य सुसंरब्धं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः मर्षयिष्यामि केनापि कारणेन
वरानने २ अधर्षितानां शृणुणो समरेषु निवर्तिनां धर्षणमर्षणं
भीरुमरणादतिरिच्यते ३ सोढुं न च समर्थो हं युद्धकामस्य संयुगे सुग्री
वस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गजितं ४ न च कार्यं विषादस्तेराद्यवंप्र
तिमल्लते धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्याति ५ निवर्त्तस्व सह
स्त्रीभिः कथं भूयो नु गच्छसि सौ हृदं दर्शितं तावन्मयि भक्तिस्त्वया कृतार्ह
प्रतियोत्स्याम्य हंगत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमं दर्पचास्प विनेष्यामि न च प्रारोवि

वा.ग.कि
६६

यो ह्यते ७ अहं ह्याजिस्थितस्मास्मकुरिष्यामियदी सितं वक्ष्ये मुष्टिप्र
हारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ८ न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवा
नं कृतं तारे सहायवंदशितं सोहमयि ९ शापितासिममप्राणे निवर्त्त-
स्व जनेन च अलं जिह्वा निवर्त्तिष्ये तमभ्रातरं रणे १० तंतुतारपरिष्व
ज्मवालि नं प्रियवादि नीचकारु दती मंदं दक्षिणा सा प्रदक्षिणं ११
ततस्वस्त्रयनं कृत्वा मंत्रविहि जये पिणा अंतः पुरं सहस्त्राभिः प्रविष्टा
शोकमोहिता १२ प्रविष्टा यांतुतारयां सहस्त्राभिः स्वमालयं नगर्या निर्य

हं ४

एन
६६

यौ कु ह्यो महासर्प इव श्वसन १३ सनिश्चस्त्रमहारोषो बाली परमवेग
वान् सर्वतश्चारयद्दृष्टिं शत्रुदर्शनकाक्षया १४ सददर्शततः श्रीमान्सु
ग्रीवहेमपिगलं सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलं १५ तंसहस्त्रा
महाबाहुः सुग्रीवं पर्यवस्थितं गाढं परिदधे वा सो बाली परमकोपनः १६ ॥
स बाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ हुंक
नक्षणाः १७ श्लिष्टं मुष्टिं समुद्यम्य सरंबतरमागतः सुग्रीवो पिसमुद्दिश्य
वालिनं हेममालिनं १८ तं बाली क्रोधताम्राक्षं सुग्रीवं रणकोविदं आप

यो

वा.ग.वि.
६७

तंतं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् १९ एष मुष्टिर्महान् च दोगाढः सुनिय
तांगुलिः स यावेगविमुक्तोऽप्राणनादाय यास्यति २० एवमुक्तस्तु सुग्री
वः कुद्वोवालि नमब्रवीत् तव चैष हरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि २१ ता
दितस्तौ न संकुदः समभिक्रम्य वेगतः अभवत् शोणितो द्दारी सा पीडु
वपर्वतः २२ सुग्रीवेण तु निःशंकं सालमुत्पाद्य ते जसा गात्रेषु भिहता
वालीव ज्रेणैव महागिरिः २३ स तु वक्षेण निर्भग्नः सालताडनविह्वलः गु
हभारभराक्रान्तानौ स सार्थवसागरे २४ तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसम

एम
६७

वेगिनौ प्रयुद्धौ घोरवपुषो चंद्रसूर्या विवां वरे २५ परस्परममित्रघ्नौ छिद्रा
न्वेषणतत्परोततौ वर्धत वालीतु बलवीर्यसमन्वितः २६ सूर्यपुत्रो महा
वीर्यः सुग्रीवः परिहीयत वालीना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मंदविक्रमः २७ ॥
वालिनं प्रतिसामर्थ्यं दर्शयामास राघवं वृक्षैः सशस्त्रैः शिखरैर्वज्रकोटिनि
र्भैरैः २८ मुष्टिभिर्जीनुभिः पट्टिर्वाहभिश्च पुनः पुनः तयोर्युद्धमभूत् होरं व
व वासवयोरिव २९ तौ शोणितान् कौयुधेतां वानरौ वनचारिणौ मेघावि
वमहाशब्दैस्तर्जयानौ परस्परं ३० हीयमानमथापश्य सुग्रीवं वानरेश्वरं

वाग-कि
ई ८

प्रेक्षमाणां दिशश्चैव राघवः समुहमुहः ३१ ततो रामो महातेजा आर्तं
दृष्ट्वा ह शश्वरं स शरं वासते वारोवालिना बध्नाया ३२ ततो धनुषि सं
धाय शरमाशविषोपमं पर्यामास तत्रापि कालचक्रमिवान्तकः ३३ तस्य
ज्वातलघोषेण अस्माः पत्ररथेश्वराः प्रदुद्रुमुर्गगाश्चैव युगात्तद्वमोहिताः
॥ ३४ ॥ मुक्तस्तव जनिर्घोषः प्रदीप्ता शनिसन्निभः राघवेण महाबाहो
वालि वससि पातितः ३५ ततस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः वेगेना
भिहतो वाला निपपात महातले ३६ इन्द्रजित् इवोद्धतः पौर्णिमास्यां महीत

राम
ई ८

ले आश्वयुक्ता मये मासि गतसत्त्वो विचेतनः ३७ बाष्पसंरुद्धं कंठस्तवा
ली चार्तस्वरः शनैः ३८ नरोत्तमः काल इवांतकोपमं शरोत्तमं कांचनरुप्य
भासितं ससर्जदीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निमुखतो यथाहरः ३९ अ
थोक्षितः शोणिततो यविस्त्रवैः प्रपुष्पिता शोक इवाचलोद्धतः विचेतनो वा
सवसूनु राहवे प्रभ्रंशितेन्द्रजवत्सितिगतः ४० इत्यार्षे चतुर्विंशतिः
स्त्रीकेश्या एमा यणे वीत्मा किं धाकां डे सर्गः १६ ततः शरेणाभिहतो रामे
णरणकर्कशः पपात सहसा बालानि कृत इव पादपः १ सभूमौ न्यस्तस

११

वा. ए. कि
६९

वीरगस्तकं च न भूषणः अपत देवराजस्य मुक्तरश्मि रिव ध्वजः २ अ
स्मिन्निपतिते भूमौ हर्यसाणां गणैरेन चंद्रमिव व्योम न व्यराजत मे
दिनी ३ भूमौ निपतितस्यापितस्य देहं महात्मनः न श्रीर्जहाति न प्राणा
न ते जो न पराक्रमः ४ शकदत्तावरा मालाकांचनारत्नभूषिताधारहृदि
मुखस्य प्राणं स्तेजः श्रियं च सा ५ सतया मालया वीरो है मया हरियूथ
पः संध्या नुराग पर्यंतः पयोधर इवाभवत् ६ तस्य मालाचदेहश्च मर्म
घाताचयः शरः विधेवरचिताले क्ष्माः पतितस्याभि शोभते ७ तदस्वत एम
६९

स्ववीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनं रामबाणासनसितमावहत्परमांगतिं ॥
॥ ८ ॥ तं तथा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलं ययाति मिव पुण्यांते देव
लोकादिह च्युतं १९ आदित्यमिव काले न युगांते भुवि पातितं महं
द्रुमिव दुर्धर्षमुपेन्द्रमिव दुःसहं १० महेंद्रपुत्रं पतितं बालिनं है
ममालिनं व्यदोरस्कं महाबाहुं दासासंहारिलोचनं ११ लक्ष्मणानु
चरो रामो ददर्श पससर्पचतंतथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलं
॥ १२ ॥ बहुमान्यचतं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव उपयातौ महावीर्यो भ्रा

वा.ग.कि
७०

तरोरामलक्ष्मणौ १३। तं हस्वारचवंवाली लक्ष्मणं च महाबलं अ
ब्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितं १४। सभूमावत्यते जो सुनिहतो
नष्टचेतनः १५। रथसंहितया वाचा गवितं रणगवितं १५। परस्परवधं
कृत्वा कोत्र प्राप्तस्त्वया गुणः यदहं युद्धं संरक्षस्व त्वत्कृते निधनं गतः १६॥
कुलानः सत्त्वसंपन्नस्ते जस्वी चरितव्रतः रामः करुणवेदी च प्रजानां
चेहितैरतः १७। सानुको शोमहोत्साहः समयज्ञो हृद्यः १८। व्रतः इत्येतत्सर्वं
भूतानि कथयंतिय शोभुवि १९॥ दमः शमः समाधर्मो धृतिः सत्त्वप

एम
७०

म

एकमः पार्थिवानां गुणराजं नंदुश्चाप्यपकारिषु १९। तान्गुणान्संप्रधा
याहमग्रं चाभिजनंतव तारया प्रतिपिहः स सुग्रीवेण समागतः २०। न
मान्मेन सरक्षप्रमत्तं वेदुमर्हसि हृति ते बुद्धिरुत्पन्नावभवादर्शने तव ॥
२१। नत्वा विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकं जाने पापसमाचारं
तृणैः कूपमिवावृतं २२। सतां वेषधरं पापं प्रहृन्मिव पावकं नाहंत्वा
मभिजानाभिधर्मच्छाभि संवृतं २३। विषये वापु रेवाते यदा पा
पं करोम्यहं न च त्वामवजानेहं कस्मात्वं हं स्वकित्विषं २४। फलमूलाश

वा.ए.कि

७१

नं निन्द्य वानरं वनगोचरं मामिहा प्रतियुध्यं तमन्येन च समागतं २५
त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः लिंगमप्यस्मिते राजन्दश्यते
धर्मसंहितं २६ कः सत्रियकुले जातः श्रुतवान्मृषसंशयः धर्मलिंग
प्रतिष्ठाः कुरकर्म समाचरेत् २७ त्वं राघवकुले जातो धर्मवानि
ति विश्रुतः अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि २८ सामदानं
समाधर्मः सत्यं धति पराक्रमौ पार्थिवानां गुणराजन्द २९ आप्यप-
कारिषु २९ वयं वनचराराममृगामूलफलाशिनः राषा प्रकृतिरस्मा

एम

७१

कंपुरुषस्त्वनरेश्वर ३० भूमिर्हिरण्यरूपं चन्द्रिह्यहे कारणानि च
तत्र कसेवने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ३१ नयश्च विनयश्चोभो
निग्नहानुग्नहावपि राजवन्निरसंकीर्णाननृपाः कामवृत्तयः ३२
त्वत्तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः राजवृत्तेषु संकीर्णः शंरा
सनपरायणः ३३ न ते स्मपचितिर्धर्मेनार्थे बुद्धिरवस्थिता इन्द्रियैः
कामवृत्तः सन्तुष्टः सेमनुजेश्वर ३४ हत्वा वा एनकाकुस्थं मामि
हानपराधिनं किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितं ३५ राजहा

वा.ए.कि ७२ ब्रह्महागोघ्न श्वोरः प्राणिव धेरतः ~~स्वस्थि~~ नास्तिकः परिवे।
 जाचसर्वेनिरयगामिनः ३६। सूचकश्चकदर्यश्चमित्रघ्नो गुरुतत्पगः
 लोकं पापात्मना मेते गच्छते नात्र संशयः ३७। अधायं चर्म मे सद्गुरो मा
 एपस्थिचवर्जितं अभक्ष्याणि च मां सानित्व द्विधैर्धर्मचारिभिः ३८। पं
 चपंचनखाभक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघवशल्पकः स्वाविधोगोधाशशः कृ
 र्मश्चपंचमः ३९। चर्मचास्थिचमेरुमनस्य शंतिमनीषिणः शुभ
 क्ष्याणि च मां सानि सौहं पंचनखो हतः ४०। तारया वाक्चमुक्तो हंससं

एम
 ७२

सर्वज्ञयाहितं तदतिक्रम्य मोहेन कालस्मवशमागतः ४१। त्वया
 नाथेन काकुत्स्थेन सनाथावसुंधरप्रमदाशालसंपूर्णपत्नेव
 चविधर्मण ४२। शठो नैकृतिकः सुद्रोमिथ्याप्रश्रितमानसः क
 थं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ४३। हि न चारिः एकस्येण
 सताधर्मातिवर्जिनात्पुत्रधर्माकुशेनाहं निहतो रामहस्तिना ४४॥
 अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितं वक्ष्यसे च दृशं कृत्वा सद्भिः
 सह समागतः ४५॥ उदासानेषु योस्मासु विक्रमो यं प्रकाशितः।

वा.ए.कि.
७३

अपकारिषु ते राम नैवंपश्यामि विक्रमं ४६ दृश्यमानस्तु युधि
यामया युधि नृपात्मजः अद्य वैवस्वतं देवं पश्येत्स्व निहतो मया
॥ ४७ ॥ त्वया दृश्येन तुरणो निहतो हं दुःखसदः प्रसुप्तः पन्नगे नैव नरः
पापवशगतः ४८ ॥ सुग्रीव प्रियको मे न यदहं निहतस्त्वयामामे
व यदि पूर्वमेतदर्थं मच्चोदयः मैथिली महामेकाहृतवचानीत
वान्भवः ४९ ॥ राक्षसं च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणं कंठे बध्ना प्र
दद्याते निहतं एव एरणो ५० ॥ नृपसागरतो येवापाताले वापि मे

एम
७३

थिली आनयेयंत वा देशं चेतानामश्वतरामिव ५१ ॥ युक्तं यत्प्रा
प्तुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि अयुक्तं यदधर्मेण त्वया हं नि
हतोरणो ५२ ॥ काममेवं विधो लोकः कालेन विनियुज्यते समं चेद्भ
वता प्राप्तमुत्तरं साधुचिंत्यतां ५३ ॥ इत्येवमुक्त्वा परिशुक्लवक्त्रः श
रभिघाताप्रथितो महात्मा समीक्ष्य रामं रविसंनिकाशं तूष्णीं च
भूवामरराजसूनुः ५४ ॥ दत्तार्पणं रामायणे वा ० किं किं धाकांडे सतद
शः सर्गः १७ इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं परुषं बालि ॥

वा.ए.कि.
७४

नारामोनिहतेनविचेतसा । ११ । ११ तं निष्प्रभमिवादि त्वं मुक्ततोय
मिवांबुदं ३ क्त्वा क्यं हरि श्रेष्ठ मुशान्तमिवानलं २ धर्मार्थगुणसं
पन्नं हरीश्वरमनुत्तमं अधिष्ठितस्तदारामः पश्चाद्वालिनमब्रवी
त् । ३ । धर्ममर्थं च कामं च समये चापिलोकि कं अविज्ञायकं
बाल्यान्नामिहाद्यविगर्हसे ४ । अपस्वाबुद्धिसंपन्नान्द्वानाच
र्यसंमतानसौम्नवानरचापल्यात्वंमावक्तुमिहेच्छसि ५ इध्वाकू
णामियंभूमिः सशैलवनकानानामपस्मिन्नुष्णानिगता

ए.म.
७४

नुग्नहेषपि ई । तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवान् जुः धर्मका
मार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्नहेरतः ७ । नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन्स
सं च सुस्थितं विक्रमश्च यथाहृषः सराजादेशकालवित् ८ । तस्य
धर्मकृतादेशवयमन्ये च पार्थिवाः चरामो वसुधां कृत्वा धर्मसंता
नमिच्छवः ९ । तस्मिन्नुपतिशाहले भरते धर्मवत्सले पालयत्सखि
लां पृथ्वीकश्चरेद्धर्मविप्रियं १० ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे
स्थिताः भरताज्ञां पुरस्कृत्य चिंतयामो यथाविधि ११ । त्वंतु संक्लिष्ट

वा.ए.कि

७५

जात्यंधर

धर्मश्च कर्मणश्च विगर्हितः कामतंत्रप्रधानश्च न स्थितो एजवर्त्मनि
॥१२॥ ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्याप्रयत्नतिवयस्ते पितरौ ज्ञे-
या धर्मे च पथिवर्त्तिनः ॥१३॥ यवायानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणो-
चितः पुत्रवत्तेव यश्चिन्त्या धर्मश्चैवावकारणं ॥१४॥ स ह्यस्मः परमविज्ञे-
यः स तौ धर्मः सुवंगमः ॥ इति स्थः सर्वभूतानां आत्मा वेदं शुभं ॥१५॥ च
पलं शुपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः जात्यंधैर्मत्रयन्प्रेक्षसे नु किं
॥१६॥ अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवामि ते न हि मोके वलं रोषा

शुभा

एम

७५

त्वं विगर्हितमर्हसि १० तदेतत्कारणं पशुमयं धर्मं त्वं मया दत्तं भ्रा-
तुर्वत्तसि भार्यायां तत्का धर्मं स्मृतं न १८ त्वं धर्ममाणास्य सुग्रीव-
स्य महात्मनः रुमायां वर्त्तसे का मा त्स्तुषायां पापकर्म क-
तू ॥१९॥ तद्वती तस्य ते धर्मात् कामवृत्तस्त्वानरभ्रातृभार्याभिर्मर्शसि
दंडोयं प्रतिपादितः २० न हि लोकविहङ्गस्स लोकवृत्तादपेयुषः दंडा-
दप्यत्र पश्यामि निग्नहं हरियूथप २१ न च ते मर्शये पापं सत्रियो
हे कुलोद्भूतः शौरसंभगिनी वापि भार्या वाप्सनुजस्य यः २२ प्र

अ

वा.ए.कि
७७

चरेतनरः कामान्नस्पदं गोवधस्मृतः भरतस्तु महापातो वयं त्वादे
शवर्त्तिनः २३। त्वंच धर्मादति क्रांतः कथं शक्यमुपेक्षितुं गुरुधर्म
व्यति क्रांतं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् २४। भरतः कामयुक्तानां निग्न
हे पर्यवस्थितः वयं तु भरतादेशावधिं कृत्वा हरीश्वरत्वद्विधानभि
न्मर्यादा निग्नहातुं व्यवस्थिताः २५। सुग्रीवेण च मे सख्यं स्मरे
न यथा तथा दारण्यं निमित्तं च निश्चेय स करः ~~समे~~ २६। प्र
तिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ प्रतिज्ञा च कथं शक्या मदिधे

एम
७७

नानवेक्षितुं २७। तदेभिः कारणैः सर्वं महद्विधर्मसंश्रितैः शासने
तव यद्युक्तं तद्रवाननुमन्यतां २८ सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्त
वनिग्नहः वयस्यस्योपकर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता २९। शक्यं
त्वया पितृकार्यं धर्ममेवानुवर्ततां श्रयेते मनुना गातौ श्लोकौ
चारिवत्सलौ गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया ॥३०॥
राजभिर्धृतं तदंशं कृत्वा पापानि मानवाः निर्मलाः स्वर्गमायां
तिस्रस्तः सुकृतिनो यथा ३१। शासनाद्वापि मोहाद्वा स्तेनः पापा

वा.ए.कि
७८

अमुच्यतेराजात्वशासनपापस्पतदवाप्नोति किं लिपे ३२॥
आर्येणमममाधात्राव्यसनंघोरमासितंश्रमणेनकृतेपापैय
थापापंकृतंत्वया ३३ अन्तरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः।
प्रापश्चिन्नचकुर्वन्ति तेनतस्मान्मतेनैवैरजः ३४। तदलं परितापेन
धर्मतः परिकल्पितः वधोवानरशार्दूलनवयंस्ववशे स्थिताः ३५
शृणुचाप्यपरंभूयः कारणंहरिपुंगवैतच्छ्रुत्वाहिमहद्दीरनमस्यु
कर्तुमर्हसि ३६। नमेतवमनस्तापोनमस्युर्हरिपुंगववागुरभिश्च

एम
७८

श्रुत्वा

कृतैश्चुविविधैर्नराः ३७। प्रति कृन्नाश्च दृष्ट्वाश्च गृहं तिसुव
हंमगान्प्रधावितान्वावित्रस्तान्विस्रधानतिविष्टितान् ३८॥
प्रमत्तानममत्तान्वानरा मांसाशिनोभृशंविध्यंतिविमुरवाश्चा
पिनचदोषोवविद्यते ३९। यांतिराजर्षयश्चात्रमगयाधर्मको
विदाः तस्मात्वंनिहतोयुद्धेमयाबाणेनवानर ४०। अयुधम्प्र
तियुधम्वायस्माच्छारवामगोहसि ४१। दुर्लभस्पृचधर्मस्प
जावितस्प्रशुभस्पृचराजानोवानरश्रेष्ठप्रदातारोनसंशयः॥

वा. ए. कि.
७९

॥४२॥ तान्न हिंस्यान्न चाकोशेनासिपेन्नाप्रियंवदेत्तदेवामानु
षरूपेण चरन्त्येतैर्महीतले ॥४३॥ त्वंतु धर्ममविज्ञाय केवलं रोष
मास्थितः विदुष्यसि मा धर्मे पितृपैतामहे स्थितं ॥४४॥ एव
मुक्तसुरामेणैवाली प्रमथितो भूशं न दोषं राघवे दधौ धर्मे धि
गतनिश्चयः ॥४५॥ प्रत्युवाच ततो रामं प्राजलिर्वानरेश्वरः यत्त्व
मात्थ्यनरश्रेष्ठ तज्ज्येवन संशयः ॥४६॥ प्रतिवक्तुं प्रहृष्टे हि नाप
रुष्टस्तु शकुन्यान् यदपुक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियं ॥४७॥

एम
७९

तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव त्वं हि दृष्ट्वा र्थतत्त्वज्ञः प्र
जानां च हितैरतः ॥४८॥ कार्यकारणसिद्धौ च प्रसन्ना बहिरव्यया
॥४९॥ मामप्यवगतं धर्माद्युत्क्रांतं धर्मसंहितया वीचो धर्मज्ञ
परिपालय ॥५०॥ वाप्यसंरुद्धकंठस्तु वल्ली सार्त्तरवः शनैः उवाच रामे
सं मे ह्यपंकलग्न इव हि पः ॥५१॥ न चात्मानमहं शोचेन तारं नापि बा
धवान् यथा पुत्रं गुणज्येष्ठमंगदं कनकांगदं ॥५२॥ सममादर्शनाद्दी
नोवात्प्रात्प्रभृतिलालितः तदा क इव पातांबुरूपशोषं गमिष्यति ॥५३॥

पुरस्कृतं

वा. ए. कि.
१०

बाल आकृतवृद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः नारे यो राम भवतार
स एणो यो महाबलः ५४। सुग्रीवे चांगदे चैव विधत्स्व मतिमुत्त
मा त्वहि गोसाचशास्त्राचकार्या कार्यविधौ स्थितः ५५ यातेन
रपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या सुग्रीवे चांगदे राजंस्ता चिंतयि
तुमर्हसि ५६ मर्हो पकृतदोषांतां यथा तारांत पस्विनी सुग्री
वो नावमन्येत तथा वस्या तुमर्हसि ५७। त्वया सनुगृहीतेन श
क्यं राज्ञ मुपासितुं त्वद्वशे वर्त्तमानेन तव चित्तानुवर्त्तिना ५८। श

एम
१०

कं दिवं चार्जपितुं वसुधां चापि शासितुं त्वज्जोहं वधमाकांक्ष
न्वार्यमाणो पितारया ५९। सुग्रीवेण सह भ्रात्रा हं द्वयुद्धमु
पागतः इत्सुक्तावानरो रामं विरामहरीश्वरः ६०। सतमाश्वास
यद्रामो वालिनं व्यक्तदृशीनं साधुसंमतया वाचा धर्मतत्त्वार्थयु
क्तया ६१। न वयं भवता चिन्तमाना आत्मा हरि सत्तम वयं भवद्दिशे
षेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ६२। दं धेयः पातयेद्दुंदुभ्यो यश्चापि दं
यते कार्यकारणसिद्धार्थी बुभौतो नावसादतः ६३ तद्भवान्दंडसं

एम

वा.ए.कि.
२१

योगादस्माद्दिगतकल्मषः गतः स्वाप्रकृतिं धर्मादिदंडदिषे नव
र्त्मना ६४। तज्जशोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितं त्वया वि
धानं हर्यग्रनशक्यमतिवर्तितुं ६५। यथा त्वय्यंगदानित्यव
र्तते वानरेश्वर ~~व्यायति~~ ~~न~~ ~~था~~ ~~वर्तत~~ सुग्रीवे मयि
चापि न संशयः ६६। स तस्मै वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहि
तं धर्मपथानुवर्तितं निश्म्य रामस्पर्णवमर्दिनो वचः सु
युक्तं निजगादवानरः ६७। शराभित्तैर्न विचेतसा मया प्र

राम
२१

भाषितस्त्वं यदजानता विभो इदं महेंद्रोपमभामविक्रमप्रसा
दितस्त्वं सममेमहीश्वर ६८। इत्यापैरामायणे किं किं धाकांडे
ष्टादस्य र्गः ११८। सवानरमहाराजः शयानः शरपीडितः प्रत्फक्तो हे
तुमहा क्येर्नोत्तरं प्रतिपद्यते १। अश्मभिः परिभिन्ना गः पादपै
रहंतो भूशंरामबाणेन चाक्रांतो जीवितांते मुमोह सः २। सभा
या बाणमोहैरणरामदत्तेन संयुगे हतं क्लृप्तगशार्दलं ताराशुश्राव
वालिने ३। सा सपुत्राः प्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदोरुणं निष्पपा

वा.ए.कि.
८२

तभ्यं शंतस्मादुद्दिग्नागिरिकंदरात् ४। ये त्वंगदपरीवारवानराहि
महाबलाः ते सैकार्मुकमालोक्य रामं वस्ताः प्रदुद्रुवुः ५ साददर्श
ततस्वस्ताहरीनापततोदृतं यूथादिवपरिभ्रष्टान् मृगाग्निहत
यूथपान् । दातानुवाच समासाद्य दुःखिता नन्दः खितासतीराम ।
वित्रासितान् सर्वाननुवद्वानिवेषुभिः ॥ ७ ॥ वानरा राजसिंहस्य
यस्य यूयं पुरस्तराः तं विहाय सुविवस्ताः कस्माद्भवतुर्गताः ८ ।
राज्यहेतोः स चेद्भाता भ्रात्रा कुरेण पातितः रामेण प्रसूतैर्दूरान्मा

राम
८२

गंगैर्दूरपातिभिः ९ । कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपि
णः प्रातः कालमविश्विषु मूर्चुर्वचनमंगना १० । जीवपुत्रे नि
वर्त्तस्व पुत्रं रसस्वचांगदं त्र्यंतको एमरूपेण हत्वानयति वालिनं
॥ ११ ॥ सितान् वदसां समाविध्य विपुलाश्च तथा शिलाः बालीवज्र
समैवी एव जेणे वनिपातितः ॥ १२ ॥ अभिभूतमिदं सर्वं विद्रुतं वा
नरं बलं अस्मिन्नावगशाद्वले हतेशकसमप्रभे ॥ १३ ॥ रस्यतां नग
रीश्वरं गदश्चाभिषिच्यतां पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यति पूवं

वा.ए.कि
८३

गमाः। १४। अथ वारुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने आविशंति च
दुर्गाणि हि ममैव वानराः १५। अभायाः सह भार्याश्च संस्रव
नचारिणः तु व्येभ्यो विप्रलब्धेभ्यस्तैभ्योनः सुमहद्वयं। १६। अ-
त्प्रांतरगतानां तु श्रुत्वा वचनमंगना आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे च
रुहासिनी १७। पुत्रेण मम किं कार्यं राज्येनापि किमात्मना कपि-
सिंहे महाभागे तस्मिन्मर्तरि नश्यति। १८। पादमूलं गमिष्यामि त-
स्यैवाहं महात्मनः यो सौरामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः। १९। एव

एम
८३

श्रं ३

मुक्ताप्रदुद्रावरुदंती शोकमूर्च्छिता शिरश्चोरश्च बाहूभ्यां दुःखेन स-
मभिघ्रती। २०। सा ब्रजंती ददर्शाथ पतितं भुवि हंतारं वानरं द्रा-
णां समरेषु निवर्तिनां। २१। सैसारं पर्वतं द्राणां वज्राणामिव वास-
वं महावातसमाविष्टं महामेघौघनिस्वनं। २२। शकतुल्यपराव-
ष्टैवोपरतं च न नर्दंत नर्दतां भीमं शूरेण पातितं। २३। शार्दूलेनामि-
षस्यार्थं मृगराजमिवाहतं। २४। अर्चितं सर्वलोकस्य सपत्नाकं सवे-
दिकं नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा। २५। अवष्टम्भाव

पतिनि

क्रांतं

वा.ए.कि

८७

निष्ठं तंददर्श धनुरुर्जितं रामं रामानुजं चैव भर्तुं श्रैवतश्चानुजं । २६ ।
तानतीत्यसमासाद्य भर्तारं निहतं रणे समीक्ष्य व्यथिता भूमौ स
भ्रान्तानि पपात ह । २७ । सुतेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति वादिनोरु
देदसापतिं हृत्वा संवीतं मत्कदा मभिः । २८ । तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः
कोशंतीकुररीमिव विषादमगमत्कपे हृत्वा चांगदमागतं । २९ ।
इत्यार्षेण मायणे किष्किं धाकां दे एको न विंशस्सर्गः रामचापविसृ
ष्टेन शरेणांतक रेण तं हृत्वा विनिहितं भूमौ ताराधिपानना । १ ।

एम

८७

तारा

सा समासाद्य भर्तारं पर्यञ्जत भामिनी दुष्पुणाभिहतं हृत्वा वालि
नं कुंजरोपमं । २ । वानरं पर्वतेंद्राभं शोकसंतप्तमानसा तारानुरुमि
वोन्मूलं पर्यदेव यत्नानुरा । ३ । रणे दारुणविक्रान्तप्रवीरसुवतां वर
किमिदानीं पुरोभागा मद्यत्वं नाभिभाषसे । ४ । उत्तिष्ठ हरिशादूल
भजस्व शयनोत्तमं नैवं विधाः शेरते हि भूमौ नृपति सत्तमाः । ५ । स्मृ
ती वरखलु ते कान्ता वसुधा वसुधा पगता सुरपिता गात्रैर्मै विहाय नि
षेवसे । ६ । व्यक्तमद्यत्वा वीरधर्मतः संप्रवर्तिता किष्किं धेवपुरी

धि

वा. ए. कि.
८५

म्यास्वर्गमार्गे विनिर्मिता । ७ । यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु म
धुगंधिषु विहृतानि त्वया काले तेषां सुपरमः कृतः । ८ । निरा नंदा
निराशा हं निमग्ना शोकसागरे त्वयि पंचत्वमापन्ने महायूथपयू
थपे । ९ । हृदयं सुस्थितं मद्यं हृत्स्वानि पतितं भुवि यन्न शोकाभिसं
तप्तं स्फुटते दसहस्रधा । १० । सुग्रीवस्य त्वया भार्या हता स च विवा
सितः यत्तत्तस्य त्वया मुषिः प्राप्ते यं सुवगाधिप । ११ । निश्रेयसप
रमो हा त्वया चाहं विगर्हितो यैषा ब्रुवंहितं वाक्यं वानरेन्द्र हितैषि

राम
८५

णी । १२ । रूपयौवनहृत्मानां दक्षिणानां च मानदं नूनमसरसामा
र्यचिन्तानि प्रमथिष्यसि । १३ । कालो निःसंशयो नूनं जीवितांत
करस्तव बलाद्यैर्नावपन्नोसि सुग्रीवस्यावशो वशं । १४ । अस्थाने
बालिनं हत्वा युध्यमानं परेण च न संतप्स्यतिकाकुत्स्थः कृत्वा कर्म
सुगर्हितं । १५ । वैधव्यं शोकसंतापं कृपणासतां अदुःखोपचिता
पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् । १६ । लालितश्रांगदो वीरः सुकुमारः सु
खोचितः वत्स्यते कामवस्थामे पितृव्ये को धमूर्छिते । १७ । कुरु

कृपणा ३

वा.ए.कि
८६

चपितरं पुत्रसुदृष्टं धर्मवत्सलं दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्सभ विष्ण
ति ॥ १८ ॥ समाश्वासय पुत्रं त्वसंदे शं संदि शस्व मे मूर्ध्नि चैनं समा
श्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥ १९ ॥ एमेण हित्कर्मकृतं त्वामभि
निघ्नतां आनृण्यंतु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रुत्वा २० ॥ सकामो भव
सुग्रीवरुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे भुंक्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्रातारिपु
स्तव ॥ २१ ॥ किं मामेवं प्रलपतां प्रियां त्वं नाभिभाषसे इमाः पश्यव
रावह्यो भार्या स्नेवानरेश्वर २२ ॥ तस्याविलपितं श्रुत्वा वानर्यः स

मह

एम
८६

वतश्चुताः परिगृह्यां गदं दीनादः खार्त्ताः प्रतिचुक्रुष्णुः ॥ २३ ॥ किं मंग
दं ~~संगदं~~ संगदवीरबाहो विहाय यातो सिचिरं प्रवासं न युक्तं मे वंगु
णसंनिकुण्ठं विहाय पुत्रं प्रियं चारुवेषं ॥ २४ ॥ यद्यप्रियं किंचिदसं प्रधा
र्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ह्यस्य मे तद्वरिवं शनाथं व्रजामि मूर्ध्ना
तव वीरपादौ ॥ २५ ॥ तथ्यातुता एकं रुणं रुदंती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः
अवस्थित प्रायमनिद्यवर्णा उपोपवेष्टुं भुवियत्र बाली ॥ २६ ॥ इत्यार्षेण
मायणे किं किं धाकां देवि शः सर्गः ॥ २० ॥ ततो निपतितां तारं च्युतां तारा

वा.ए.कि.
२७

मिवांबरात् शनैरश्वासासयामासहन्मा-हरियूषपां१। गुणदोषकृतं जं
तुः स्वकर्मफलहेतुकं अग्रस्तदवामोतिसर्वं प्रेत्य शुभाशुभं ॥
१। शाच्याशोचसिकं शो अंदा नंदी नानुकं पसेकं श्रुकस्यानुशोचो
स्ति देहेस्मिन्बुद्धोपमे ॥ ३। अंगदस्तु कुमारो यं द्रष्टुं जीवपुत्र-
या आयात्तां च विधेयानि समर्थान् स्पृचिंतय ॥ ४। जानास्पनि
यत्तामेवंभूताना मागतिंगतिं तस्मा छुभं हिकर्तुं व्यपंडितेनेह लोकि
कं ॥ ५। यस्मिन् हरि सहस्राणि शतानि नियुतानि च वर्तयंति कृताशा

एम
२७

निसोयंदिष्टांतमागतः ॥ ६। यदयं न्यायहृष्टार्थः सामदानसमापरः ग
तो धर्मजित्तां मूर्तिनैर्न शोचितुमर्हसि ॥ ७। सर्वे च हरि शार्दूलः पुत्र-
श्चायंतवांगदः हर्यसपतिरज्यं च त्वत्सनाथमनिंदिते ॥ ८। ताविमो
शोकसंतप्तौ शनैः प्रेरयामि नित्वया परिगृहीतो यमंगदः शास्त
मेदिनी ॥ ९। संततिश्च यथाह शाकृतं यच्चापि सांप्रतं राजसक्रिय
तां सर्वमेष कालस्य निश्चयः ॥ १०। संस्कार्यो हरिराजस्तु अंगदश्च भि
षि अतां सिंहसमगंतपुत्रं पश्यतां शांतिमेष्यसि ॥ ११। सातस्पवचनं

वा.ए.कि
८८

श्रुत्वाभर्तु व्यसनपाहितां ब्रवीदुत्तरं ताराहनूमंतमवस्थितं ॥२॥
अंगदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतं हतस्याप्यस्ववीरस्य गात्र
संश्लेषणं वरं ॥३॥ न चाहं हरिराज्यस्य प्रभवाम्यंगदस्य वापितव्य
स्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्ये नंतरः ॥४॥ न ह्येषा बुद्धिरास्य याहनूमन्
गदं प्रतिपिता हिवंधुः पुत्रस्य न माता हरिस्तम ॥५॥ न हि मम हरि
राजसंश्रयात्स मतरमस्ति परत्र चेहवा अभिमुखहतवीरसेवितंश
यनमिदं मम सेवितुं समं ॥६॥ इत्याप्येमा यणे वा ० किं किं धाकांटे

एम
८८

एकविंशः सर्गः ॥२॥ वीक्ष्यमाणस्तमं दासुः सर्वतो मंदमुच्छसन् आदा
वेवतु सुग्रीवं ददर्शानुजमग्रतः ॥१॥ तं प्राप्तविजयं बाली सुग्रीवं पूर्व
गेश्वरं आभाष्य व्यक्तया वाचा स स्नेहमिदं ब्रवीत् ॥२॥ सुग्रीवदोषे
एनमांगं तु महसि किं त्विषात्कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन
माबलात् ॥३॥ युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः सौ हार्दभातयु
क्तं हितदिदं जातमन्यथा ॥४॥ प्रतिपद्यत्वमद्यैव राज्ञमेपावनौ
कसां मामप्यद्यैव गच्छंतं विद्वि वैवस्वतस्य ॥५॥ जीवितं च हिरा

वा.ए.कि
८९

ज्यं च श्रियं च विपुलां तथा प्रजहाम्येष वैतूणि अहं चागर्हितं य
शः। ६। अस्यां त्वहमवस्थायां वीर क्षामिय हृचः यद्यप्यसुकरं राज
क्तुं मेव त्वमहं सि। ७। सुखाहं सुखसंवहं बालमेनमबालि शंवा
प्यर्णं मुखं पश्य भूमौ पतितमंगदं। ८। मम प्राणेः प्रियतरं पुत्रं पु
त्रमिवोरसं मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय। ९। त्वमप्यस्य
पिता दाता परितोता च सर्वशः भये च भयदश्चैव यथाहं स्ववर्गेष्व
रा। १०। एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तु त्वपराक्रमः रक्षसां च वधे तेषा

एम
८९

मम तस्ते भविष्यति ११। अनुरूपानि कर्मानि विकल्पबलवान्
रणैकं रिष्यत्येष तारे यस्ते जस्वोतरुणो गदः। १२। सुषेणदहिताचे
यमर्थं सूक्ष्मविनिश्चये औत्पतिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठि
ता। १३। यदेषा साध्विनिब्रूयात्कार्यं तन्नुक्तं संशयं न हिताराम
तं किंचिदन्वयापरिवर्तते। १४। राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविश
कया स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वांच हिंसादमानितः। १५। इमां त्वा माध
स्वदिमां सुग्रीवकांचनी उदारश्रीस्थिता वस्यांसं प्रजस्यन्मृते म

चमा

यि । १६ । इत्येवमुक्तः सुग्रीवो बालिना भ्रातृसौहृदात्तर्हर्षेण तत्का पुनर्दी
 नो गृहं गन्तुं इवोदुगट । १७ । तद्वा लिवचना श्रान्तः कर्वन् युक्तमन्तद्वितः
 जग्मा हसो भ्रूनु ज्ञातो मालां तां चैव कांचना । १८ । तां मालां कांचनां
 दत्वा दृष्ट्वा चैवात्मजं स्थितं संसिद्धः प्रेभावाय स्नेहादं गदमब्रवीत्
 । १९ । देशकालौ भजस्वाद्य सममाणः प्रिया प्रिये सुख दुःख सहः काले
 सुग्रीववशगोभव । २० । यथा हित्वं महाबाहो लालितः सततं मयानन तथा
 वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मे न्यते । २१ । नास्मामि वैर्गतं छेमां शत्रुभिररि

त्य

एम
९०

ग

दं मभर्तुरर्थपरोदांतः सुग्रीववशगोभव । २२ । न चातिप्रणयः का
 र्यः कर्त्तव्यो प्रणयश्च ते उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव । २३ ।
 इत्युक्त्वा यविवृतासुः शरसं पाहितो भृशं विवृतैर्दशनैर्भाभैर्ब
 भूवोक्ता न जीवितः । २४ । ततो विचुक्रुः सुतत्रवानराहतयूथपाः
 परिदेवयमानास्ते सर्वे पूवगसत्तमाः । २५ । किं धाद्यद्युन्माच
 स्वर्गते वानरेश्वरे उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च । २६ । हतेषु
 वगशादूलेनि प्रभावानरांकृताः येन दत्तं महद्युद्धं धर्वस्स महात्म

वा.ए.कि
९१

नः।२७।गोलभंस्पमहाबाहोदशवर्षाणिपंचचनैवरत्रौनदिवसे
तद्युद्धंमुपशाम्प्रति।२८।ततःषोडशमेवर्षेगोलभोविनियानितः
तंहत्वादुर्विनातंतुवालीदंष्ट्राकरालवान्।२९।सर्वाभयंकरोस्माकं
यमेषनिपातितः।३०।हतेतुवीरेह्रवगाधिपेतदावनेचरास्तत्रनशर्म
लेभिरेवनेचराःसिंहयुतेमहावनेयथाहिगावोनिहतेगवांपतौ।३१।त
तस्तुताराव्यसनार्णवपुतामृतस्यभर्तुर्वदनंमीक्ष्यसाजगामभूमिं
परिरभ्यवालिनेमहाद्रुमैर्हिन्मिवाश्रितालता।३२।इत्यार्षेणमायणे

एम
९१

स

वाल्मीकीयेकिष्किं धाकां डेहाविंशःसर्गः।२२।ततःसमुपजिघ्रंतीक
पिराजस्पतन्मुखं पतितं लोकं श्रुतातारामतेवचनमब्रवीत्।१।शे
षेत्वंविषमेदुखमकृत्वावचनंममउपलोपचितेवीरसुदुःखेवसुधात
ले।२।मत्तःप्रियतरानूनंवानरैर्द्रमहातवशेषेहितापरिष्वज्यमां चनप्रति
भाषसे।३।सुग्रीवस्त्ववशं प्राप्नोविधिरेषभवत्यहोसुग्रीवरावविकां
तोवीरसाहसिकप्रिय।४।ऋषवानरमुख्यास्त्वावलिनं पर्युपासतेतेषां
विलपितं कृद्मंगदस्पच शोचतः।५।ममचेमांगिरंश्रुत्वा किं त्वंनप्रति

वा.ग.कि.
९२

बुधसैन्दवंतदीरशयनंतत्रशेषेहतोयुधि।६।शायितानिहतायत्रत्व
यैवंरिपवःपुराविशुद्धसत्त्वाभिजनप्रिययुद्धममप्रिय।७।मामना-
थांविहायैकांगतस्त्वमसिमानदशूरायनमेदातमाकन्याखलुवि-
पश्चिता।८।शूरभार्याहतांयश्पसद्योमांविधवांकृतांश्रुवभग्न-
श्रुमेमानोभग्नमेशाश्वतीगतिः।९।अगाधेचनिमग्नास्मि विपु-
ले शोकसागरे अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं मम।१०।भर्तारं नि-
हतं हृत्वा यन्मास्र शतधा कृतं सुहृच्चैव च भर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः

एम
९२

॥११॥महारेचपराकांतःशूरःपंचत्वमागतःपतिहानातुयानारी
कामंभवतुपुत्रिणी१३।धनधान्यसमृद्धापिविधवेत्कच्यतेव
धैःस्वगात्रमभवेवारशेषेरुधिरमंडले।१३।किमिरागपरिस्त्रामे
स्वकीये शयनेषथारेणुशोलितसंवीतंगात्रंतवसमंततः।१४।प-
रिराजशक्रोमिभुजाभ्यां पुवगर्षभकृत्योद्यसुग्नावोवैरेस्मिन्नति
दारुणे।१५।यस्मिन्मविमुक्तेनहतमेकेषुणाभयंशरेणहृदिलगे
नगात्रसंस्पर्शनेतव१६।वार्यामित्वां निरीक्षतां त्वयियंचत्वमागते

कृत

वा. ए. कि
९३

उद्वहं शरं नीलस्तथा गात्रगतं तदा । १७ । गिरिगुह्यसंलीनं दाम
माशी विषं यथा तस्य निष्कृष्यमाणस्य वा एस्या विवभौ द्युतिः । १८ ।
अस्तमस्तकसन्नहरश्मेदिनकरादिवपेतुः सतुज धारास्तत्रणेभ्य
स्तस्य सर्वशः । १९ । ताम्रगैरिकसंयुक्ता धारा इव धरात् अवकीर्णवि
मार्जिता भर्तारं रणरेणुना । २० । अस्त्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाह
तं रुधिरैस्सितसर्वांगहस्ता विनिहतं पति । २१ । उवाच तारापिंगा संपुत्र
मंगदमंगना अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्रसुदारुणं । २२ । सं प्रसक्त

धरा

एम
९३

स्ववैरस्य गतौ तः पापकर्मणा बालसूर्यो ज्वलतनुं प्रयातं यमसादनं
॥ २३ ॥ अभिवादय राजानं पितरं पुत्रमानद एव मुक्तः समुत्थाय जग्मा
हचरणो पितुः । २४ । भुजाभ्यां पीनवृताभ्यां मंगदोहमिति ब्रुवन् अभि
वादयमानं त्वामंगदं त्वं यथा पुरा । २५ । दीर्घायुर्भवपुत्रेति किमर्थं
नाभिभाषसे अहं पुत्रसहायात्वा मुपासे गतचेतनं सिंहेन पातितं
सद्योगैः सवत्सेव गोवपे । २६ । इष्टासंग्ना मयजेन रामप्रहरणं भस्मा
तस्मिन्नवभये स्नातः कथं पश्येत्त्यामया विना । २७ । यादत्ता देवराजे

वाराकि
९४

नतवतुष्टेनसंयुगे शातकौभाप्रियांमालांतांतेपश्यामिनेहकिं।२२।
राज्यश्रीर्नजहातिवागतासुमपिमानदसूर्यस्यावर्तमानस्यशैलरा
जमिवप्रभा।२२।नमेवचःपश्यमिदंत्वयाकृतंनचास्मि शक्ताहि।
निवारणेनवहतासपुत्रास्मिहतेनसंयुगेसहत्वयाश्रीर्विजहातिमा
मपि।३०।इत्यार्षेणमायणेकिंकिंकांतेत्रयोविंशःर्गः।२३।तामाश्रुवेगे
नदुःखेनतत्त्वभिस्तुतांशोकमहार्णवेनपश्यंस्तदावात्सल्यनुजस्तरस्वी
भानुर्वधेनाप्रतिमैर्नतेप॥सवाष्पहर्णेनमुखेनपश्यन्क्षणेननि

एम
९४

विस्ममनामनस्वीजगामरामस्यशनैःसमापंभत्पैर्वृतःसंपरिदू
यमानः२।सतंसमासाद्यगृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यवा
णंयशस्विनेलक्ष्मणलक्ष्मितांगमवस्थितंराघवमित्कवाच३।य
थाप्रतिज्ञातमिदंनरेद्रुतंत्वयादृष्टफलंचकर्ममाद्यभोगेषु
नरेंद्रसूनामनोनिवृत्तंहतजीवितेन४।अस्यामहिष्यानुभृशरुदं
त्सांपुरेतिविकोशतिदुःखतप्रेहतेनपेसंशयितेगदेचनरामराज्येरम
तेमनोमे५।कोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भानुर्वधोमेनुमतपुरस्तात्

वा.ए.कि.
९५

हते त्विदानीं हरियूथपेस्मिन्सुतास्मिन्कुवरप्रतप्ते ६। श्रे
योद्यमन्ये मम शैलमुखे तस्मिन् हि वासः स्थिरमृश्यम् केयथा
तथा वर्तयतः स्ववृत्त्यानेमनिहन्त्रिदिवस्य लाभः ७। नत्वां जिघां
सामिचरेति यन्मामये महात्मा मतिमानुवाच तस्यैव तद्रामवचो नुरु
पमिदं वचः कर्मचमेनुरुपं ८। भ्राता कथं नाम महागुणस्पृभातु
र्वधं रामविरोचयेत राज्ञ्यस्पदः स्वस्य च वारसारं विचिंतयन् कामपु
रस्कृतोपि ९। वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्यमतिक्रमात् ममा

एम
९५

सीदुद्धिदौ रात्स्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः १०। द्रुमशारवावभग्नो
हं मुहर्त्तं परिनिष्पन्नं सात्वित्वात्त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि
॥ ११ ॥ भ्राता त्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः मया को धश्च
पितृचप्रदर्शितं १२। अचिंतनीयं परिवर्जनीयमनीयं स्व
नवे स एषा यं प्राप्नोति पाप्मानमिदं वयस्पृभातुर्वधात्वा एव धा
दिवैद्रः १३। पाप्मानमिदं स्पृमहा जलं च वृक्षाश्च कामं जगद्दुस्वि
यश्च को नाम पाप्मानमिमं सहैतशारवामृगस्य प्रतिपनुमिहेत

कामश्च

वा.ए.कि
९६

वर

॥ १४॥ नार्हामि संमानमिमं प्रजानां नयो वरा ज्यं कुतरा वरा ज्यं सुध
र्मयुक्तं कुलनाशयुक्तं मेवं विधं राघवकर्म कृत्वा १५॥ पापस्य क
र्त्ता स्मि विगर्हितस्य सद्रूपलोकापकृतस्य लोकेशो को महान्मा
मभिवर्त्तनेयं वृष्टेयं या निम्नमिवांबुवेगः १६॥ सोदर्यं घाता परगात्रवा
लः संतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः रानो मयो मामभिहंति हस्ती हस्त्रो न
दीकूलमिव प्रवृद्धः १७॥ अहो ते दे न वरा विषयं निवर्त्तने मे हृदि साधु
वर्त्तं अग्नौ विवर्णे परितप्प्रमानं किं हं यथा राघवजातरूपं १८॥ म

एम
९६

हावल्लानां हरियूथपानां इदं कुलं राघवमन्निमित्तं अस्या गदस्मा
पि च शोकतापादधस्थितप्राणमितीव मम १९॥ सुतः सुलभ्यः
सुजनः सुवश्यः कुतस्तु पुत्रः सदृशो गदेन न चापि विद्येत स वीरदे
शायस्मिन् भवेत्सोदरसन्निकर्षः २०॥ अद्यां गदो वीरवरो न जीवे जी
वेत माता परिपालनाय विना तु पुत्रं परितापदीना सा नैव जीवेदिति
निश्चितं मे २१॥ सो हं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भावचपुत्रेण च स
त्यमिह न इमे विचक्षन्ति हरिप्रवीराः सीतानि देशे परिवर्त्तमानाः

वा.ए.कि
९७

॥ २२ ॥ कृत्स्नं तु ते से त्स्य तिकार्यमेतन्मय्यप्यतीते मनुजेंद्रपुत्र
कुलस्य हंतारमजीवनाहं रामानुजानीहिकृतागसंमां २३ ॥ इत्येव
मार्तस्य रक्षप्रवीरः श्रुत्वा वचोवालिज च न्यजस्य संजातवाप्यः
परवीरहंतारामो मुहूर्तं विमना बभूव २४ ॥ तस्मिन्सणे भीष्मम
वे क्षमाणः क्षितिर्हमावान्भुवनस्य गोप्ता रामोरुदंती व्यसने निम
ग्नो समुत्सुकः सोऽथ ददर्श तारां २५ ॥ तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथां
पतिसमाप्तिष्य तदा शयानां उत्थापयामासुरदीनसत्त्वांमं विप्रधा

एम
९७

नाः कपिराजपत्नी २६ ॥ सा विस्फुरंती परिभ्यप्राणाभर्तुः समीपादप
नीयमाना ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलंतं २७ ॥
सुसंहतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेवाच्यदृष्टुं पुरुष
प्रधानमयंसकाकुत्स्थ इति प्रजज्ञे २८ ॥ तस्मैन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य म
हानुभावस्य समीपमायी चार्त्ततितूणी व्यसनं प्रपन्ना जगाम ताराप
रिविहलंती २९ ॥ तं सा समासाद्य विष्णुदसत्वं शोकेन संभ्रांतशरीरभा
वामनस्विनावाक्यमुवाच तारा रामं रणेत्कर्षणलब्धलक्ष्यं ३० ॥ त्वम

बाणकि प्रमेयश्चदुर्गसदश्चजितेंद्रियश्चोत्तमधर्मकश्चश्चक्षीणकीर्तिश्च
 १८ च विचक्षणसिति समावान् सतजोपमाक्षः ३१। त्वमातबाणासन
 बाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः मनुष्यदेहाभ्युदयं विहायदि
 येनदेहाभ्युदयेनयुक्तः ३२। येनैववाणेनहतः प्रियोमेतेनैववाणेन
 हिमांजहीहिहतागमिष्यामिसमीपमस्यनमांविनावाररमेतवाली
 ३३। स्वर्गेपिपद्यामलपत्रनेत्रसमेत्यसंप्रेक्ष्यचमामपश्यन्नेषउच्चा
 वचनामचूडाविचित्रवेषास्परसोभजिष्यत् ३४। स्वर्गेपिशोकंचविवर्ण

एम
 १८

तांचमयाविनाप्राप्त्यतिवारवालीरम्येनगेद्रस्यतटावकाशेविदेह
 कन्धारहितोयथात्वं ३५। त्वंवेत्यतावद्वनिताविहीनः प्राप्नोतिदुः
 खंपुरुषः कुमारः तत्त्वंप्रजानन्जहिमानवालीदुःखंममादर्शनजंभ
 जेत ३६। यच्चापिमन्येतभवान्महात्मास्त्रीघातदोषस्तुभवेत्तुम
 ह्यंश्चात्मेयमस्येतिहिमांजहित्वंनस्त्रीवधःस्यान्मनुजेंद्रपुत्र ३७।
 शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्चवेदादनन्यरूपाः पुरुषस्यदाराः दारप्रदाना
 दिनदानमन्यन्मदृश्यतेज्ञानवतांहिलोके ३८। त्वंचापिमांतस्यम

वा.ग.कि.
९९

म प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वार अनेन दानेन नलस्य सेत्वमध
र्मयोगं मम वारघातात् ३९। आर्त्तामनाथामपनीयमानामेवं गतो-
नार्हसि मामहं तु अहं हि मातंगविलासगामिनास्य वंगमानामपभे
ण धामता ४०। विनावराहोत्तमहेममालिनाचिरं न शस्यामि नरेन्द्र
जावितुं इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्वास्य हितं वभाषे।
४१। मा वारभाषे विमतिं कुरुषु लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा तं चैव स
र्वसुरवदुःखयोगं लोको ब्रवीतैनकृतं विधात्रा ४१। त्रयोपिलोका वि

एम
९९

हितं विधानं नाति कर्म तेव शगाहितस्य प्रीतिं परा प्राप्स्यंति तां तथैव
पुत्रश्रुते प्राप्स्यन्ति यौ वराज्ये ४३। धात्रा विधानं विहितं तथैव नशूरप
त्नः परिदेवयंति आश्वासिता तेन महात्मना तु मभावयुक्ते न परंतपे
न सा वारपत्नी ध्वनतामुखेन सुवेषरूपा विरगमता रादृष्ट्या पेश
मा परोवात्मा कीये किं किं धाकी डे चतुर्विंशः सर्गः २४। स सुग्री
वं च तारां च सांगदां स्म हलस्मणः समानशोकः काकुत्स्थः सांत्वय।
न्निदमब्रवीत् १। न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः यदत्रानतरं

वा.ए.कि.
१०१

कार्येन तस्मात् प्राप्नुमर्हथ २। लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो वाष्पमोक्ष
एन कालादुत्तरं किंचित्कर्म शक्यमुपासितुं ३। नियतिः कारणं त्रै
कै नियतिः कर्मसाधनं नियतिः ४। सर्वभूतानां नियोगे विहकारणं ५।
नकर्त्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगेनापि चेश्वरः स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य
कालः परमाणं ५। न कालः कालमन्येति न कालः परिहीयते स्वभावं च
समासाद्य न किंचिदतिवर्तते ६। न कालस्यास्ति बंधुत्वं न हेतुर्न परा-
क्रमः न मित्रज्ञानि सर्वधः कारणं नात्मनो वशः ७। किंतु कालपरीणामो

एम
१०१

दृश्यः साधुपश्यता धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालकर्म समाहिताः ८।
इतः स्वाप्रवृत्तिं बालीगतः प्राप्तिः क्रियाफले सामदानार्थसंयोगैः प
वित्रं क्लवगेश्वरः ९। स्वधर्मस्य च संयोगजितस्तेन महात्मना
स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणान् परिरक्षता १०। एषा वै नियतिः श्रेष्ठा
योगतो हरि यूथपः तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यतां ११। व
चनां ते तुरामस्य लक्ष्मणः परवीरहा अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं ग
तचेतसं १२। कुरुत्वमस्य सुग्रीवमेतत्कुर्यमनंतरं तारांगदाभ्यां स

वा.ए.कि

१०२

हितोवालि नोदहनं प्रति १३। समाज्ञापयकाष्ठानि शुक्लाणि च व
हनि च चंदनानि च दिव्यानि वा लि संस्कारकारणात् १४। समाश्वा
सयदीनं त्वमंगदं दीनचेतसं माभूवा लि शबुद्धिस्त्वं तदधीनमि
दं पुरं १५। अंगदस्त्वानयेन्मात्स्यं वस्त्राणि विविधानि च घृततै
लमथोगंधान् च चात्र समनंतरं १६। त्वं तारशि विकांशी घृमादा
या गच्छ संभ्रमात् त्वरा गुणवती युक्ता हस्मिन्काले विशेषतः १७।
सज्जी भवतु स्रवणाः शिविकावाहनोचिताः समर्थी बलिनश्चै

एम

१०२

वनिर्हरिष्यंति वालिनं १८। एवमुत्कातुसुग्नीवं सुमित्रानंदवर्ध
नं तस्योभात् समीपस्थो लक्ष्मणः परवारहा १९। लक्ष्मणस्य व
चः श्रुत्वा तारः संभ्रांतमानसः प्रविवेश गुहांशीघ्रं शिविकासक्त
मानसः २०। आदाय शिविकां तारः सतु पर्यापतत्पुनः वानरैरुच्य
मानां तां शूरैरुद्धृतोचितैः २१। दिव्यां भद्रासनयुतां शिविकां स्पंदनो
पमां पक्षिकर्मभिराचिञ्चामकर्मविभूषितां २२। आचितां चित्रप
त्ताभिः सुनिविष्टां समंततः विमानमिव सिद्धानां जालवातायनायुतां।

वा.ए.कि.
१०३

१२३। सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृतां दारुपर्वतकोपे
तां चारुकर्मपरिष्कृतां २४। वामभरणहारैश्च चित्रमात्म्योपशोभि
तांगुहागहनसंछन्नां रक्तचंदनभूषितां २५। पुष्पाढ्यैः समभिछन्नां
पद्ममालाभिरेव च तरुणादित्यवर्णाभिर्भाजमानाभिरावृतां २६। ईदृ
शां शिविकां दृष्ट्वा एमोलस्मरणमब्रवीत्सि प्रविनीयतां वालीमैतका
र्थं विधीयतां २७। ततो वालिनमुख्यस्य सुग्रीवः शिविकां तदा आरोपय
तच्चिकोशं गदैनसहैव तु २८। आरोप्य शिविकां चैव वालिनं गतजो

एम
१०३

वि

वित्तं अलंकारैश्च विविधैर्मात्यैर्वस्त्रैश्च भूषितं २९। आज्ञापयतदा
राजा सुग्रीवः पूर्वगेश्वरः श्रौर्ध्वदैहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः
३०। विश्राण्य तोरान्निविधानि बहूनि च श्रुत्वा ततः कृत्वा गायान् तु शि
विकां तदनंतरं ३१। राज्ञामुद्दिशे शोहिदृश्यं ते भुविया दृशाः तादृ
शैरिह कुर्वंतु वानरा भर्तृसक्रियां ३२। तादृशं वालिनः सिप्रं प्राकुर्व
न्नोर्ध्वदैहिकं अंगदं परिरभ्याशुतारप्रभृतयस्तथा ३३। कोशं तः
प्रययुः सर्वे वानरा हतबांधवाः ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽप्यवशा

वा.ग.कि.

१०४

नुगाः ३४। चुकुः पुरवारवारेतिभूयः कोशंतिताः प्रियं तारा प्रभृतयः।
सर्वावानर्यो हतबांधवाः ३५। अनुजग्मुश्च भर्तारं कोशं तपः करुणः।
स्वनाः तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनांतरे ३६। वनानि गिरयश्चैव वि-
कोशं तीवसर्वतः पुलिने गिरि नद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते ३७। चि-
तां च कुः सुबहवो वानरा वनचारिणं अवरोप्य ततः स्कंधाच्छि विकोवा-
नरोत्तमाः ३८। तस्थुरेका तमाश्रित्य सर्वे शोकपरायणाः ततस्ताराप-
तिं दृष्ट्वा शिविका तलं शायिनं ३९। आरोप्या के शिरस्तस्य विललापस-

एम

१०४

दुःखिता हा वानर महाराज हानाथ मम वत्सल ४०। हामहार्हमहा
बाहो हाममप्रिय पश्य मां जनन पश्य सीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपी-
डितं ४१। प्रहृष्टमिह ते वक्त्रं गता सौर पिमानंदं अस्माकं समवर्णं
च दृश्यते जीवतो यथा ४२। एष त्वं राम रूपेण कालः कर्षति वान-
र्येन स्मविधवाः सर्वाः कृता एकेषु एणरणे ४३। मास्तास्तव राजेंद्र वान-
नर्यो म्लानास्तव पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं नृबुध्यसे ४४। तव वेश-
ननु चैव माभार्या श्रुद्रनिभाननाः इदानीं ने कसे कस्मात्सुग्रीवं कृत्वगे-

वा.ए.कि

१०५

स

श्वर ४५। राते हि सचिवा एजं सारमभूतयस्तव पुरवा ~~सिजन~~ सिजन
श्रायं परिवार्य विषादति ४६। विसर्जयै नासचिवायथा पुरमरिंदम
ततः कीदामहेर्वावनेषु मदनोत्कटाः ४७। रावं विलपंती तारां पंतिशो
कपरि पुतां उत्थापयंति स्म तदा वानर्यः शोक कर्शिताः ४८। सुग्री
वेण ततः सार्धं सौ गदं पितरं रुदनं चितामारेपया मास शोके नाभिसु
तैर्द्वयः ४९। ततोऽन्निं विधिं वदन्वा सोपसमं चकार हं पितरं दीर्घमध्वा
नं प्रस्थितं व्याकुलैर्द्वयः ५०। सैस्तु त्पवालि नंतु विधिवत्सु वगर्षभाः

एम

१०५

आजगमुरुदकं कर्त्तुं नदी शुभजलां शिवं ५०। ततस्ते सहितास्तत्र च गदं
स्थाप्य चानतः सुग्रीवतारा सहिताः सिपिचुर्वा नराजलं ५१। सुग्रीवे
णेव दीने नदी नोभूत्वा महाबलः समान शोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्या एष
कारयत् ५३। ततोऽथ तं वालिनमग्रपौरुषं प्रकाशमिद्वाकुवरेषुणा
हतं प्रदीप्य दीप्ताग्नि समौज संतदा सलक्ष्मणं राममुपैयिवाहुरिः ॥
५४। दृष्ट्वा र्षेण मायणे किष्किं धाकांडे पंचविंशः सर्गः २५। ततः शोका
ग्नि संतप्तं सुग्रीवं किन्नावासं शारवाम् गमहामात्राः परिवार्योपत

वा.ए.कि
१०६

स्थिरे १। अभिगम्य महाबाहुराममक्लिष्टकारिणं स्थिताः प्रांजलयः २।
सर्वे पितामहमिव र्षयः ३। ततः कांचनशैलभस्तरुणार्कनिभाननः
अब्रवीत् प्रांजलिर्वीर्यवान्महान्मान्मारुतात्मजः ४। भवत्प्रसादात्काकु-
त्स्थपितृपैतामहं महत्त्वानराणां सुदंष्ट्राणां संपन्नबलशालिना ५॥
महात्मना सुदुष्यापं प्रांजल्यमिदं प्रभो भवता समनुज्ञातः विष्णु-
नगरं शुभं ५। संविधास्पतिकार्याणि सर्वाणि ससुहृदूणः स्नातो यं वि-
विधैर्गंधैरेषधैश्च यथाविधि ६। अर्चयिष्येति मात्मे श्रुत्वा

प्र
राम
१०६

विशेषतः इमां गिरिगुहंरम्याभिगंतुं त्वमर्हसि ७। कुरुष्व स्वामि संवे-
धं वानरांसं प्रहर्षय रावमुक्तो हनुमन्ताराधयः परवारहा ८। प्रत्यु-
वाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः चतुर्दशसमाः सौम्यग्नान्मवा-
यदि वापुरं ९। न प्रवेद्यामि हनूमन्पितुर्निर्देशपारगः सुसुमहां-
गुहं दिव्या सुग्रीवो वानरर्षभः १०। प्रविष्टो विधिवद्द्वारः सिं प्रराज्ये-
भिषिच्य तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ११। वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबल-
विक्रमं इममप्यगदं वारं यो वराज्येभिषेचय १२। ज्येष्ठस्य हि सुतो

एवमुक्त्वा हनूमन्तं

वा.ए.कि
१०७

ज्येष्ठः सह शो वि क्रमेण च स्रंगदोयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनं
॥१३॥ पूर्वोयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः प्रवृत्ताः सौम्य च
त्वारो मासा वार्षिक संज्ञिताः १४। नायमुद्योगसमयः प्रविशत्वं पुरी
शुभांश्च स्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्यपर्वते सल्लक्षणः १५। इयं गिरिगुहार
स्याविशालायुक्तमारुता प्रभूतसलिलासौम्यप्रभूतकमलोत्पला ॥
॥६॥ कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधेयतराषणः समयः सौम्यप्रविश
त्वं समालयं १७। अभिषिञ्च्य स्वराज्ये च सुहृदः संप्रहर्षयदतिरामा ॥

ह
एम
१०७

भ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः १८। प्रविवेश पुरं रम्या किष्किधां बा
लिपालितानं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरं १९। अभिवार्य प्रवि
शानि सर्वतः प्लवगेश्वरं ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरं २०। प्र
णम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभा
ष्यो न्याप्य वीर्यवान् २१। भ्रातुरंतः पुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः प्रविष्टं भा
मविक्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभं २२। अभ्यर्षिचंत सुहृदः सहस्रा समिवाराः त
स्य पांडुरमाजुष्टं ब्रह्मेण परिकृतं २३। शुक्ले च बालव्यजने हेमदंडेय

म

वा.ग.कि
१०८

शस्करेतथारत्नानिसर्वाणिसर्ववाजौषधानिच २४।सप्तीराणंच
वृक्षाणंप्ररोहाकुसुमानिच'शुक्रानिचैववस्त्राणिश्वेतंचैवानुलेपनं
२५।सुगंधीनिचमात्मानिस्थूलजान्यंबुजानिचचंदनानिचदि-
म्बानिगंधांश्चविविधान्वहन् २६।असतंजातरूपंचप्रियंगुमधु
सर्पिषादधिचर्मचवैव्याघ्रपरधौचाप्युपानहौ २७।समालं
भनमादायगोरोचनमनःशिलांश्चाजगमुल्लवमुदितावरःकन्याश्च
षोडश २८।ततस्तवानरश्रेष्ठमभिषेक्तुंयथाविधिरत्नैर्वस्त्रैश्चभ

राम
१०८

क्ष्यैश्चतोषयित्वादिजर्षभान् २९।ततःकुशपरिस्तीर्णंसमिद्धंजा
तवेदसंमंत्रंरुतेनहविषाहृत्यामंत्रंविदोजनाः ३०।ततोहमप्रति
ष्ठानेवरस्तरणसंवृतेप्रासादशिखरेरम्येचित्रमात्स्योपशोभिते ३१
मादुरवंविधिवन्मंत्रैःस्थापयित्वावरसनेनदीनदेभ्यःसंहृत्यतीर्थे
भ्यश्चसमंततः ३२।आहृत्यचसमुद्रेभ्यःसर्वेभ्योवानरर्षभाःअपः
कनककुंभेषुनिधायविमलेजले ३३।शुभैर्ऋषभभ्यंगैश्चकलशै
श्वैवकाचनैःशास्त्रदृष्टेनविधिनामहर्षिविहितेनच ३४।गजोग

वा.ए.कि
१०९

गमाः

वासो गवयः शरभो गंधमादनः मेन्दुश्च द्विविदश्चैव हनुमान् जाववा
स्तथा ३५। अभ्यपि च तसु ग्नीवंप्रसन्नेन सुगंधिना सलिलेन सह
स्वाक्षवसवो वासवं यथा ३६। अभिषिक्ते तु सुग्नीवे सर्वे वानरे पुंग
वाः प्रचुक्षुर्मुह्यमानो हृष्टाः शतसहस्रशः ३७। रामस्तु वचः कुर्वन्सु
ग्नीवो वानरेश्वरः अंगदं संपरिषज्य यो वराज्येभ्यः पेचयत् ३८। अंग
दे चाभिषिक्ते तु सानुको शाः पूर्वप्रीताश्चतुष्टयः सर्वे तादृशेन ववर्त्तिनि ४०
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताका ध्वजशोभिता बभूवुर्नगरारम्भा किंकि धागि

एम
१०९

रिगहरे ४१। निवेद्य रामाय तदामहात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः
रुमां च भार्यामुपलभ्य वीर्यवान् अवापराज्यं त्रिदशाधिपो यथा ४२।
इत्यार्षेण रामायणे किंकिं धाकाटेष द्विंशः सर्गः २६। अभिषिक्ते तु सुग्नी
वे प्रविष्टे वानरे गुहां आजगाम सहभात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिं १। शादृल
मृगसंचुष्टं सिंहैर्भीमैर्वैर्हतं नानागुल्मलतागूढं वटपादपसंकुलं २॥
ऊरुवानरं गोपुष्टैर्मर्जारैश्च निषेवितं मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचि
करं शिवं ३। तस्मिन् शैले स्मशित्वरे महती मायतां गुहां प्रसृज्य हतवा

वा.ग.वि
११०

सार्थंरामःसौमित्रिणसह ॥ ४॥ कृत्वाचसमयंरामःसुग्रीवेणसहा
नघःकालयुक्तंमहद्वाक्यमुवाचरघुनंदनः ॥ ५॥ विनीतंभ्रातरंभ्राताल
क्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनंदंयंगिरिगुहारम्पाविशालायुक्तमारुताद् ॥ ६॥ अ
स्यावत्स्यामसौमित्रैर्वर्षरात्रमरिंदमगिरिशृंगमिदंरम्यमुत्तमंपा
थिवात्मज ७॥ श्वेताभिःकृष्णताम्राभिःशिलाभिरुपशोभितंनाना
धातुसमाकीर्णंनदीदुर्दुरसंयुतं ८॥ विधैर्वसुपंडैश्चचारुचित्रलता
वृत्तंनानाविहगसंधुष्टंमयूररवनादितं १०॥ इयंचनलिनीरम्पाफुल्ल

एम
११०

पंकजमंडितानातिदूरेगुहायानोभविष्यतिनृपात्मज ११॥ प्रागु
क्प्रवणेदेशेगुहासाधुभविष्यतिपश्याच्चैवोन्नतासौम्यनिवातेयं
भविष्यति १२॥ गुहाद्वारेचसौमित्रेशिलासमतलाशिवांशुक्ष्णचै
वायताचैवभिन्नाजनचयोपमा १३॥ गिरेःशृंगमिदंतातपश्चोत्त
रतःशुभंभिन्नाजनचयाकारमंभोधरमिवोदितं १४॥ दक्षिणस्याम
पिदिशिस्थितंश्वेतमिवांबरकैलासशिखरप्रख्यंनानाधातुविश
जितं १५॥ प्राचीनवाहिनीचैवनदीभूशमकर्मगुहायाःपुरतःप॥

वा.ए.कि
१११

रूपविकृते जाह्नवामिव १६। चंदनैस्तिलकैः सारैस्तमालै रतिमुक्त
कैः पद्मैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभितां १७। वानारैस्तमिश्चैव
बकुलैः केतकैरपि हितालैस्तमिश्चैव शोभितां १८। ता
रजैः शोभिताभातिनानानारूपैस्ततस्ततः वसनाभरणोपेता प्रम
देवाभ्यलंकृता १९। शतशः पद्मि संघैश्चुनानानादविनादिता एकैक
मनुरक्तैश्चुचकवाकैरलंकृता २०। पुलिनैरतिरम्यैश्चुहंससारससं
वितामहसं त्येवभात्येपानानारत्नसमचिता २१। कचिन्नीलोत्पलैश्च

शे

एम
१११

नाभातिरक्तोत्पलैः कचिन्नीलोत्पलैश्चिदाभाति शुक्लैश्चुदिव्यैः कुमुदकुसु
मैः २२। पारिप्लवशतैर्जृष्टां हि कौंचविनादितारमणीयानदीप्त
म्यामुनिसंघनिषेविता २३। पश्य चंदनवृक्षाणां पंक्तीः सुरचिराद्
वककुभानांचदृश्यते मनसो वोदिताः समं २४। अहो सुरमणीयोयं
देशः शत्रुनिषूदनदृष्टं स्यावसो मित्रे साध्वन्ननिवसावहे २५। इतश्च
नातिदूरे साकिं किं धाचित्रकानना सुग्रीवस्य पुरारम्या भविष्यति न
पात्मजे २६। गीतवादिननिर्घोषः श्रूयते जयतां वरनदतां वानराणां

वा.ए.कि

११२

चमूगाडंबरैः सह २७। लक्ष्मीभाय्यांकपिवरः प्राप्पराज्यं सुहृदुतः ध्रुवं
दत्तिसुग्रीवः संप्राप्पमहताश्रियं २८। इत्युक्त्वा न्यवसंतत्र राघवः स
हलक्ष्मणः बहुदृष्टदरीकुं जेतस्मिन्प्रसवणे गिरौ २९। सुसुखे हि ब-
हूद्वयै तस्मिन्निधरणीधरे वसतस्तस्मै रामस्परतिरत्नापि नामवत् ३०।
हृतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसी उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशांकं स
विशेषतः ३१। आ विवेश नतं निद्रा निशा सुशयनं गतं तं समुत्थेन शोकेन
वाप्योपहतचेतनं ३२। तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यशोकपरायणं तु त्सदुः

राम

११२

खोब्रवीद्वातालक्ष्मणे नूनयं वचः ३३। अलं वारव्यथा गत्वानत्वं शो-
चितुमर्हसि शोचतो ह्यवसीदंति सर्वाः विदितं हिते ३४। भवान्कि-
यापरे लोके भवान्देवपरायणः आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च
राघव ३५। न ह्यव्यवसितः शत्रुराक्षसं तं विशेषतः समर्थस्त्वरणे हंतुं वि-
क्रमे जिह्मकारिणं ३६। समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरीकुरु ततः
सपरिवारं तं राक्षसं हंतुमर्हसि ३७। पृथिवीमपि काकुत्स्थससागरव-
नाचलां परिवर्तयितुं शक्तः किंपुनः स्तंहिरावणं ३८। शरत्कालं प्रती-

वा.ए.कि
११३

सखमावृत्कालोयमागतः तत सराष्टं स गणं रावणं तं वधिष्यसि ३९।
अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधयेद्वा प्रैराहतिभिः काले भस्मक
न्ममिवानलं ४०। लक्ष्मणस्य हितं द्वाकं प्रति ह्यज्जहितं शुभं राघ
वः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ४१। वाच्यं यदनुरक्तैः न स्निग्धे
न च हितेन च सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मणत्वया ४२। एष शो
कः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः विक्रमेण प्रतिहते ते जः प्रोत्साह
याम्यहं ४३। शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वसुग्रीवस्य नदी
चनेतव।

एम
११३

नोचप्रसादमनुपालयन् ४४। उयकारेण वारस्तु प्रतीकारेण युज्यते
अकृतज्ञो प्रतिकृतो हंति सत्त्ववतां मनः ४५। तदेव युक्तं प्रणिधाय ल
क्ष्मणः कृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितं उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्र
दर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभं ४६। यथोक्तमेतन्न व सर्वमीक्षितं नरैर्द्रव
ती नचिरान्तुवानरः शरत्प्रतीक्षः समतामिमं भवान्जलप्रपातं रिपुनिग्न
हे धृतः ४७। नियम्य कोपं परिपाल्यतां शरत्समस्वमासां शत्रुरे मया
सहवसाचले स्मिन्मगराजसेविते संवर्तयन् शत्रुवधे समर्थः ४८॥ इ

वा.ए.कि
११४
सं.प्रा.पृ.४

त्यार्षेणमायणेवा० किं० सप्तविंशत्सर्गः सतदावालिनंहत्वा सुग्रीवम
भिषिच्य च वसन्मात्मवतः दृष्टेरामौ लक्ष्मणमब्रवीत् १। अयं सका
लः समयोद्यजलागमः संपश्य त्वं नभोमैद्यैः संवृत्तं गिरिं संनिभैः २। नव
मासधृतं गर्भं भास्वरस्य गर्भस्तिभिः पीत्वारसं समुद्राणां द्यौः प्रसूतेर
सायनं ३। शक्यमंबरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः कुटजाजुनम्यालमि
रलंकर्तुं दिवाकरः ४। संध्या रागेत्येतैस्तामैरंतेष्वपि च पांडुभिः स्निग्धै
रभ्यपट्टेदैर्बद्धव्रणमिवांबरं ५। मंदमारुतनिश्वासं संध्याचंदनरंजितं।

एम
११४

आपांडुजलदंभातिका मातुरमिवांबरं ६। एषा धर्मपरिक्रिष्टानववा
रिपरिप्लुता सा तेव शोकसंतप्तमहाबाष्पं विमुंचति ७। मेघोदरविनि
र्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः शक्यमंजलिभिः पातुं वाताः केतकगंधिनः
८। रापकुह्वार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः सुग्रीव इव शांतारिर्धारमि
रभिषिच्यते ९। मेघकृष्णजिनधराधारयज्ञोपवीतिनः मारुता पूरित
गुहाः प्राधीता इव पर्वताः १०। कशाभिरिव ह्येमीभिर्विद्युद्विरमिताहितं।
अंतस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवांबरं ११। नीलमेघाश्रिता विद्युत्सुरंता

वा.ए.कि

११५

प्रतिभातिमेस्फुरंती रावणस्त्रांकेवैदेहावतपस्विना १२। इमास्तामम
थवतां हि ताः प्रतिहतादिशः अनुलिता इव घनैर्नष्टमहनि शाकराः
१३। क्वचिद्वाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान्कुरजाम्मृषसौमि
त्रेषु पितृान्गिरिसानुषु १४। ममशोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान्
स्थितान् १५। रजःप्रशांतं सहिमोघवायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशांताः
स्थिता हि पात्रावसुधाधिपानां प्रवासिनो यांति नराः स्वदेशान् १५। संप्र
स्थिता मानसवासलुधाः प्रियास्विताः संप्रति चक्रवाकाः अभीष्टावर्षे

एम

११५

दकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न संपतन्ति १६। क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रका
शं नभः प्रकीर्णं बुधरं विभाति क्वचिक्वचित्पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा ।
शांतमहार्णवस्य १७। व्यामिश्रितं सर्जकदेवपुष्पेर्नवं जलं पर्वतधातुना
ममयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलपगाः शीघ्रतरं वहन्ति १८। रसाकुलं षट्प
दसन्निकाशं प्रभुज्यते जं बुफलं प्रकामं अनेकवर्णं पवनावधूतं मे
मोपतत्यामफलं विपक्वं १९। विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेंद्रकू
टकृतिसन्निकाशाः गर्जन्ति मेघाः समुदार्णनादामतागजैर्द्रावसंयुगरुहाः २०

वा. ए. कि.
११ ई

वर्षोदकाप्यायितशादुलानिप्रवृत्तानुतोत्सववर्हिणानिवनानिनिर्व
एवलाहकानिपश्यापराहैषधिकंविभांति २१।समुद्रहंतःसलिला
तिभारंबलाकिनोवारिधरानदंतःमहत्सुसंगेषुमहीधराणांविश्रम्य
पुनःप्रयांति २२।मैघाभिकामापरिसपतंतोसंमोदिताभातिबलाक
पंक्तिःवातावधुतावरपौंडरीकीलंबेवमालारुचिरंबरस्य २३।बालेंद्रगे
पांतरचित्रितेनविभातिभूमिर्नवशादुलेनगात्रानुपुतेनशुकप्रभेणाना
शवलाक्षेक्षितकंवलेन २४।निद्राशनैःकेशधनःपुपैतिद्रुतंनदीसागरमा

विश्रम्य ३

एम
११ ई

पुपैतिद्रुष्टावलाकाचनमभ्युपैतिकान्तासकामाप्रियमभ्युपैति २५
जातावनोताःशिखिसुप्रनृजाताःकंदवाःसकंदंशरवाःजातावषा
गेषुसमानकामाजातामहीसस्पवनाभिरामा २६।वहंतिवर्षतिनदं
तितांतिध्यायंतिनृत्पंतिसमाश्रसंतिनद्योचनामजगजावनोताःप्रि
याविहानाःशिखिनःफुवंगमाः २७।प्रहर्षिताःकेतकिपुष्पगंधमाघ्रा
यमजावननिर्झरैषुप्रपातशब्दाकुलितागजेन्द्राःसाधंमयूरैःसमदान
दंति २८।धारानिपातैरभिहन्ममनाःकंदंशरवासुविलंबमानाःस।

वा.ए.कि.
११७

एतर्जितं पुष्परसावगाहं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजंति २९। अंगारचू
र्णोत्करसं नििकाशैः फलैः सुपर्यासरसैः समृद्धैः जंबूदमाणैः प्रवि
भांति शाखानि पीयमाना इव षट्पदौघैः ३०। तदित्यताकाभिरलंकृ
तानामुदीर्णगंभीरमहारवाणं विभांति रूपाणि बलाहकानां रणोत्सु
कानामिव वारणानां ३१। मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघ
रवं निशम्य युद्धाभिकामः प्रतिनादं शंकी मत्तोगजैर्द्रुमैः प्रतिसंनिवृत्तः ३२
कुचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः कुचित्प्रनृता इव नीलकंठैः कुचित्प्रम

एम
११७

ता इव वारणैर्द्वैर्विभात्यनेकाग्रपिणो वनांताः ३३। कदंबसर्जार्जुनकं
दलोद्भावनोत्तममिर्मधुवारिपूर्णमयूरमत्ताभिरुत्तमनृत्तैरपानभ
मिप्रतिमा विभाति ३४। मुक्तासमाभंसलिलं पतद्द्वै सुनिर्मलं पत्रपुरे
षु गृह्णादिवर्णकदनाविहंगास्सुरेंद्रदत्तं तृषिताः पिबंति ३५। षट्पा
दतंत्रीमधुराभिधानं ह्रस्वगं मोदीरितकंठतालं आविष्कृतं मेघमुदंग
नादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तं ३६। कुचित्प्रनृत्तैः कुचिदुन्नदद्भिः कुचि
चवृक्षाग्निषण्णकायैः व्यालंबवर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तं

वा.ए.कि
११८

१३०। स्वने च नानां प्रवगाः प्रवुद्धा विहाय निद्रां चिरसं निरुद्धां अनेकरूपा
कृतिवर्णनादानवांबु धाराभिहतानदंति ३८। नद्यः समुपेत्य नद्यापि
तच कवाकास्तटा निशार्णस्य पवाहयित्वा हृत्पानवमावृतपूर्णभोगाहतं
स्वभर्तारमुपोययंति ३९। नीलेषु नीलानववारिपूर्णमेघेषु मेघाः प्र
तिभांसि सक्ताः दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैला इव बहुमूलाः ४०।
प्रमत्तसन्नादितबर्हिणिसशङ्कगोपाकुलशाडूला निचरंति नीपा
जुनवासितानि गजाः सुरर्मणिवनांतराणि ४१। नवांबु धाराहतके सरणि

शैलेषु
एम
११८

ध्रुवं परिभ्रज्य सरोहारुणिकुदंबपुष्पाणिसके सरणि नवानि दृष्ट्वा
भ्रमणः पिवंति ४२। मत्ता गजेंद्रा मुदिता गवेंद्रा वनेषु विक्रांतं तराम्
गेंद्राः रम्पान गेंद्रानि भुजान रेंद्राः प्रकीडितो वारिधरैः सुरेंद्रैः ४३। मेघाः
समुद्रत समुद्रनादामहाजलोद्यैर्गगनावलंबाः नदीस्तटाकानि सरं सि
वापीमहीचक्रस्नामपवाहयंति ४४। वर्षा प्रवेगा विपुलाः पतंति प्र
वांति वाताः समुद्रीर्णवेगाः प्रनष्टकूलाः प्रवहंति शीघ्रं नद्यो जलं विप्रति
पन्नमार्गाः ४५। नरैर्नरेंद्रा इव पर्वतैर्द्राः सुरेंद्रदत्तैः पवनोपनीतैः घनांबु

वा.ए.कि

११९

कुंभैरभिषिद्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ४६। चनोपगूळं गगनं न
तारानभास्करो दर्शनमभ्यर्पेति न वैर्जलोद्यैर्धरणविभूतानामोविलिप्ता
नदिशः प्रकाशाः ४७। महान्तिकृतानि महो धरणं धाराविधौ तान्मुधि
कं विभांति महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लंबमानैः ४८
शैलोपलप्रस्वलमानवेगाः शैलो समाना विपुलाः प्रपाताः गुहासुस
न्नादिनवर्हिण्यसुहाराविकीर्यन्त इवावभांति ४९। शाघ्रप्रवेगा विपुलाः
प्रपातानि धौतशृंगोपतलागिराणां मुक्ताकलापप्रतिमाः पतंतो महागुहो

एम

११९

म९

संगतलैर्ध्रियंते ५०। सुरतादं विच्छिन्नाः स्वर्गस्वाहारमोक्तिकाः पतं
ति चातुलादिस्तोयधाराः समततः ५१। निलीयमानैर्विहगैर्नि
मीलद्रिश्चपंकजैः विकसत्पाचमालत्पागतोस्तं ज्ञायते रविः ५२।
वृज्जायाज्ञानरेंद्राणां सेनापश्येव वर्तते वैराणि चैव मार्गेषु सलिले
न समीकृताः ५३। मासि प्रोषपदे ब्रह्मब्राह्मणानां विवक्षतां अयम
ध्याय समयः सामगानामुपल्लितः ५४। निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचि
तसंचयः आषाढी मभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ५५। नूनमापू-

वा.ए.कि.
१२०

मां

र्यमाणायाःसरस्वावर्धतेरयःमांसमास्पसमायांतमयोध्यायामिवस्व
नः ५६।इमाःस्फीतगुणावर्षाःसुग्रीवःसुखमश्रुतेविजितारिःसदारश्च
एज्येमहतिचस्थितः ५७।अहतुहतदारश्चराज्याच्चमहतश्चतःन
दीकूलमिवकिन्नमवसीदामिलस्मरण ५८।शोकश्चममविस्तीर्ण
वर्षाश्चभृशदुर्गमाःरावणश्चमहाछत्रुरपारःप्रतिभातिमे ५९।अयात्रा
चैवहस्वैमागीश्चभृशदुर्गमान्प्रणतेचैवसुग्रीवेनमयाकिंचिदरितं
६०।अपिचापिपरिक्षिप्तंचिराद्वारैःसमागतंआत्मकार्यगरीयस्त्वाद

एम
१२०

क्तुंनेत्रामिवानर ६१।स्वयमेवहिविश्रम्यज्ञात्वाकालमुपागतंउपकारं
चसुग्रीवोवेत्स्यतेनात्रसंशयः ६२।तस्मात्कालप्रतीक्षोहंस्थितोस्मि
शुभलक्षणसुग्रीवस्यनदीनांचप्रसादमभिकांक्षयन् ६३।उपकारेणवा
रैहिप्रतीकारेणयुज्यतेअकृतज्ञोमतिकृतोहंतिसत्त्ववतांमनः ६४।अ
थैवमुक्तःप्रणिधायलक्ष्मणःकृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्यभाषितंउवाच
मंस्त्वभिरामदर्शनंप्रदर्शयन्दर्शनमात्मनःशुभं ६५।यदुक्तमेतत्तव।
सर्वमाप्सितंनरैर्द्रव्यकर्तानचिराद्वरीश्वरःशरत्प्रतीक्षःसमेतामिमंभवा

वा. ए. कि.

१२१

नजलमपातरिपुनिग्नहेधृतः ई ई। इत्यार्षेणमायणेकिष्किं धाको डेच
एविं शस्मगः २८। समीप्य विमलं व्योमगतविषद्वलाहकं सारसाकु
लसंकष्टं रम्पज्योत्स्नानुलेपनं १। समृद्धार्थं च सुग्रीवं मंदधर्मार्थं
गहं च त्वर्थं चासतां मार्गमेकांतगतमानसं २। निवृत्तकार्यं सिद्धा
र्थं प्रमदाभिरतंसदा प्राप्सवंतमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् ३।
स्वाचपत्नीमभिप्रेतान्तां चापि समाप्तितां विहरंतमहोरात्रं कृता।
र्थं विगतज्वरं ४। कीदं तमिव देवेशं गेधवी सरसांगणैः मंत्रिषु न्यस्त

एम

१२१

तथ्यं च

कार्यं च मन्त्रिणा मनवेक्षकं ५ उच्छिन्नराज्यसंदेहं कामकृत्तमव।
स्थितं निष्प्रितार्थी र्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ६। प्रसाद्य।
वाक्यैर्विविधैर्हं तु मद्भिर्मनोरमैः वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरिशंभा।
रुतात्मजः ७। हितं प्रष्टुं च सामधर्मी र्थनीतिमत्प्रणयप्रीतिसंयु
क्तं विष्वासकृतनिश्चयं ८। हरिश्चरमुपागम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत्।
ज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौलीश्वरमिव धिक्ता ९। मित्राणां संग्रहः शेषस्तद्भवा
कर्तुमर्हति यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधुवर्जते १०। तत्परराज्यं च की

वा. ए. कि. निर्मप्रतापश्चापिवर्द्धते यस्य कोशश्च दंडश्च मित्राणां च भूमिप
 १२२. समान्येता निसर्वणि सराज्यं महदश्रुतेतद्रवान् न संपन्नः स्थितः प
 थिनिरत्प्रये १२। मित्रार्थं मभिनीतार्थं यथावक्तुं महति संसृज्य स
 र्वकर्मणि मित्रार्थं योनवर्त्तते संभ्रमादिकृतोत्साहः सो न र्थेनावरुध्य
 ते १३। यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्त्तते सकृत्वा महतो प्यर्था
 न्न मित्रार्थेन युज्यते १४। यदिदं मित्रकार्यं नो कालातीतमरिंदम
 कियतां राघवस्यैतद्वैदेद्याः परिमार्गीणं १५। न च कालमतीतं निवेद

एम

१२२

ते

यतिकालवित्त्वरमाणोपि समाजस्तव राजन्वशानुगः १६। कुल
 स्पहेतुः स्फीतस्पदीर्घबंधुश्च राघवः अग्रमेयप्रभावश्च स्व
 यंचा प्रतिमोगुणैः १७। तस्मै त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वते न कृतं तव ह
 रश्चरकपिश्रेष्टानां ज्ञापयितुमर्हसि १८। न हि तावद्रवेत्कालो
 व्यतीतश्चोदनादने चोदितस्य हि कार्यं स्पभवेत्कालव्यतिक्रमः १९
 अकर्तुरपि कार्यं स्पभवान्कर्त्ता हरीश्चरकिं पुनः प्रतिकर्तुं स्तेराज्येन
 च धनेन च २०। शक्तिमानतिविक्रान्तो वानरसंगणेश्चरकं नृदाशर

वा.ए.कि
१२३

येः प्रीतिं आजायां किनुसज्जसे २१। कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरम
होरगानवशेदाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रति जामवेक्षते २२। प्राण त्यागावि
शंकेन कृतं तेन महत्प्रियं तस्य मार्गं मवैदेहं। ऐथिव्यामपि चावरे २३
देवदानवगंधर्वा असुराः समरुद्गणाः न च यदाभयं तस्य कुर्युः किमि
दराससाः २४। तदेव शक्ति युक्तस्य पूर्वप्रतिकृतेस्तथारामस्य हि सि
पिंगेशकर्तुं सर्वात्मना प्रियं २५। नाधस्तादवनौ नासु गतिर्नो परिचा
वरेकस्य चित्सज्जतेस्माकं कपीश्वरतवाज्ञया २६। तदा ज्ञापय कः किं

एम
१२३

ने कुतो वापि व्यवस्पतुं हरयो ह्यप्रधुष्यास्ते संति कोद्यमशोनघ २७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निरूपितं सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नश्च।
कारमतिमुत्तमां २८। संदिदेशातिमतिमान्नालं नित्यकृतोद्यु
मंदि सुसर्वा सुसर्वे पांसेन्यानामुपसंग्रहे २९। यथा सेनासमग्ना
मेयूथ पालाश्च सर्वशः समागच्छन्त्यसंगेन सेनाग्रे एतथा कुरु ३०।
ये त्वंतपालाः स्रवणाः शीघ्रगा अवेसायिनः समानयंतु तेशां दुर्वरि
ताशासनान्मम ३१। स्वयंचानंतरं कार्यं भवानेवानुपश्यतु ३२। विपं

वा.ए.कि.
१२४

चरत्रादूर्ध्वयः प्राप्नुयादिह वानरः तस्मै प्राणं तिकोटं दोनात्रकार्यं
विचारणा ३३। हरिं श्वहृदोनुपयातुसांगदोभवान्ममाज्ञामधिकृत्य
निश्चितं इति व्यवस्था हरिपुंगवे श्वरे विधाय वेश्मप्रविवेश वीर्यवान्
१३४। इत्या ० षेणमायणे किं किं धाकाडे एकोनविंशः सर्गः २९। गुह्यं
प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः वर्षरात्रे स्थितो रामः कामशोका।
भिपीडितः १। पांडुरंगगगनं दृष्ट्वा विमलं चंद्रमंडलं शारदीरजनीं चैव दृष्ट्वा
ज्योत्स्नानुलेपनीं २। कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टं च जनकान्मज्जां दृष्ट्वा का

२४

एम
१२४

लमतीतं च मुमोह परमातुरः ३। स तु संज्ञामुपागम्य मुहुर्नीतमति
मान्मपः मनस्थामपि वैदेहीं चिंतयामास राघवः ४। दृष्ट्वा च विमलं
व्योमगतविद्युद्वलाहकं सारसारवसंचुष्टं विललापार्तयागिरा ५॥
आसीनः पर्वतस्याग्नेहेमधातुविभूषितं शारदंगगनं दृष्ट्वा जगाम मम
नसा प्रियां ६। सारसारवसं न्नादैः सारवनादिनीयाश्च मे रमते वा
लासाद्य मे रमते कथं ७। पुष्पितांश्चासनान् दृष्ट्वा कांचनानि वनिर्म
लान् कथं सारमतेवाला पश्यंती मम पश्यती ८। या पुरा कलहं सानां

रसा

बा.ए.कि १२५ कलेनकलभाषिणावुध्यतेचारुसर्वीगासाद्यमेरमतेकथं ९।निखनं
 चक्रवाकानांनिशम्यसहचारिणांपुंडरीकविशालासीकथमेषाभवि
 ष्यति १०।सरंसिसरितोवापाःकाननानिचिताविनामृगशावांसीच
 रन्नाद्यसुखंलभे ११।अपितामहियोगाच्चसौकुमार्याच्चभामिनी।
 सुदूरंपीडयेत्कामःशरद्वृणनिरंतरः १२।रावमादिनरश्रेष्ठोविलला
 नृपात्मजःविहंगद्वसारंगःसलिलंविदशेश्वरात् १३।ततश्चचूर्यरम्ये
 पुफलाथीगिरिसानुषुददर्शपर्युपावृत्तोलह्मीवांस्त्रह्मणोमनज १४

वनानि

एम
१२५

सचिंतयादुःसहयापरातंविस्मयमेकंविजनेमनस्वाभातुर्विषादा
 त्परितोति १५।दीनःसमा १६।स्वसौमित्रिरुवाचदीनं १५।किमर्थकाम
 स्पवशंगतेन किंस्वात्मपौरुष्यपराभवेनअयं ह्रियासंह्रियतेसमा
 धिःकिमत्रयोगेनवर्ततेन १६।क्रियाभियोगंमनसःप्रसादंसमाधि
 योगानुगतंचकालंसहायसामर्थ्यमदीनसत्त्वःस्वकर्महेतुंचकु
 रुष्वतात् २७।नजानकीमानववंशनाथत्वयासनायासुलभापरेण
 नचाग्निचूडोज्वलितामुपेत्यनदद्यतेवीरवरार्हश्चित् १८।सलस

वा. ए. कि.
१२६

एतल्लम एमप्र धृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः हितं च पथ्यं च न
यप्रसक्तं ससाम धर्मार्थसमाहितं च १९। निः संशयं कार्यमवेक्षित
व्यं क्रियाविशेषोऽप्यनुवर्तितव्यः नतु प्रवृद्धस्तदुग सदस्यकुमारवीर्यं
स्म फलं च चिंत्यं २०। अथ पद्मपलाशाक्षी मे शिली मनुचिंतयन्
उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिश्रुष्यता २१। तर्पयित्वा सहस्राक्षः स
लिलेन वसुंधरां निर्वर्तयित्वा सस्यानिकृतकर्मव्यवस्थितः २२। दी
र्घगंभीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरे गमाः विसृज्य सलिलं मेघाः परि

एम
१२६

शांतान् पात्मान् २३। नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामा कृत्वा दिशो
देशं विमदाद्भवमातंगः शांतवेगाः पयोधराः २४। जलगर्भमहावे
गाः कुटजार्जुनगंधिनः चरित्वा विरंताः सौम्यवृष्टिवाताः समुद्यताः
१२५। द्युनानां वारणानां च मयूराणां चलक्ष्मणानां दः प्रस्रवणानां च
प्रशांतः सहसान च २६। अभिवृष्टामहामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः
अनुलिप्ता इवाभांति गिरयश्चंद्रश्मिभिः २७। शारवासुससक्त
दपादपानां प्रभासुतारकं निशाकराणां लीलसुचैवोन्नमवारणा

वा.ए.कि
१२७

नां प्रियं विभज्या द्युशरत्नवता २८। संपत्पनेकाश्रयचित्रशोभा
लक्ष्मीशरत्नालुगुणोपपन्नासूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरे
षुभ्यधिकं विभाति २९। सप्तहृदनांकुसुमोपगंधाषट्कं दैरनुगीय
मानः सत्तद्विधानां पवनानुसारीदप्येविनेष्वनधिकं विभाति ३०॥
अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः स्मरप्रियैः परजोवकीर्णैः महानदीनां पु
लिनोपयातैः कीदंतिहंसाः सहचक्रवाकैः ३१। मदप्रगल्भेषु च वारणे
षु गवांसमूहेषु च दर्पितेषु प्रसन्ननायासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मी

टपा
म
रम
१२७

निरामै

वृद्धा विभक्ता ३२। नभः समीप्या बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तं बर्हिभरण
वनेषु प्रियास्वरक्ता विनिवृत्तशोभागतोत्सवाध्यानपरमयूगः ३३। म
नोजगंधैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पाग्रभारावनताग्रशाखैः सुवर्णगौरैर्नय
नैरुद्योतितानां वनानां तराणि ३४। प्रियान्वितानां नलिना प्रियाणां
वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानां मदौत्कटानां मदलसानां गजोत्तमानां गत
योद्यमंदाः ३५। अक्तं नभः शस्त्रविधौ तवर्णैरुशप्रवाहानिनदीजला
निकालहारशीताः पवनाः प्रवांति तमो विमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ३६॥

ला

वा. ए. कि
१२८

सूर्यातप काम एतदपे का भूमिश्चिरोद्वा दितसांद्ररेणुः अन्योन्यवैरे
एतसमायुतानां उद्योगकालो द्युनराधिपानां ३७। शरद्वृणाप्यायितरु
पशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्थिता गाः मदोत्कटाः संप्रतियुद्धलुब्धा व
पागवांसध्यगता नदंति ३८। समन्मथातीव्रतरानुगाकुलान्विता मंदग
तिः करेणुः मदान्विता संपरिवार्ययांतवनेषु भर्तारमनुप्रयाति ३९॥
स्यत्कावराणां तमविभूषितानि बर्हिणिता रोपगता नदीनां निर्भन्स्यमाना
इव सार ~~सौ~~ प्रयांति दीना विमना मयूराः ४०। विनास्पका

एम
१२८

स

रंज्य कवाकान्महारवैर्भिन्नकटागजैर्द्राः सरस्सुबुद्धांबुजभूषणेषु
विक्षोभ्यविक्षोभ्यजलं पिबंति ४१। व्यपेतपंकासु सवालुकासु प्र
सन्नतोयासु गोकुलासु ससारसारवविनादिना सुनदीषु हंसा
निपतंति दृष्टाः ४२। नदीचनप्रस्रवणदकानामतिप्रवृद्धानिलव
र्हिणानां प्रवंगमानां च गतोत्सवानां ध्रुवं रवाः संप्रति संप्रहृष्टाः।
४३। अन्ये कवर्णाः सुविनष्टकामानवोदितेषु बुधरेषु नष्टाः क्षुधा
दिता घोरा विषाविलेभ्यश्चिरोपितापि प्रसरंति सर्पाः ४४। चंचलं

वा.ए.कि
१२९

द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारकाग्रहोरगगवतासंध्याजहातिस्वयमं
बरं ४५। रात्रिः शशांकोदितसौम्यवक्त्रातारगणोन्मीलितचारुनेत्रा
ज्योत्स्नाशुकप्रावरणविभातिनारीशुक्लाशुकसंवृतांगी ४६। विप
कुशालिप्रसवानिभुक्ताप्रहर्षितासारसचारुपंक्तिः नभःसमाकाम
निशाघ्रवेगावातावधूतामथितेवमाला ४७। सुप्तैकहंसकुमुदैरपेतं
महादेस्यंसलिलं विभातिघनैर्विमुक्तं निशिपूर्णचंद्रतारगणकीर्णमि
वांतरिहं ४८। प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालि।

व

एम
१२९

नीनांवाप्युत्तमानामधिकाद्यलक्ष्मीर्वरंगनानामिवभूषितानां ४९
वेणुस्वनवैजिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालेनिलसंप्रवृत्तः संमूर्धितोग
हरगोवृषाणमन्योन्ममापूरयतीवशब्दः ५०। नवैर्नदीनांकुसुमप्र-
हासैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतैर्नद्योतामल्लसौमपरप्रकाशैः कूलानि
काशैरुपशोभितानि ५१। वनप्रचटामधुपानशोभाः प्रियान्विताः प-
द्मरणाः प्रहृष्टाः वनेषु मत्ताः पवनानुयात्राकुर्वन्ति पद्मासनरेणुगौराः
५२। जलप्रसन्नकुसुमप्रहासंक्रौंचस्वनं शालिवनं विपक्वं मृदुश्व-

वा.ए.कि
१३०

प्रचंड

वायुर्विमलश्चंद्रः शंसति वर्षव्यपनीतकालं ५३। मीनोपसंदर्शित
मेखलानां नदीवधूनां गतयोद्यमं दाकां तोपभुक्तालसगामिनी
नां प्रभातकाले ध्रुवकोमिनीनां ५४। सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दु
कूलैरिव संवृत्तानि सपत्ररेखानि सरोचनानि वधूमुखानी वनदीमुखानि
नि ५५। प्रफुल्लबाणसनचित्रितेषु प्रहृष्टपादनिकूजितेषु ग
हीतचापोद्यतदंडचंडचापोद्यवनेषु कामः ५६। लोके सुवृष्ट्या परितो
षयित्वानदीस्तटाकानि च पूरयित्वानिष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्सा

एम
१३०

संगम

त्कानभस्तोयधराः प्रनष्टाः ५७। दर्शयंति शरन्नद्यः पुलिनानि श
नैः शनैः नवसंब्रीडाजघनानीव योषितः ५८। प्रसन्नसलिलाः सौम्य
कुरसभिविनादिताः चक्रवाकगणकीर्णविभांति सलिलाशयाः
५९। अन्योऽस्य बहुवैराणां जिगीषूणां पाप्मज उद्योगसमयः
सौम्यपार्थिवानामुपस्थितः ६०। इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थि
वानां नृपात्मजनचपश्यामि सुग्रीवमुद्योगं च तथा विधे ६१॥
असनाः सप्तपर्णीश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः दृश्यंते वंधजीवाश्च रूपा

वा.ए.कि
१३१

माशुगिरिसानुषु ई२।हंससारसचक्राहैः कुररैः सुसमंततः पु
लिनामवकीर्णनिनदीनां पश्यलस्मरणं ॥ ई३॥ चत्वारो वार्षिकी
मासागता वर्षशतोपमाः ममशोकाभितप्रस्नेतयासीतामप
श्यतः ई४। चक्रवाकीवभर्तारं हृष्टो नुगतावनं विषमंदंडकार
णमुद्यानमिवचागना ई५। प्रियाविहीने दुःखार्ते हतराज्ये वि
वासितैरुपांनकुरुते राजा सुग्रीवो मयिलस्मरणं ॥ ई६। अनाथो हत
राज्यो यं रावणेन च धर्षितः दानोदूरगहः कामी मां चैव शरणं गतः

एम
१३१

। ई७। इत्येतैः कारणैः सौम्यसुग्रीवस्पदरात्मनः अहं वानरराजस्पपरि।
भूतः परंतप ई८ सकालं परिसंख्यायसीतायाः परिमार्गं लोकतार्थः
समयंकृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ई९। स किं किं धांप्रविश्य त्वं ब्रूहि वान
रपुगवं मूर्खं ग्रीवसुखे सक्तं सुग्रीवचनान्मम ७०। अर्थिनामुपप
न्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणं आशां संश्रुत्यो हंतिसलोके पुरुषा ध
मः ७१। सुभं वायदिवा पापं यो हि वाक्यमुदीरितं सत्येन परिगृह्णाति
सवारः पुरुषोत्तमः ७२। कृतार्थास्तु कृतार्थानां मित्राणां न भवंति येना

वा.ए.कि
१३२

नृत्तानपिकव्यादाः कृतान्नोपभुंजते ७३ नूनं कांचनरुद्रस्य विकृ
ष्टस्य मयारणे दुष्टमिह सिचापस्य रूपं विद्युद्द्रोणोपमं ७४ चौरं ज्या
तलुनिर्घोषं कुहूँ स्पममसंयुगे निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रुतमि
ह सि ७५ काममैवं गतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे त्वत्सहायस्य मे वीरन
चिंतास्यान्मृपात्मज ७६ यदर्थमयमारंभः कृतः परपुरं जयं समयं न
मिजानाति कृतार्थः प्रवर्गेश्वरः ७७ वर्षा समयकालं तु प्रतिज्ञाय हरी
श्वरः अतीतां श्वतुरो मासां विहरन्नावबुध्यते ७८ सामास्यपरिषत्की

एम
१३२

७९ न्याममेवोपसेवतेशो कदा नेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयां ७९।३
अतांग छ सुग्रीवस्त्वया वीर महाबलः मरौषस्य द्रूपं ब्रूयाच्चैनमि
दं वचः ८० न स संकुचितः पंथायेन बाली हतो गतः समयेतिष्ठ सुग्री
वमा बालिपथमन्वेगाः ८१ राक एव रणे बाली शरैर्गनिहतो मया त्वां
तु सत्पादति कंतां हनिष्यामि स बांधवं ८२ तदेवं विहते कार्ये यदि
तं पुरुषं भूतं न हिनर श्रेष्ठ त्वरकालं प्रति क्रमः ८३ कुरुष्व सत्स
मयि वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्मं वेदस्य शाश्वतं मा बालिनं प्रेतं गतो यमस

म

म

तः

वा.ए.कि

१३३

दीनम

येत्वमद्यपश्येर्ममचोदितैशरैः ८५। स पूर्वजंतीव विवृद्धको पंला
लप्प्रमानं प्रसमीक्ष्य दीनं चकारतीव्रमतिमुग्नते जाहरीश्वरेमा
नववंशवर्धनः ८५३। आप्यैरामायणे किष्किधाकांडे विंशः सर्गः॥
१३०। सकामिनेदीनसत्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकामं नरेन्द्रसूनुं नर
देवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्स्ववाच ॥ नवानरः स्यात्स्यतिसाधुवृत्तेन
मन्यते कर्मफलानुपंगात् न भोक्ष्यते वानराज्यलक्ष्मीतया हिनानि
कमते स्म बुद्धिः २। मतिस्त्रयाद्गम्य सुखेषु सक्तस्तव प्रसादान्निका

एम

१३३

हवा

रबुद्धिः हतो ग्नजं पश्यतु वीरवालि। न नराज्यमेवं विगुणस्त्रदेयं ३॥
न धारये कोपमुदीर्णवैगं निहन्मि सुग्रीवमसत्प्रमद्यह रिप्रवीरैः
सैलिपुत्रेन नरेन्द्रपुत्र्या विचयं करोतु ५। तमात्रवाणसनमुत्पतं
निवेदितायैरणचंडकोपं उवाच रामः परवीरहंता स्ववीक्षितं सा
नुनयं च वाक्यं ५ न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् कोप
मार्येण यो हंति स वीरः पुरुषोत्तमः ६। नेदमत्र त्वया ग्नास्यं साधु
वृत्तेन लक्ष्मीणतां प्रीतिमनुवर्तस्व सर्ववृत्तं च संगतं ७। सामोप

वा.ए.कि
१३४

हितयावाचारुसाणिपरिवर्जयन्वक्तुमर्हसिसुग्रीवंव्यतीतंका
लपर्यये २।सौमनेनानुशिशर्थोयथावत्पुरुषर्षभःप्रविवेशपु
रोवागेलस्मरणःपरवीरहा ९।ततःशुभमतिःप्राप्तोभ्रातुःप्रिय।
हितैरतःलस्मरणःप्रतिसंरक्षोजगामभवनेकपेः १०।शक्रवाणा
सनप्रख्यधनुःकालांतकोपमंमृगहृगिरिशृंगभंमंदरःसानु
मानिव ११।यथोक्तकारवचनमुत्तरं चैवसोत्तरं बहुस्पतिसमो
बुध्यामत्वारमानुजस्तदा १२।कामकोधसमुत्थेनभ्रातुःको।

एम
१३४

धामिनाहतःप्रभंजनइवापीतःप्रययौलस्मरणस्ततः १३।सालता
लाश्वकर्णांशुतरसापातयन्वलातपर्यस्तेनगिरिकूटानिद्रुमा
न्यांनश्रुवेगितः १४।शिलाशुशकलीकुर्वन्प्रपांगजइवाशुगःद
रमेकपदंत्वाकाययोकार्यवशादुतं १५।तामपश्यदलोकीणीं
रिगजमहापुरीदुर्गामिह्वाकुशा १६।लःकिंकिंधांगिरिसंकटे १६॥
रोषात्प्रस्फुरमाणोहःसुग्रीवंप्रतिलस्मरणःददर्शवानरान्भीमान्कि
किंधायाबहिश्चरान १७।तदृष्ट्वावानराःसर्वे लस्मरणं पुरुषर्षभं शै

वा.ए.कि
१३५

लम्पुगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महोरुहान् १८। जगद्गुरुः कुंजरप्रख्या
वानराः पर्वतांतरे तानाहोतप्रहरणसर्वदृष्ट्या तुल्यैः एव भूवद्वि
गुणं कुद्वौ बहिर्धनद्वौ नलः १९। तं ते भयपरांता गाक्षब्धं दृष्ट्वा
रुवंगमाः कालमृत्युयुगांता भंशतशो विद्रुतादिशः ततः सुग्रीवभ
वनं प्रविश्य हरिपुंगवाः क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्तन्मवेदयन्
१२१। तारया सहितः कामासक्तः कपिवृषस्तदान्तेषां कपि सिंह
नां शुश्राव वचनं तदा २२। ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः

एम
१३५

गिरि कुंजरमेघाभानगएन्निर्युस्तदा २३। नखदंष्ट्रा युधावाराः स
र्वैर्विकृतदर्शनाः सर्वे शार्दूल ~~दंष्ट्राश्च सर्वे वि~~
वृतदर्शनाः २४। दशनागबलाः केचिन्केचिदृशगुणोत्तराः केचिन्नाग
सहस्रस्त्रबभ्रुवुस्तत्र वर्चसः २५। ततस्तेः कपिभिर्व्यासां दुर्महसैर्म
हाबलः अपश्यन् लक्ष्मणः कुद्वः किं किधांतां दुरासदां २६। ततस्ते
हरयः सर्वे प्राकारपरिरंता तानिष्कुम्भादग्नसंत्वास्ततस्थुरावि
कृतं तदा २७। सुग्रीवस्तन्ममादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान् दृष्ट्वा।

वा. ए. कि.
१३६

को धवशंवीरः पुनरेव जगाम सः २८। सदीर्घो ह्यमहोच्छ्वासः कोप
संरक्तलोचनः बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ३९। वाणशल्प
स्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् स्वितेजोविषसंभूतः पंचास्पद
वपन्मगः तंदीप्तमिव कालाग्निना गेंद्रमिव कोपितं समासाद्या गद
खासाद्विषादमगमत्परं ३९। सौ गदं रोषताम्रासः संदिदेश महाय
शः सुग्रावः कथ्यतां वत्सममागमनमित्फुल ३२। राषणमानुजः
प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदमभातुर्व्यसनसंतप्तो हारितिष्ठति ल

ए म
१३६

स्मरणः ३३। तस्य वाक्यं यदि रुचिः कियतां साधवानरः इत्थं क्वा
शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमिदं मम ३४। लस्मणस्त्वचः श्रुत्वा
शोकाविष्टो गदो ब्रवीत्पितुः समीपमागस्य सौमित्रिरयमाग
तः ३५। अथांगदस्तस्य सुतीव्रवाचा संभ्रांतभावः परदीनवक्त्रः।
निर्गत्य पूर्वमुपतेस्तस्वीत तोरुमायाश्चुरणो ववंदे ३६। संगृह्य पा
दौ पितुरुग्नते जाजग्नाह मातुः पुनरेव पादौ पादौ रुमायाश्चुनि
पादयित्वा निवेदयामास ततस्तदर्थं ३७। सनिद्रा क्वांतसंवी

वा. ए. कि

१३७

तो वानरो न विबुद्ध वानर बभूव म द म न्न शु म द ने न च मो हितः ३८।
ततः कि लि कि लो च कु लं स्म एं प्रे स्प वानराः प्र सा द यं त सं कु
दं भ य मो हि त चे त सः ३९। ते महौ घ नि भं द खा व ज्ञा श नि स म
स्व नं सिं ह ना दं स मं च कु लं स्म ए स् स मी प तः ४०। ते न शब्दे न म
ह ता म त्प बु ध्य त वानरः म द वि दू ल ता मा क्षो व्या कु लः स्व वि भू
ष णः ४१। अ थां ग द व चः अ त्वा ते नै व च स मा ग तौ मं वि णो वान
रे द्रे स् स सं म तो दा र दर्श नौ ४२। य स श्वै व प्र भा व शु मं वि णा व र्थ

ए म

१३७

धर्मयोः व कु मु च्चा व चं प्रा सं ल स्म एं तो श शं स तः ४३। प्र सा द यि
त्वा सु ग्नी वं व च नैः सार्थ नि श्चि तैः आ सी नं प र्यु पा सी नो य था
श कं म रु त्प तिं ४४। स त्प सं धौ म हा भा गौ भ्रा त रौ रा मं ल स्म णो म नु ष्य
भा वं संप्रा प्तौ रा ज्य हा रौ रा ज्य दा यि नौ ४५। त यो रे को ध नु ष्या णि र्द्व रिति ४
ति ल स्म एः य स्य भी ताः प्र वे पं तो ना दा न्मु चं ति वानराः ४६। स ए ष रा च व भ्रा
ता ल स्म णो वा क्य सार थिः अ त्वा व सा य र थः प्रा प्त स्त स्य रा म स्य शा स
नात् ४७। अ यं च त न यो रा ज न ता रा या द यि तौ ग दः स्म णे न स का शं ते प्रे

वा.ए.कि
१३८

पितस्त्वरयानध ४८ सो यं रोषपरीता सो दारितिष्ठति वीर्यवान्वा
रौनेनवानरपतेचक्षुषानिर्देहन्निव ४९ तस्मभूर्ध्नामणमंतं सपु
त्रः सह बांधवः गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्येष पशाम्यन्तां ५० यथा
हिरामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः राजन्निष्ठस्व समये भवसम्य
प्रतिश्रवः ५१ इत्याषे रामायणे किं किं धाकां डेरकविंशः सर्गः ३१ अ
गदस्प्रवचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमो
चासनमात्मवान् ११ स च तान ब्रवीद्वाक्यं निश्चिन्त्य गुरुलाघवमं

एम
१३८

वृजान्मंत्रकुशलो मंत्रेषु परिनिष्ठितः २॥ न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दु
रनुष्ठितं लक्ष्मण राघव भ्राता कुदः किमिचित्तये ३॥ असुहृद्विर्ममा
मित्रैर्नित्यमंतरदर्शिभिः मम दोषानसंभूतां श्लावितो राघवानुजः ४॥ अ
वतावद्यथा बुद्धिः सर्वैरेव यथा विधिभावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपु
णं शनैः ५०॥ न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् मित्रं त्वस्था
न कुपितं जनयत्येव संभ्रमं ह ॥ सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनं च नि
त्यत्वात्तु चित्तानां प्रातिरत्येपि भिद्यते ७॥ अतो निमित्तं वस्तो हं रामेण तु म

ति

वा.ए.कि १३९
 भय
 हात्मनाय नमो पकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ८। सुग्रीवेणैव मुक्तैः तु
 हनूमा-हरिपुंगवः उवाच स्वेन तर्केण मध्येवानरमं विण्णं ९। सर्वथाने
 तदा श्रुयं यत्वं हरिगणे श्वरन विस्मरस्य विस्मृत्तमुपकारं कृतं शुभं १०
 एघवेण तु वारेण मुत्सुज्य दूरतः त्वत्प्रियार्थं हनो वाली शक्रे तु त्यप
 राक्रमः ११। सर्वथा प्रणयात्कुदौ राघवो नात्र संशयः भ्रातरं संप्रहि
 तवानलस्मरणं लस्मि वर्धनं १२। त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालवि
 दां वरपुंस्त्रससच्छदशपा मा प्रवृत्तानुशरक्षुभा १३। निर्मलग्न हनस्रवा

एम
 १३९

द्यौः प्रनृवलाहका मसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च १४॥
 प्राप्समुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुंगव त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लस्मणो
 यमिहागतः १५। आर्तं स्पृहतदारस्य परुषं पुरुषांतरात् वचनं मर्षणा
 यंते एघवस्य महात्मनः १६। कृतापराधस्य हिते नान्मत्पश्याम्यहं स्ममं
 अंतरेण जलिव ध्वालस्मणस्य प्रसादनात् १७। नियुक्तैर्मंत्रिभिर्वा
 चो ह्यवश्यं पार्थिवो हितं इतरावभयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवर्धते वचः १८॥ अ
 भिकुदः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः स देवा सुरगंधर्व वशे स्थाप।

वा.ए.कि
१४०

यितुं जगत् १९। न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् पूर्वोपकारं स्म
रता कृतज्ञेन विशेषतः २०। तत्पुत्रं धीमताम्पत्वं सपुत्रः स सुहृज्जनः
जंतिषु स्वसमये भर्तुर्भार्यैव तद्दृशे २१। न राम रामानुजशसनं त्वया
कपीन्द्र युक्तं मनसा प्यपोहितुं मनोहिते जास्मतिमानुषे वलं सराच
व स्यात्पुत्रैर्द्रवर्चसः २२। इत्यार्षेण रामायणे वाल्मीकीये किं धिं धां।
कांडे द्वात्रिंशः सर्गः अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा प्रविवेश गु
होरम्पा किं धिं धां रामशसनात् १। द्वारस्था हरयस्तत्र महाकायामहा

राम
१४०

वलाः बभूवुर्लक्ष्मणं हृत्वा सर्वे प्रांजलयः स्थिताः २। निश्च संतंतुतं ह
स्वाकुलं दशरथात्मजं बभूवुर्हरयस्तु तान चैनं पर्यवारयन् ३। सन्तार
त्नमयी दिव्या श्रीमान्पुष्पितकाननारम्पारत्नसमाकीर्णं ददर्श मह
ती गुहं ४। हर्म्य प्रासादसंवाधां नानारत्नोपशोभितां सर्वकामफलै
र्दक्षैः पुष्पितैरुपशोभितां ५। देवगंधर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपि
भिः दिव्यमात्र्यांबरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ६। चंदनागुरुपद्मा
नागंधैः सुरभिगंधितां मेरेयाणां मधूनां च सेमोदितमहापद्मां ७

वा-ए-कि

१७१

विंध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ददर्शगिरिनद्यश्च विमलास्त
त्रराघवः ८। अंगदस्य गृहं रम्यं मेदस्य द्विविदस्य च गंगयस्य गवाक्षस्य गज
स्य शरभस्य च ९। विद्युन्मालेः सुसंपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतैर्वीरबाहोः सु
बाहोश्च नलस्य च महात्मनः १०। कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाववतोस्तथा
दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ११। रातेषां कपिमुख्यानां राज
मार्गे महात्मनां ददर्श गृहमुख्यानि महासारणिलक्ष्मणः १२। पांडुराभ
प्रकाशानि गंधमात्ययुतानि च प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि

एम

१७१

च १३। पांडुरेण तु शैलेन परिसिंहं दुरासदं वानरैर्द्रुगृहं रम्यं महेंद्रसद
नोपमं १४। शुक्लैः प्रासादशिरवरैः कैलासशिरवरोपमैः सर्वकामफ
लैर्त्वंक्षैः पुष्पितैरुपशोभितं १५। महेंद्रदत्तैः श्रीमद्विनीलजीमूतसंनि
भैः दिव्यपुष्पफलैर्त्वंक्षैः शान्ताद्यैर्मनोरमैः १६। हरिभिः संवृतद्वारं व
लिभिः शस्त्रपाणिभिः दिव्यमात्प्यावृतं शुभ्रतप्तकांचनतोरणं १७। सु
ग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः श्रवार्यमाणः सोमि विर्महाभूमि
वभास्करः १८। सप्तसकक्ष्याधर्मात्मापानासनसमावृतः ददर्श सुमंदु

ह

वा.ए.कि
१४२

संदर्शितः पुरं महत् १९। हैमराजतपर्यं कैर्वहुभिः श्वरासनेः महर्हीस्तरणो
येतैस्तत्र तत्र समावृतं २० प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वनं तंत्रीगीतसमा
कीर्णं समतास्तपरासरं २१। वही शुवि विधाकाररूपयौवनगर्विताः स्वि
यः सुग्नीव भवने ददर्श सहावलः २२। दृष्ट्वाभिजनसंपन्नास्तत्र मात्स्य
कृतस्वजः वरमात्स्यकृतव्यग्नीभूषणोत्तमभूषिताः २३। नानुत्तान्नातिचा
व्यग्नान्नानुदात्तपरिछदानसुग्नीवानुचरं श्वापिलक्षयामास लक्ष्म
णः २४। कूजितं नूपुराणां च कांचीनां निस्वनंत श्यासनि शम्पततः श्रीमा

एम
१४२

च

सौमित्रिर्लज्जितो भवत् २५। रोषवेद्यप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरण
स्वनं कारज्यस्वनं वीरो दिशः शब्दे पूरयन् २६ चारित्रेण महाबाहुरप
कृष्टः स लक्ष्मणः तस्यावेकांतमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः २७ तैत
चापस्वनेनाथसुग्नीवः स्रवगाधिपः विज्ञायागमनं त्रस्तः स च चा
लवरासनात् २८। अंगदेन यथामहं पुरस्तात्प्रतिवेदितं सुव्यक्तमेष
संप्राप्तः सौमित्रिर्भीतवत्सलः २९। अंगदेन समाख्यातो ज्यास्वनेन
च वानरः बुबुधेलक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्योपशुष्यत् ३०। ततस्तारां ह

वा. ए. कि.
१४३

रि श्रेष्ठः सुग्रावः प्रियदर्शना उवाच हितमव्यग्रस्त्राससंभानमानसः
॥३१॥ किं नुरुट्कार ए सुभुप्रकृत्या मृदुपानसः सरेषद्वसं प्राप्नो
येनायं राघवानुजः ३२। किं पश्यसि कुमारस्सरेष ॥ स्थानमनि
दिनेन रक्वकार एकोपमाहरेन्नरपुंगवः ३३। यद्यस्य कृतमस्मा
भिर्बुधैः किंचिदप्रियं तद्बुधासं प्रधायां शुद्धिप्रमेवाभिधाय
तां ३४। अथ वा स्वयमेवैन्द्रेण महसिभामिनि वचनैः सांत्वयुक्तै
स्वप्रसादयितुमर्हसि ३५। त्वदर्शने विष्णुदात्मानस्मकोपं करि

एम
१४३

पतिनहिस्त्रीषु महात्मानः क्वचित्कुर्वन्ति दाह ए ३६। त्वया सांत्वैरु
पक्रांतं प्रसन्नेन्द्रियमानसंततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिंदमं
॥३७॥ सा प्रस्वतंती मदविह्वलाक्षी प्रलंबकांची गुणहेमसूत्रास
लक्षणा लक्ष्मणसंनिधानं जगाम तारानमितां गयष्टिः ३८। सतां समी
क्ष्य बहरीशपत्नी तस्या बुदासीनतया महात्मा श्रवाक्षुर्यो भून्मनुजेंद्र
पुत्रः स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ३९। सा पानयोगाच्च निवृत्तलज्जा
दृष्टिप्रसादाच्च नेरेंद्रसूनोः उवाच तारप्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं प

वा.ए.कि
१४४

रिसांत्वरूपं ॥ ४०॥ किं कोपमूलं मनुजेंद्रपुत्रकसेनसंतिष्ठतिवादिदे
शैकः शुक्लसंवनमापतंतंदवाग्निमासीदतिनिर्विशंकः ४१॥ सते
स्पावचनंश्रुत्वासांत्वपूर्वमशंकितः भूयः प्रणयदृशार्थं लक्ष्मणे
वाक्यमब्रवीत् ४२॥ किमयं कामवृत्तसेलु सधर्मार्थसंग्रहः मर्ताभ
र्तुहितेयुक्तेन चैनमवबुध्यसे ॥ ४३॥ नचिंतयतिराज्यार्थं सोऽस्मा
हो कपरायणान्सामात्यपरिषत्तारैकाममेवोपसेवते ४४॥ समा
सोऽमृतुरः कृत्वाप्रमाणं कृत्वगेश्वरः व्यतीतांस्तान्मदोदग्नाविरहन्ना

एम
१४४

वबुध्यते ४५॥ नहि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेवप्रशस्तं पानादर्थं शु
कामं शुधर्मं शुपरिहीयते ४६॥ धर्मलोपोमहांस्त्रावत्कृते ह्यप्र
तिकुर्वतः अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ४७॥ मित्रं च
र्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणं तद्वयंतुपरित्यक्तं नतु धर्मेऽवस्थितं
॥ ४८॥ तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुज्जरंतत्कार्ये कार्यतत्त्वमुदा
हर्तुमर्हसि ४९॥ सातस्रधर्मार्थसमाधियुक्तं निश्म्य वाक्यमधु
रस्वभावं तारागतार्थी मनुजेंद्रकार्ये विष्ठासयुक्तं नमुवाच भूयः ५०

त्वज्ञे

वा. ए. कि नकोपकालः सि निपाल पुवन चापि कोपः स्वजने विधेयः त्वदर्श
 १४५ जनस्य कामस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीरसौदं ५१। कोपं कथं नाम गुणप्र
 कृष्टः कुमारकुर्यादप कृष्टसत्त्वे कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वा
 वरुहसप्तपसः प्रसूतिः ५२। जानामि कोपं हरिवारं बंधो जानामिका
 र्यस्य च कालसंगं ॥ जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं न तस्मात्तच्चापि जाना
 मियदत्र कार्यं ५३। तच्चापि जानामि तथा विषयं बलं न रश्मिं श
 ररजस्य जानामि ये स्मिं सुजने वबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ५४

एम
 १४५

न कामतं वेतव बुद्धि रसि त्वं वै यथा मन्युवशं प्रभूः न देशकालौ हि य
 थार्थधर्मौ सुवे क्षते कामरतिर्मनुष्यः ५५। तं कामवृत्तं मम सै निह
 णं कामाभियोगाच्च विमुक्तं लज्जं क्षमस्व तावत्परवारहंतस्त्वद्रातरं
 वानरवंशनाथं ५६। महर्षयो धर्मतपो भिरमाः कामानु कामाः प्र
 तिबद्धमोहाः अयं प्रकृत्या च पलः कपिस्तु कथं न स जेत सुरवेषु
 राजा ५७। इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सावानरौ लक्ष्मणमप्रमेयं पु
 नः सखेदं मेदविहृला क्षामर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ५८। उद्योगस्तु

वा. ए. कि
१४६

चिरज्ञसः सुग्रीवेण नरेन मकामस्यापि विधेयेन तवार्थं प्रति साध
ने ५९। आगता हि महार्या हरयः कामरूपिणः कोटीशतसहस्राणि
नानानि निवासिनः ६०। तदा गच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया श्रु
तं मित्रभावेन सतां दारावलोकनं ६१। तारया चाप्यनुज्ञातस्वरपाचा
पि चोदितः प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमरिंदमः ६२। ततः सुग्रीवमा
सीनं कांचने परमासने महार्हा स्तरणोपेतो ददर्श दिव्यसन्निभं ६३
दिव्याभरणचित्रांगं दिव्यरूपं यशस्विनं दिव्यमात्म्यावरधरं महेंद्रमिव

एम

१४६

दुर्जयं ६४। दिव्याभरणमात्राभिः प्रमदाभिः समंततः संख्यतररक्ताक्षो
बभूवांतकसन्निभः ६५। रुमांतु वीरः परिरभ्यगाच्छ वरासनस्थो वरहेमव
र्णः ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः स विशालनेत्रं ६६। इत्यार्षेरा
मायणे किं किं धाकां देवयस्त्रिंशः सर्गः ३३। तमप्रतिहतं कुहं प्रविष्टं पुरु
षर्षभं सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः १। कुहं निश्चयमानं तं
प्रदीप्तमिव तेजसा भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजं २। उ स पातह
रि श्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनं महान्महेंद्रस्य यथास्वलंकृत इव ध्वजः ३।

वा. ए. कि
१४७

उत्पत्तं मनुत्पेतुरुमा प्रभु तय स्त्रियः सुग्रीवं गगने पृथगे चंद्रता एगणा इ
व ७। संरक्त नयनः श्रीमान्स च चारुतां जलिः वभूवाव स्थितस्तत्र क
ल्पवृक्षो महानिव ५ समाहिता यं सुग्रीवं नारायणं गतं स्थितं च ब्रवा
ह्म ह्मणः कुटुंबः सतारं शशिनं यथा ६। सत्त्वाभिजन संपन्नः सानुको
शो जितेन्द्रियः कृतज्ञः सत्पवादी च राजा लोके महीयते ७। यस्तु राजा
स्थितो धर्मे मित्राणामुपकारिणं मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को न शंसते
रक्ततः ८। शतमश्वान् ते हंतिसहस्रं तु गवान् ते च्यान्मानं स्वजनं हंति

१४७

पुरुषः पुरुषान्ते ९। पूर्वकृतार्थे मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः क
तघ्नः सर्वभूतानां सवध्यः कृव गेष्वर १०। गीतो ये ब्रह्मणस्मोकः सर्व
लोक नमस्कृतः दृष्ट्वा कृतघ्नं कुटुंबेन तन्निबोध कृवं गम ११। गोघ्रे चै
व सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथानिष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्रेनास्ति
निष्कृतिः १२। अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानरश्च पूर्वकृतार्थे
रामस्य न तत्प्रतिकरोषियत् १३। ननु नाम कृतार्थे न त्वयारामस्य वा
नरसीतायामार्गणे यतः कर्तव्यः कृतमिच्छता १४। सत्त्वग्न्याम्येषु

वा.ए.कि

१४ च

भोगेषु सक्तो मिथ्या प्रतिश्रुतः न त्वं रामो विजानीते सर्वं मंदुकरा
विणं १५ महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना हरिणा प्रापितो रा
ज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना १६ कृतं चेन्नाभिजानीषे एष वस्य महा
त्मनः सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हृतो द्रुपसिवात्मिनं १७ न स संकुचितः
पंथायेन बालीहृतो गतः समयेतिष्ठ सुग्रीवमावालिपथमन्वगाः १८
न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकात् शरं श्रुता न्यश्वसि वज्रसन्निभान्त
तः सुखं नाम निषेवसे सुरवीन एमकार्यं मनसाप्यवेक्षसे १९ इत्यार्षेण

एम

१४ च

मायणे किष्किं का० चतुःविंशस्सर्गः तथा ब्रुवाणं सौमि विं प्रदीप्तमिव
तेजसा अब्रवी ह्यस्म एताराना एधिपनिभानना १ नैवलस्म एवक्त
व्योनायं परुषमहं तिहरिणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः २ नैवाकृत
तः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः नैवानृतकथो वीरनजिह्वाश्च कपोश्वरः
३ उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः एमेण वीरसुग्रीवो यदमैर्दु
ष्करं रणे ॥ ४ ॥ रामप्रसादात्कीर्तिचक्रपिराज्यं च शाश्वतं प्राप्तवानिह सु
ग्रीवो हमांसां च परंतप ५ सुदुःखशमितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमं प्रा

वा.ए.कि
१७९

सकालं न जानाते विष्णुमित्रो यथा मुनिः ६। च तान् आकिल संसक्तो
दशवर्षाणि लक्ष्मणश्च हो मन्मथ धर्मात्मा विष्णुमित्रो महामुनिः ७
सहि प्रासं न जानाते कालं कालं विदां वरः विष्णुमित्रो महानेजाः किंपु
नयः ८ यथा जनः ९। पशुधर्मगतस्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मणश्च वित्तस
स्य कामेषु रामः संतु मिहार्हति १०। न च रोषवशं तात गंतुमर्हसि लक्ष्म
ण निष्पृया र्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा १०। स त्वयुक्ता हि पुरुष
स्त्वदिधाः पुरुषर्षभ अविमृश्य न रोषस्य सहसा यांति वश्यतां ११। प्रसा

स्या

एम
१७९

दयेत्वा धर्मज्ञसुग्नीवार्थं समाहिता महानरोषसमुत्पन्नः संरभस्तज्य
तामयं १२। रुमां मां चांगदराज्यं धनधान्यवस्तु निचराम प्रियार्थं सुग्नी
वस्त्यजेदिति मतिर्मम १३। समानेष्वपि सुग्नीवः सीतया सह राघवं श
शंकमिव रोहिण्यपाह त्वानं राक्षसा धमं १४। शतकोटि सहस्राणि लंका
यां किल रक्षसां अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च १५। अह त्वा
तां श्रुदुर्धर्षान् राक्षसां कामरूपिणः अशक्यं रावणं हंतुं येन सामैथि
लीहता १६। तेन शक्यं रावणं हंतुमसहायेन लक्ष्मण रावणः कुरकर्म च

वा.ए.कि
१५०

सुग्नीवेणविशेषतः १७। एवमारव्यात वानवालीसद्यभि
ज्ञोहरीश्वरः आगमस्तुनमेवक्तः श्रवातस्यब्रवीम्यहं १८। त्वत्सहा
यनिमित्तं हि प्रेषिताहरिपुंगवाः आनेतुं वानराभ्युद्वेसुबहन्हरिपुंग
वान् १९। तांश्चप्रतीक्षमाणेयंविंकातासुमहाबलान् राचवस्याथसि
ध्यर्थेननिर्यातिहरीश्वरः २०। कृतासुसंस्थासौमित्रेसुग्नीवेणपुराय
थाच्यद्यतैर्वानरैः सर्वैरगंतव्यंमहाबलैः २१। कस्यकोटिसहस्राणि
गोलांगूलशतानिचच्यद्यत्वामुपयास्यन्तिजहिकोपमरिंदमकोट्यो

एम
१५०

नेकास्तकाकुस्थकपीनांदीप्ततेजसां २२। तवहिमुखमिदंनिरा
स्यकोपात्क्षतजसमेनयनेनिरिक्षमाणः हरिवरवनितानयांति
शान्तिं प्रथमभयस्यहिशंकितास्मसर्वाः २३। द्रव्यार्थेणमायणेवा०
किंकिंधा० पंचविशःसर्गः इत्युक्तस्तारयावाक्यप्रश्रितंधर्मसं
हितंमृदुस्वभावःसौमित्रिःप्रतिजग्नाहतद्वचः १। तस्मिन्प्रतिगृही
तेनुवाक्येहरिगणेश्वरःलक्ष्मणात्सुमहावासंवस्त्रंकिन्नमिवास्त्रज
त् २। ततःकंठगतंमात्स्यंचित्रं बहुगुणंमहत्चिच्छेदविमदश्चासी

वा.ए.कि

१५१

सुग्रीवोवानरेश्वरः ३। सलक्ष्मणं भीमवलंसर्ववानरसत्तमः च
ब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ४। प्रनष्टाश्रीशुकीर्तिः
शुकपिराज्यं च शाश्वतं एमप्रसादात्सौ मित्रे पुनः प्राप्तमिदं मया।
५। कः शक्तस्तस्य देवस्य रव्या तस्य स्वेन कर्मणा तादृशं विक्रमं वीरप्र
तिकर्तुं नृपात्मज ६। सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणं सहा
यमात्रेण मयारघवः स्वेन तेजसा ७। सहायकृत्यं किं न स्य येन सप्तम
हादुमाः गिरिश्रवसुधा चैव वा एनैके न दारिता ८। धनुर्विस्फारयान

एम

१५१

स्य यस्य शब्देन लक्ष्मणस्य शौचाकं पितामहमिः सहायैः किं नु तस्य वै
१९। अनुयात्रा नरैर्द्रस्य करिष्ये हं नरर्षभ गच्छ तो रावणं हंतुं वैरिणं स
पुरःसरं १०। यदि किंचिदतिक्लान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा प्रेष्यस्व
मितव्यं मे न कश्चिन्नापराधति ११। इति तस्य बुवाणस्य सुग्रीवस्य म
हात्मनः अभवत्तु लक्ष्मणं प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह १२। सर्वथा हि मम
भ्राता सनाथो वानरेश्वरत्वयानाथेन सुग्रीवप्रश्रितेन विशेषतः १३।
यस्ते प्रभावः सुग्रीवयुक्ते शौचमीदृशं अर्हत्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भो

वा.ए.कि

१५२

कुमनुत्तमां १४। सहायेन तु सुग्रीव त्वयारामः प्रतापवान् वधिष्यति र
णेशत्रूनचिरान्नात्र संशयः १५ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संगामेषु निवर्ति
नः उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीवतव भाषितं १६। दोषज्ञः सति सामर्थ्ये को
नो भाषितुमर्हति वर्जयित्वा मम ज्येष्ठत्वां च वानरसत्तम १७। सहश
श्चासिरामेण विक्रमेण वलेन च सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुंगव।
१८। किंतु शीघ्रमिहो वीर निष्क्रम त्वं मया सह सांत्वय स्ववयस्य च भा
र्यहरणदुःखितं १९। यच्च शोकाभिभूतस्य सुत्वारा मस्य भाषितं मया

एम
१५२

त्वं परुषाण्युक्तस्तत्समस्वसखेमम २०। इत्यार्षेण मायणे वात्सीकी
किं षट्त्रिंशस्सर्गः ३६। एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ह
नूमंतं स्थितं पार्श्वे वचनं चेदमब्रवीत् १। महेंद्रहिमवद्विंध्यकैलास
शिखरेषु च मंदरेषां दुशिखरेषु च शैलेषु ये स्थिताः २। तरुणादित्यवर्णे
षु भाजमानेषु नित्यं शः पर्वतेषु समुद्रांतेषु च मस्यां तु ये दिशि ३॥
आदित्यभवने चैव गिरिषु संश्राम्य सन्निभैः पद्माचलवनं भीमाः संश्रिता
हरिपुंगवाः ४। अजनांबुदसंकाशाः कुंजरैर्द्रुमहो जसः अजने पर्वते

वा.ए.कि
१५३

चैव ये वसन्ति क्व वंगमाः ५। महाशैल गुहावासा वानराः कनक प्रभाः मे
रुपाश्वगताश्चैव ये च धूमगिरि श्रिताः ६। तरुणादित्यवर्णाश्च पर्व
ते ये महा रुणे पिवन्तो मधुमैरेयं भीमवेगाः प्रवंगमाः ७। वनेषु च सु
रम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च तापसाश्च मरम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ८। तां
स्तां स्वमानयसि प्रहृष्टिभ्यां सर्व वानरान् सामदानादिभिः कल्पैर्वान
रैर्वै गवत्तरैः ९। प्रेषिताः प्रथमं ये च मया ज्ञाता महाजवाः त्वरणार्थं
तुभ्यस्त्वं संप्रेषय हरिश्चरान् १०। ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च

एम
१५३

वानराः इहानयस्व तां क्व वंगमाः सर्वानेव कपीश्चरान् ११। अहोभिर्दशभि
र्ये च नाग छन्ति ममाज्ञया हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशसनदूषकाः
१२। शतान्मम सहस्राणि कोट्यश्च मम शासनात् प्रयांतुकपि सिंह
नानि देशे मम ये स्थिताः १३। मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवांबरं
घोररूपाः कपिश्चेष्टयांतु मच्छासनादितः १४। ते गतिं जगति गत्वा
एषिभ्यां सर्व वानराः श्रानयन्तु हरिः सर्वास्वरिताः शासनान्मम १५॥
तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः दिक्षु सर्वा सुविक्रान्तान् प्रेषया

वा.ग.कि
१५४

मासवानरान् १६। ते पदं विष्णुविकांतं पतत्रिज्योतिरध्वगाः प्रयाताः प्र
हिता राज्ञा हरयस्तु सप्तमेन वे १७। ते समुद्रेषु गिरिषु च सरस्सु च वान
रा वानराः सर्वान् रामं हतेनोरचोदयन् १८। मृत्फला लोपमस्या ज्ञा रा जरा
जस्य वानराः सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयशंकिताः १९। ततस्तै
जनसंकाशाः गिरेस्तस्मान् महाबलाः तिस्रः कोट्यः कृवंगानां निर्ययु
र्यत्र राघवः २०। अतस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन् निरिवरे रताः संत सहेम
वर्णाभास्तस्मात्कोट्योदशच्युताः २१। कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकैस

नेषु

एम
१५४

रवर्चसांततः कोटिसहस्राणि वानराणां समागमन् २२। फलमूलेन
जीवंतो हिमवन्तमुपाश्रिताः तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत
२३। अंगारकसमानां भीमानां भीमकर्मणां विंध्याद्वानरकोटीनां स
हस्राण्यपतन्नुतं २४। क्षीरोदवेला निलयास्तमालवनवासिनः नारि
कैलाशनाम्नैव तेषां संख्या न विद्यते २५। वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिष्य
श्च महाबलाः आगच्छन् वानराः सेनापिबन्तावदिवा कैरं २६। ये तु त्वरयि
तुं याता वानराः सर्वान् वानरान् ते वीरा हिमवच्छेत्ते ददृशुस्तं महाद्रुमं २७॥

वा-ए-कि
१५५

तस्मिन्गिरिवरेपुरायेयतोमाहे श्वरः पुरा सर्वदेवमनस्तोषो बभूव
सुमनोरमः २८। अत्र निष्पंदजातानि मूलानि च फलानि च अमृत
स्वादुकल्पानि ददृशुः सत्रवानराः २९। तदन्नसंभवं दिव्यं फलमूलं म
नोहरं यः कश्चित्सकृदप्राप्तिमा संभवति तर्पितः ३०। तानि मूलानि
दिव्यानि फलानि च फलाशनाः श्लोषधानि च दिव्यानि जगद्गृहं रियूथ
पाः ३१। तस्माच्च यज्ञायतनात्पुष्पाणि सुरभीणि च आनिर्गन्तव्यानि
गत्वासुग्रीवप्रियकारणान् ३२। ते तु सर्वे हरिवराः दयित्वा सर्ववानरा

एम
१५५

नसंचोदयित्वा त्वरितं यूथानां जग्मुरग्नतः ३३। ते तु तेन मुहूर्तेन क
पयःशीघ्रचारिणः किंकिं धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्रवानरः ३४। ते
गृहीत्वोषधीः सर्वाः फलमूलं च वानराः तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेद
मब्रुवन् ३५। सर्वे परिसृताः शैलाः सरितश्च वनानि च दयित्वा वानराः
सर्वे रासनादुपयांति ते ३६। रावं श्रुत्वा ततो दृष्टः सुग्रीवः क्लृप्तः गाधि
पः प्रतिजग्माह चप्रीतस्तेषां सर्वमुपायनं ३७। इत्यार्षेण रामायणे वा० कि
किं धाकां डैत्रिंशं सर्गः॥ प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतं वानरांसां।

सप्त

वा. ए. कि.

१५६

त्वयित्वा च सर्वानेव विसर्जयत् १ विसर्जयित्वा सहस्रं छुरं स्नातक
मं एतमेनेह तार्थमात्मानं राघवं च महाबलं २ सलक्ष्मणो भामवलं स
र्वानरसत्तमं ब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ३ किं किं धा
या विनिष्क्रामो यदि ते सौम्यरोचते तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सु
भाषितं ४ सुग्रीवः परमः प्रीतो वक्तुमेतदुवाच हरं भवतु गच्छामस्य
यं त्वच्छासने मया ५ तमेव मुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणं विसर्ज
यामास न दाना राघाश्चैव योषितः ६ राहो न चैह रिवरान् सुग्रीवः स

एम

१५६

मुदाहरत्त तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ७ बद्धांजलिपु
टाः सर्वे ये स्फुः स्त्रीदर्शनसमाः तानुवाच ततः प्राप्ता नरा जाकं सहस्र
प्रभः ८ उपस्थापयत् क्षिप्रं शिविकाममवानराः श्रुत्वा तु वचनं त
स्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ९ समुपस्थापयामासुः शिविकामप्रियदर्श
नां तामुपस्थापितान् दृष्ट्वा शिविकानरधिपः १० लक्ष्मणरुद्यता
शीघ्रमिति सौमित्रि मब्रवीत् इत्थं काका चनं यानं सुग्रीवः सूर्य
संनिभं ११ बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः पादुरेण तपत्रेण

वा.ए.कि
१५७

धियमाणेनमूर्धनि १२ शुक्लैश्च बालव्यजनैर्धूयमानैः समंततः
शंखभेरानि नादैश्च वंदिभिश्चाभिनंदितः १३ । निर्ययौ प्राप्सु
ग्रीवोरज्यश्रियमनुत्तमो सवानरशतैस्तीक्ष्णैर्बह्वभिः शस्त्रपाणि
भिः १४ । परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः स तं देशमनुप्रा
प्य श्रेष्ठं रामनिषेवितं १५ । अवातरन्महातेजाः शिविकायाः सहस्र
णः आसाद्य चततोरामं कृतांजलिपुटो भवत् १६ कृतांजलो स्थि
तेन स्मिन्वानरश्चाभवत्तथा तदा कमिव तं दृष्ट्वा रामः कुड्मलपंक

एम
१५७

जं १७ । वानराणां महत्सैन्ये सुग्रीवो प्रीतिमान् भूत्पादयोः पतितं
मूर्ध्नि मुत्थाप्य हरीश्वरं १८ । प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिष
स्वजे परिष्वज्य च धर्मात्मानि षोडशैस्ततो ब्रवीत् १९ । निःसंचित्तो
दृष्ट्वा सितोरामो ब्रवीत्ततः धर्ममर्थं च कामं च कालेयसूनिषेव
ते २० । विभज्य स ततः वीरसराजा हरिसत्तमं हित्वा धर्मं तथा रथे च
विवर्गफलभोक्ता च राजा धर्मेण युज्यते उद्योगसमयस्त्वेव प्रासः
शत्रुनिष्ठद्वय २१ । सेचिं त्यक्तां हि पिंगेशहरिभिः सह संविभिः रावमुक्त
कामं यस्तु निषेवते २१ सहस्रानेयया सुतः पतितः प्रतिबुध्यते अमित्राणां वधे

मुक्तिश्च

॥ मुक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ५

वा. ए. कि.
१५८

स्तु सुग्नीवोरमं वचनमब्रवीत् २४। पुनश्चाश्वकीर्तिश्चकपिराज्यं
चशाश्वतं त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्समिदं मया २५। तव देव
प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वरकृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां हि दुष्प-
कः २६। रातेवानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदनं प्राप्ताश्चादायवलि-
नः पृथिव्यां सर्वानरान् २७। ऊसाश्च वानराः शूराः गोलं गूलाश्च
राघवकांतारवनदुर्गाणामभिज्ञाघोरदर्शनाः २८। देवगंधर्वपुत्राश्च
वानराः कामरूपिणः स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्जिते पथिराघव २९। शतैः

राम
१५८

शतसहस्रैश्च वर्जितैः कोटिभिस्तथा अयुतैश्चावृता वारशंकुभिश्च
परंतप ३०। अर्बुदैर्बुदशतैर्मध्ये श्वानैश्च वानराः समुद्राश्च परा-
धाश्च हरयो हरियूथपाः ३१। आगमिष्यन्ति ते राजन् महेंद्रसमविक्र-
माः मेघपर्वतसंकाशा मेरुविंध्यकृता लयाः ३२। ते त्वामभिगमिष्यन्ति
राक्षसं यो दुर्माहवे निहत्य रावणं युद्धे ह्यनयिष्यन्ति मे शिली ३३। ततः समु-
द्योगमवेक्ष्य वीर्यवानह रिप्रवीरस्य निदेशवर्जिनः बभूव हर्षाद्दुःखाधिपा-
त्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ३४। इत्यार्षेण मायणे वा० कि० की०

वा.ए.कि
१५९

अष्टत्रिंशस्सर्गः इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः बाहूभ्यां संप
रिषज्य प्रकृवाच कृतां जलिं १। यदिंद्रो वर्षते वर्षेन तच्चित्रं भविष्यति
आदित्यो सौ सहस्रांशुः कुर्यादिति मिरं नभः २ चंद्रमारजनी कुर्यात्
अभया सौ म्यनिर्मलां त्व द्विधौ वापि मित्राणं प्रीतिं कुर्यात्परंतप ३
एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौ म्यशोभनं जानाम्यहं त्वो सुग्रीव सततं
प्रियवादिनं ४ वत्सनाथः सर्वे संख्ये जेता स्मि स कलानरी न त्वमेव
मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ५। जहारात्मविनाशाय मे थिलीरा

एम
१५९

लो

ह साधमः वंचयित्वा तु पौमा मनुहा दोयथा शची दानचिरातं वधिष्या
मि एवाणं निशितैः शरैः पौलोम्याः पितरं दृष्टं शतकतु रिवारिहा ७ रात
स्मिन्नंतरे चैवरजः समभिवर्तत उहंती व्रं सहस्रांशोश्छादयद्गने प्रभां
१८। दिशः पर्याकुलाश्चासनतमसा तेन दुषिताः च चालचमही सर्वास्रै
लवनकानना ९। ततो न गेद्रं संकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः कृत्स्ना संछादि
ताभूमिरसंख्येयैः प्रवंगमैः १०। निमेषांतरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः को
टीशतपरीवारैर्वानरैर्हरियूथपैः ११। नादेयैः पार्वतेयैश्च सामुद्रैश्च महा

वा.ए.कि
१६०

बलैः हरिभिर्मघनिद्रादैरन्यैश्च वनवासिभिः १२। तरुणादिन्यवर्णैश्च
शशिगौरैश्च वानरैः पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्हैर्मकृतालयेः १३। कोटीसह
सैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदावारः शतबलिर्नामवानरः प्रत्यदृश्यत।
१४। ततः कांचनशैलामस्तारायावीर्यवान्पितांश्च नैर्बहुसाहसैः को
टिभिः प्रत्यदृश्यत १५। तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः पितारु
मायाः संस्थाप्रः सुग्रीवश्च सुरो विभुः १६। पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्क
निभाननः बुद्धिमान्वानरः श्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः १७। अनेकैर्बहुसाहसैः

एम
१६०

वीनराणामसमन्वितः पितृहनुमतः श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत १८। गोलं
गूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्य
त १९। कक्षाणामभीमवेगानांधूम्रः शत्रुनिबर्हणः वृतः कोटीसहस्राभ्यां
ह्यभ्यां समभिवर्तत २०। महाबलनिभैर्चौरैः पनसोनामयूथपः अज
गाममहावीर्यस्त्रिभुभिः कोटिभिर्वृतः २१। नीलांजनचयाकारो नीलोनामै
षयूथपः अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः २२। ततः कांचनशैला
भोगवयोनामयूथपः अजगाममहावीर्यः कोटिभिः पंचभिर्वृतः २३। द

वा. ए. कि
१६१

रीमुखश्रबलवानयूथपोभ्याययौतदावृतः कोटिसहस्रेणसुम्नो वंसम
वस्थितः २४। मैदश्चद्विविदश्चोभावश्चिपुत्रो महाबलो कोटिकोटिसहस्रे
णवानराणामदृश्यतां २५। गजश्रबलवान्चिरस्ति सृभिः कोटिभिर्वृतः क
सराजो महानेजा जाववान्नामनामतः २६। कोटिभिर्देशभिर्व्याप्तः सुम्नो
वस्यवशे स्थितः रुमणेनामनेजस्वीविक्रान्तैर्वीनरैर्वृतः २७। आगतो बल
वांस्तूणो कोटीशतसमावृतः ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ३८॥
दृष्टो नुगतः प्राप्तो हरिभिर्गंधमादनः ततः पञ्चसहस्रेण वृतः शंखशतेन च

एम
१६१

दृष्टो

१२९। युवराजो गंदः प्राप्तः पितुस्तत्पराक्रमः ततस्साराक्ष्यतिस्सरोह
रिभिर्भूमिविक्रमैः ३०। पंचभिर्हरिकोटीभिर्वृतः पर्यदृश्यत इन्द्रजानुः
कपिर्वीरोयूथपः प्रत्यदृश्यत ३१। राकादशानो कोटीनामीश्वरस्तैश्च सं
वृतः ततो रंभस्त्वनुप्राप्तस्तुरुणादित्यसंनिभः ३२। अयुतेन वृतश्चैव सह
स्रेण शतेन च ततोयूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नामवानरः ३३। प्रत्यदृश्यत को
टीभ्यां परिवृतो बलीकैलासशिखराकारैर्वीनरैर्भीमविक्रमैः ३४। वृतः को
टिसहस्रेण हनूमान्प्रत्यदृश्यत नलश्चापिमहावीर्यः स वृतो द्रुमवासिभिः

वा.ए.कि
१६२

१३५। कोटीशतेनसंप्राप्तःसहस्रेणशतेनचततोदरामुखःश्रीमानको
टिभिर्दशभिर्हृतः ३६। संप्राप्तो निनदंस्तस्यसुग्नीवस्यमहात्मनःशरभः
कुमुदोवह्निर्वानरोरंभरावच ३७। एते चान्येचबहवोवानराःकामरूपि
णःआवृत्तपृथिवीसर्वापर्वताश्चवनानिच ३८। यूथपाःसमनुमाप्ता
येषांसंख्यानविद्यतेआगताश्चनिविष्टाश्चपृथिव्यासर्ववानराः ३९। आ
प्तवन्तःपुनर्वन्तश्चगर्जतश्चस्रुवंगमाःअभ्यवर्तंतसुग्नीवंसूर्यमभ्रगणाड
व ४०। कुर्वाणाबहुशशांश्चमहृषाबाहुशालिनःशिरोभिर्वानरैर्द्रायसुग्नी

एम
१६२

वायन्प्रवेदयन् ४१। अपरेवानरश्रेष्ठाःसंगम्यचयथोदितंसुग्नावेणस
मागम्यस्थिताःप्राजलयस्तदा ४२। सुग्नीवस्वरितोरामेसर्वास्तास्वरिता
स्तदनिवेदयित्वाधर्मज्ञःस्थितःप्राजलिरब्रवीत् ४३। यथासुखंपर्वतनिर्झ
रेषुवनेषुसर्वेषुचवानरैर्द्राःनिवेशयित्वाविधिवद्वलानिबलेवलज्ञःप्रतिप
तुमाष्टे ४४। इत्यार्षेणमायणोवा०कि०कारकोनचत्वारिस्मर्गःअथराजा
समूहार्थःसुग्नीवःस्रुवगेश्वरःउवाचनरशार्दूलंरामंपरबलार्दनं॥आग
ताविनिविष्टाश्चबलिनःकामचारिणःवानरद्रोभोयेमहिषयवासिनः२।तड्

वारणे

वा. ए. कि.
१६३

मेव ह विंशतैर्वलिभिर्भामविक्रमैः आगतावानराघोरादैर्न्यदानवसन्निभाः
१३। रव्यातकर्मापदानाश्च वलवंतो जितक्रमाः पराक्रमेषु विरघाता व्यव
सायेषु चोत्तमाः ४। एषि व्युचरा मना नानग निवासिनः कोद्यो घाश्रुमे
प्राप्तावानरास्तव किंकराः ५। निदेशवर्तिनः सर्वे गुरुहिते स्थिताः अभिप्रेत
मनुष्यान्तु वशस्यं त्परिंदम द। त इमे बहुसहस्रैरने कैर्बहुविक्रमैः आग
तावानराघोरादैर्न्यदानवसन्निभाः ७। यमस्य सेनरव्याघ्रप्राप्तकालं तद
अतान्वत्सैर्न्यत्सहशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ८। काममेषामिदं कार्यं वि

सर्वे

एम
१६३

दितं मम तत्त्वतः न थापितु यथा युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ९। तथा ब्रुवा
णं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः बाह्नुभ्यां संपरिषज्य इदं वचनमब्रवी
त् १०। ज्ञायतां सौम्यवैदेही यदि जीवति वा स च देशो मेहा प्राप्तयस्मिन्
सति रावणः ११। अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च प्राप्तकालं विधा
स्यामि तस्मिन्काले सह त्वया १२। नाहमस्मिन्प्रभुः कार्यवानरैर्द्रुनलस्म
णः त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्चक्रवर्गेश्वर १३। त्वमेवाज्ञापय विभो मम
कार्यं विनिश्चयं त्वं हि जानासि मे कार्यं मम वीरनसंशयः १४। सुहृदिनीयो वि

नवा

वा.ग.कि
१६५

रूपं २४। समुद्रमवगाढां श्वपर्वतानपत्तनानि च मंदरस्य च ये को
टिंसंश्रिताः केचिदालयाः २५। कर्णप्रावरणश्चैव तथा चाप्योष्कर्ण
काः घोरलोहसुरवाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः २६। अस्याबलवंतश्च
यैवपुरुषादकाः किरातास्तीक्ष्णाश्चूडाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः २७। आ
ममीनाशनाश्चापिकिराताद्वीपवासिनः अंतर्जलचरा घोरानरव्याध्राः
निष्क्रान्ताः २८। रातेषामाश्रयाः सर्वे विचेयाः काननौकसः गिरिभिर्येचग
म्यते प्रवनेन प्रवेन च २९। यत्नवंतो यवद्वीपसप्त राज्यापशोभितं सुव

एम
१६५

रूपं केद्वीपसुवर्णकरमंडितं ३०। यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरोनामप
र्वतः दिवं स्पृशति शृंगेण देवदानवसेवितः ३१। एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु
वनेषु च मार्गध्वंसहिताः सर्वे रामपत्नी यशस्विनी ३२। ततोरक्तजलं प्रा
प्य शोणारव्यं शीघ्रवाहिनं गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितं ३३।
तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च रावणः सह वै दद्यामार्गितव्यस्त
तस्ततः ३४। पर्वतप्रभवानद्यः सुभीमबहुनि कुटाः मार्गितव्यादरा मं
तः पर्वताश्च वनानि च ३५। ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रुमहं यकुर्मि

वा. ए. कि
१६६

मत्तमहारैद्रं कोशंतमनिलोदृतं ३६। तत्रासुरमहाकायाश्चायांगृहं
तिनित्यशः ब्रह्मण समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ३७। तं कालं मेघप्र
तिमं महोरगनिषेवितं अभिगम्य महानादेतीर्थेनैव महोदधिं ३८। ततो
रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरं गत्वा मेक्षयतां चैव बृहती कूटशाल्म
ली ३९। गृहं च वै न ते यस्य नानारत्नविभूषितं तत्र कैलाससंकोशं विहि
तं विश्वकर्मण ४०। तत्र शैलनिभा भीमामंदेहानामराक्षसाः शैलशृंगे
पुलं वंते नानारूपा भयावहाः ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्यादयनं प्रति अ।

एम
१६६

भितसाश्च सूर्येण लं वंते स्म पुनः पुनः निहता ब्रह्मते जोभिरह न्यह निराक्ष
साः ततः पादुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरं ४३। गत्वा द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मु
क्ताहारमिवोर्मिभिः तस्य मध्ये महान् श्वेतोऽरुषभो नाम पर्वतः ४४
दिग्गं धैः कुसुमितैराचितैश्च नगैर्वृतः सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितै
र्हैमकैसरैः ४५। नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसेः समाकुलं विबुधाश्चारणा
यक्षा किं न्नराश्चासुरोगणाः ४६। दृष्ट्वा समधिगच्छन्ति नलिनीतारिरंसवः
क्षीरोदं समतिक्रम्य तदा द्रक्ष्यथ वानराः ४७। जलोदं सागरं शीघ्रं सर्वभू

वा. ए. कि
१६७ स

तभयावहंतवतत्कोपजंतेजः कृतं हयमुखं महत् ४८। अस्याद्रुतं
महावेगमोदनं चराचरं तत्र वि कोशानां नादोभूतानां सागरैकसंश्रूयते
चासमर्थानां दृष्ट्वा भूदुवा मुखं ४९। स्वादूदस्योत्तरेतीरे योजनानि
त्रयोदश जात रूप शिलोनामसु महा-कनकप्रभः ५०। तत्र चंद्रप्रती
काशं पद्मगंधरणीधरं पद्मपत्रविशालासंततोद्भूय श्वानराः ५१।
आसीनं पर्वतस्याग्ने सर्वदेनमस्कृतं सहस्रशिरसं देवमनंतं नीलवाससं
५२। त्रिशिरःकांचनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः स्थापितः पर्वतस्या

एम
१६७

ग्नेविराजतिसवेदिकः ५३। पूर्वस्यादिशि निर्माणं कृतं तत्रिदशेश्वरैः त
तः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ५४। तस्य कोटिर्दिवंस्पृष्ट्वा शतयो
जनमायता जातरूपमयैर्दिव्याविराजतिसवेदिका ५५। सालैस्तालैस्त
मालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसन्नि
भैः ५६। तत्र योजनविस्तारमुद्धृतं दशयोजनं शृंगसौमनसं नाम जातरू
पमयं ध्रुवं ५७। तत्र पूर्वं पदं कृतो पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे द्वितीयां शिखरे मे
रोकारपुरुषोत्तमः ५८। उत्तरेण परिक्रम्य जंबूद्वीपं दिवाकरः दृश्याभव

श्र

वा. ए. कि
१६८

निभू यिष्ठं शिखरं तन्महोद्भूयं ५०। तत्र वैखानसानामबालखित्यामह
र्षयः प्रकाशमानादृश्यन्ते सूर्यवर्णस्तपस्विनः ६०। अयं सुदर्शनो
दीपः पुरोयस्य प्रकाशनेन स्मिंस्तेजश्चक्षुः सर्वप्राणभूतामपि दृ
शैलस्य तस्य पृष्ठे पुकंदरेषु वनेषु च रावणः सह वैदेह्या मार्गित
व्यस्ततस्ततः ६१। कांचनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः।
आविष्टाने जसा संख्यापूर्व रक्ता प्रकाशने ६३। पूर्वमेतत्कृतं
हारं पृथिव्या भुवनस्य च सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वाद्येषादिगुच्यते

एम
१६८

६४। तस्य शैलस्य पृष्ठे पुनिर्झरेषु गुहासु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्य
स्ततस्ततः ६५। ततः परमगम्यासादि क्यूर्वा त्रिदशावतारहिता चंद्रसूर्या
भ्यामदृश्या तमसा वृता ६६। शैलेषु तेषु सर्वेषु कंदरेषु नदीषु च। ये
च नोक्ता मयोद्देशा विचैयातेषु जानकी ६७। एतावद्द्वानरैः शक्यं गंतुं वान
रपुंगवाः अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परं ६८। अभिगम्य तु वै
देही निलये रावणस्य च मासे पूर्णे निवर्त्तन्ध्वं उदयं प्राप्य पर्वतं ६९। ऊर्ध्वं
मासान्नवस्तव्यं वसन्ध्वो भवेन्मम सिद्धार्थः सन्निवर्त्तन्ध्वमधिगम्य च

वा. ए. कि. मैथिली ७०। महेंद्रकांतावनखंडमंडितांदिशंचरित्वा निपुणेनवानराः।
 १६९ अवाप्यसीतारचवंशजप्रियांनतो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ७१। ३।
 त्पार्षेणमापणे किष्किंधा० चत्वारिंशः सर्गः ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवसम
 ह्वानरं बलं दक्षिणं प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् १। नीलम
 ग्निसुतं चैव हनूमंतं च वानरं पितामहसुतं चैव जीववंतं महौजसं २। सु
 होत्रं च शरारिं च शरगुल्मतं चैव च गजंगवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभंतथा
 ३। मैदं च द्विविदं चैव विजयं गंधमादनं उल्कासुखमनं गंचुहताशनसुता

एम
 १६९

बुभौ ४। अंगदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः वेगविक्रमसंपन्नान्सं
 दिदेश विशेषवित् ५। तेषामग्नेसरं चैव ब्रह्महलमयांगदं विधाय हरि
 वीराणामादिश दक्षिणं दिशं ६। ये केचन सुमुदेशास्तस्यादिशिसुदुर्ग
 माः कपीशः कपिसुरव्यानां सतेषां समुदाहरत् ७। सहस्रशिरसं विधाय
 नानाद्रुमलतायुतं नमदं च नदीरम्यामहोरगनिषेवितां ८। ततो गोदा
 वंशरम्यां कृत्वा वेणीमहानदीमेखलानुत्कलां चैव दशाणं नगराण्यपि
 १। आब्रवंती मवंती च सर्वमेवानुपश्यत विदभीनृष्टिकां चैव रम्यान्मा

वा. ए. कि

१७०

हिष्मकानपि १०। तथामस्य कलिं गां श्वकै शिकां श्वसंमततः अन्वी
क्ष्यदंडकारणं सपर्वतनदीगुहं ११। नदी गोदावरी चैव सर्वमेवानुपश्य
ततथैवांध्रां श्वपुंड्रां श्वचोला न्यां श्वकैरलान् १२। अयोमुखश्च गंत
व्यः पर्वतो धातुमंडितः विचित्रशिखरः श्रीमान् चित्रपुष्पितकाननः १३।
सुचंदनवने देशे मार्गितव्यो महागिरिः ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नस
लिलाशयां १४। तत्र द्रक्ष्यथ कावेरी विष्णुहतामसरोगणैः तस्यासीने नग
स्यान्मलयस्य महौजसः १५। द्रक्ष्यथा दित्यसंकाशमगरुडमृषिसत्त

एम

१७०

मंततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना १६। तामपणीं ग्राह्युष्टं
तरिष्यथ महानदी सा चंदनवनैश्चित्रैः मधुन ह्रीपवारिणी १७। कां
तेव युवती कांतं समुद्रमवगाहते ॥ ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणि विभू
षितं १८॥ युक्ते कवाटं पांड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ततः समुद्रे
मासाद्य संप्रधार्या र्थं निश्चयं १९। अगस्त्येनांतरे तत्र सागरे विनिवेश
शितः चित्रसानुनगः श्रीमान् महैद्रः पर्वतो ज्जमः २०। जातरुपमयः श्री
मानवगाढो महार्णवं नानाविधैर्नगैः कुक्षे लताभिश्चोपशोभितं २१

वा. ए. कि

१७१

देवर्षियसुप्रवरैरसरोभिश्चशोभितैसिद्धचारणसंचैश्चप्रकीर्णसुम
नोरमं २२। तमुपैतिसहस्राक्षः सदापर्वसुपर्वसुदीपस्तस्यापरेपारेश
तयोजनविस्तृतः २३। अगम्योमानुषैर्दीप्तसंमार्गध्वंसमंततः तत्र
सर्वात्मनासीतामार्गितव्याविशेषतः २४। सहिदेशस्तवध्यस्यरा
वणस्यदुरात्मनः राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः २५। दक्षि
णस्यसद्रस्यमध्येतस्यतुराक्षसीअंगारकेतिविरव्याताछायामा
क्षिप्यभोजनो २६। एवंनिःसंशयान्कृत्वासंशयान्नष्टसंशयाः मृगय

एम

१७१

ध्वनं रेंद्रस्यपत्नीममिततेजसः २७। तमतिक्लम्यलक्ष्मीवान्समु
द्रेशतयोजनेगिरिः पुष्पितकोनामसिद्धवारणसेवितः २८। चंद्रसूर्या
शुसंकाशः सागरांबुसमाश्रयः भ्राजतेविपुलैः शंगैरंवरैर्लिखन्निव
। २९। तस्यैकंकांचनं शृंगं सेवतेयं दिवाकरः श्वेतरजतमेकंच सेवते
यं निशाकरः नतंकृतघ्राः पश्यतिनृशंसाननास्तिकाः ३०। प्रणम्य
शिरसाशैलं तं विमार्गयवानराः तमतिक्लम्यदुर्धर्षसूर्यवान्नामपर्वतः
। ३१। अध्वनादुर्विगाहेनयोजनानिचतुर्दशततस्तमप्यतिक्रम्यवैद्य

वि

वा.ए.कि

१७२

तोनामपर्वतः ३२। सर्वकामफलैर्द्वैतैः सर्वकालमनोहरैः तत्रभुत्काव
रार्हाणिमूलानिचफलानिच ३३। मधूनिपीत्वा जुष्टानिपरंगकृतवा
नराः तत्रनेत्रमनःकांतः कुजरोनामपर्वतः ३४। अगस्त्यभवनं यत्र निर्मि
तं विश्वकर्मणा तत्र योजनविस्तारमुद्धितं दशयोजनं ३५। शरणांका
चनं दिव्यनानारत्नविभूषितं तत्र भोगवती नाम सूर्यारामालयः पुरी ३६
विशालरथ्यादुर्ध्वं सर्वतः परिरक्षितारक्षिता पद्मगैर्ध्या रैस्तीक्ष्णदं
ष्टैर्महाविषैः ३७। सर्पराजो महाघोरो यस्य वासतिवासुकिः निर्या यमा

एम

१७२

गित व्याचसाच भोगवती पुरी ३८। तत्र चानंतरोद्देशायेकै च न समाह
ताः तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितिः ३९। सर्वरत्नमयः श्रीमा
नृषभो नाम पर्वतः शीर्षकं पद्मकं च हरि श्यामं च चंदनं ४०। दिव्यमु
त्पद्यते यत्र तत्रैवाग्निसमप्रभं न तु तच्चंदनं हृत्वा स्य एव्यंतुकदाचन।
४१। रोहितानामगधर्वा चोरं संतितदनेन तत्र गंधर्वपतयः पंचसूर्यस
मप्रभाः ४२। शैलूषो ग्नामणाः शिक्षः शुको बभ्रुस्तथैव चरवि सोमाग्निव
पुषा निवासः पुण्यकर्मणा अंतरेष्टि व्यादुर्ध्वं स्ततः स्वर्गजितस्थि

वा-ए-कि

१७३

ताः ४३ ततः परं नवः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः राजधानी यमस्यैषा कष्टे
नतमसावृता ४४। एतावदेव युष्माभिर्वीरावानरपुंगवाः शक्यं विचे
तुंगं तु वानातो गतिमतां गतिः ४५। सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि
दृश्यते गतिं विदित्वा वैदेह्याः सन्निवर्तितुमर्ह्य ४६। यश्च मासान्निवृ
त्तो ग्मे दृष्टासीतेति वक्ष्यति मनुज्य विभवो भोगैः सुखं सविहरिष्यति
४७। ततः प्रियतरेनास्ति मम प्राणद्विशेषतः कृता पराधो बहुशो म
म बंधुर्भविष्यति ४८। अमितबलपराक्रमो भवेतो विपुलगुणेषु कुलेषु

एम
१७३

च प्रसूताः मनुजपतिसुता यथा लभध्वेन दधिगुणं पुरुषार्थमारभ
ध्वं ४९। इत्यापे श्रीरामायणो वा० किं किं धाकां डे एकचत्वारिंशः सर्गः
अथ प्रस्थाप्य सहरीन् सुग्रीवो दक्षिणादिशं अब्रवीन् मेघसंकाशं सु
षेणं नाम वानरं १। तारायाः पितरं राजाश्वशुरं भामविक्रमं अब्रवीत्प्रोज
लिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च २। महर्षिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महर्क
पितृन्तं कपिवरैः शूरैर्महेंद्रसदृशद्युतिं ३। बुद्धिविक्रमसंपन्नं वै न ते य
समद्युतिं मरीचिपुत्रान् मारीचान् चिर्माल्यान् महाबलान् ४। ऋषिपु

वा.ग.कि

१७४

त्रांश्चतान्सर्वानप्रतीचीमादिशदिशंदाभ्यांशतसहस्राभ्यांकपीनांक
पिसत्तमाः ५। सुषेणप्रमुखायूयंवेदेहीपरिमार्गयसौराष्ट्रानसहवा
हीकानचंद्रचित्रांस्तथैवचर्द। स्फीतानजनपदानरम्यान्विपुलानि
पुराणिचपुन्नागगहनंकुक्षिंबकुलोद्दालकाकुलं ७। तथाकेतकपं
डोश्चमार्गध्वंहरिपुंगवाः प्रत्यक्स्नातोवहोश्चैवनद्यः शीतजलाः शिवां
तापसानामरण्यानिकोत्तारगिरयश्चयेतत्रस्थलीर्मरुप्रयाअत्फचुशि
शिराः शिलाः ९। गिरिजालावतांदुर्गमार्गित्वापश्चिमादिशंततः पश्चिम

राम

१७४

मागम्यसमुद्रंद्रष्टुमर्हथ १०। तिमिनकाकुलजलंगत्वाद्रक्ष्यथवान
राततः केतकपंडेषुतमालगहनेषुच ११। कपयोविहरिष्यतिनारिकेल
वनेषुचतत्रसीतांचमार्गध्वंनिलयंरावणस्यच १२। वेलातलनिविष्टेषु
वनेषुचमुखीपत्तनंचैवरम्यंचैवजटापुरं १३। अवन्तीमंगलेपांचतथा
चालक्षितंवनेराष्ट्राणिचविशालानिपत्तनानिततस्ततः १४। सिंधुसा
गरयोश्चैवसंगमेतत्रपर्वतः महासोमगिरिर्नामशतशृंगोमहाद्रुमः
१५। तत्रप्रस्थेषुरम्येषुसिंहाः पक्षगमाः स्थिताः तिमिमत्स्यगजौश्चै

पुपर्वते

वा.ए.कि

१७५

वनीडान्पारोपयन्ति ते १६। तानि नीडानि सिंहा नांगिरि शृंगगता श्रुये
हस्तास्तुताश्च मातंगस्तोयदस्वननिस्वनाः १७। विचरन्ति विशाले स्मि
न्तोयपूर्णे समन्ततः तस्य शृंगं दिवः स्यर्शं कांचनं चित्रपादपं १८। सर्व
माशुविचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः कोटिं तत्र समुद्रस्य कांचनी
शतयोजनां १९। दुर्दर्शी प्रारियात्रस्य गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः कोट्यस्तत्र
चतुर्विंशहंधवी रणतपस्विनां २०। वसंत्यग्निनि काशानां घोरानां पाप
कर्मणां पावकार्चिः प्रतीकाशाः समवेताः समन्ततः २१। नात्यासादयि

राम

१७५

तव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः नादेयं च फलं तस्माद्देशात्किंचित्स्रवंगमैः
१२२। दुरासदाहिते वीराः सत्ववंतो महाबलमूलानिते तत्र रक्षन्ते भीमविक्र
माः २३। तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी नहितेभ्यो भयं किं
चित्कपित्वमनुवर्ततां २४। तत्र वैदुर्यवर्णा भोवज्जसंस्थानसंस्थितः ना
नाहूमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः २५। श्रीमान्समुदितस्तत्र यो
जनानां शतं समं गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन स्रवंगमाः २६। चतुर्भा
गे समुद्रस्य चक्रवान्नाम पर्वतः तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्म

फल

वा.ए.कि
१७६

रागा २७। तत्र पंचजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवं आजहार ततश्च कं
शरं च पुरुषोत्तमः २८। तत्र सानुषु विशालासु गुहासु चरावणः स
ह वै देह्या मागितव्यस्ततस्ततः २९। योजनानि चतुःषष्टिर्वराहो ना
मपर्वतः सुवर्णशृंगः सुमहानगा धेवरुणलये ३०। तत्र प्राज्योति
षं नाम जातरूपमयं पुरं तस्मिन्वसति दुष्टात्मानरको नाम दानवः
३१। तत्र सानुपुरम्येषु विशालासु गुहासु चरावणः सह वै देह्या मा
गितव्यस्ततस्ततः ३२। तमतिक्रम्य शैलेंद्रं कांचनांतरदर्शनं पर्वतः सर्व

रम्येषु

एम
१७६

व

सौवर्णो धाराप्रसूणा युतः ३३। तंगजाश्च वराहाश्च सिंहव्याघ्राश्च स
र्वतः अभिगर्जनिसततं तेन शबेन दर्पिताः ३४। यस्मिन्हिरिह यः श्रामान्म
हेंद्रः प्राकशासनः अभिषिक्तः सुरैराजामेघो नाम स पर्वतः ३५। तमतिक्रम्य
शैलेंद्रं महेंद्रपरिपालितं षष्ठिगिरिं सहस्राणिकं च नानिगमिष्ये ३६
तरुणादित्यवर्णनिभा जमानानि सर्वशः जातरूपमयैर्दक्षैः शोभितानि
सुषु ३७। तेषां मध्ये स्थितो राजामेरु रत्नमपर्वतः आदित्येन प्रसन्नेन शैलो
दत्तसरः पुरा ३८। तेनैव मुक्तः शैलेंद्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः मत्प्रसादाद्रवि

पितैः

थ

वा.ग.कि

१७७

प्यनिदिवा रात्रौ च कांचनाः ३१। त्वयि ये चापि वत्स्यंति देवगंधर्वदान
वाः ते भविष्यंति भक्ताश्च भयाकांचनप्रभाः ४०। विश्वे देवाश्च वस
वो मरुतश्च दिवौकसः आगत्य पश्चिमांसेभ्यो मेरुमुत्तमपर्वतं ४१। आ
दित्यमुपतिष्ठंति तेऽसूर्योऽभिपूजितः अदृश्यः सर्वभूतानामसंगठ
तिपर्वतं ४२। योजनानां सहस्राणि दशतानि दिवाकरः सुहृत्तर्धेनतंशी
घ्नं अभियातिशिलोच्चयं ४३। पृगेतस्य महद्विष्यं भवनं सूर्यस
न्निभं प्रासादगणैर्बाधं विहितं विश्वकर्मणा ४४। शोभितं तरुभि

एम

१७७

स्थकंदरः ३०। स्त्रीणां मधुमुखीनां तु निकेतास्तत्र तु तं देशं समति-
क्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितं ३१। सिद्धा वैखानसा यज्ञवालखिल्याश्च
तापसाः वंदितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ३२। प्रष्टव्या चा
पि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः हिमपुष्करसंछन्तत्र वैखानसं स
रः ३३। तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः औपवाहः कुवेरस्य
सार्वभौम इति स्मृतः ३४। गजः पर्येतितं देशं सदा सहकरेणुभिः तत्स
रः समतिक्रम्य नष्टचंद्रदिवाकरं अनक्षत्रगणं व्योमनिष्य यो दमना

तत्र

वा. ए. कि
१८२

दिमत ३५। गभस्तिभिरिवार्कस्यसतुदेशः प्रकाश्यते वि श्राम्यद्वि
सपः सिद्धैर्देकल्यैः स्वयं प्रभैः ३६। तंतुदेशमति क्रम्य शैलो दाना
मनिम्नगा उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचकानामवेणवः ३७। तेनयंति
परंतीरं सिद्धाभ्यामनयंति च उतराः कुरवस्तत्र हतपुण्यप्रतिश्रयाः
॥३८॥ ततः कांचनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ३९॥ नीलवैडूर्य
पत्राद्यानद्यस्तत्र सहस्रशः रक्तोत्पलवनेश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्य
यैः ४०॥ तरुणादिन्यसंकाशाभांति तत्र जलाशयाः महार्हमणिरत्नै

एम
१८२

श्च कांचनप्रभकेसरैः ४१॥ नीलोत्पलवनेश्चित्रैः सदृशः सर्वतो वृतः
निस्तलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ४२। उद्धतपुलिना
स्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः सर्वरत्नमयैश्च वैरवगाढानगोत्तमैः ४३
जातरूपमयैश्च पिहताशनसमप्रभैः नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः
पञ्चस्थाकुलाः ४४॥ दिव्यगंधरसस्पर्शाः सर्वकामान्त्रवंति च नाना
काराणि वासांसि फलं त्यन्येन गोत्तमाः ४५॥ मुक्तावैडूर्यचित्राणि भू
षणानि तथैव च स्त्रीणां यान्यनुरूपानि पुरुषाणां तथैव च ४६ सर्वतूर्वसे

सु

वा. ए. कि

१८३

व्यानि फलं त्यन्येन गोत्रमाः महार्हमणिचित्राणि फलं त्यन्येन गो
त्रमाः ४७। शयनानि प्रसूयंते चित्रास्तरणवन्ति च मनःकांतानि
मात्स्यानि फलं त्यत्रा परेद्रुमाः ४८। यानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि
विविधानि च स्त्रियश्च गुणसंपन्नारूपयौवनलक्षिताः ४९। गंध
र्वाः किंनराः सिद्धानागविचाधरास्तथारमंते सहितास्तत्र नारीभि
र्भास्वरप्रभाः ५०। सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपराणाः सर्वे कामा
र्थसहिता वसंतिसहयोषितः ५१। गानवादित्रनिर्घोषः सौकुण्डलसि

एम

१८३

६

मु३

म. ज्ये. हे. म.

तं स्वरैः श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोरमः ५२। तत्र नामुदितः क
श्चिन्मात्रकश्चिदसत्प्रियः अहन्यहनि वर्धते गुणास्तत्र मनोर
माः ५३। तमतिक्रम्य शैलेंद्रं तत्र स्तोयसां निधिः तत्र सोमगिरिर्ना
ममयो महान् ५४। स तु देशो विसूर्यो पितस्य भासा प्रकाशते सूर्य
लक्ष्म्या भिविज्ञेयस्तपते वविवस्वता ५५। भगवांस्तत्र विश्वात्मा
शंभुरेकादशात्मकः ब्रह्मावसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ५६।
न कथंचन गंतव्यं कुरूणामुत्तरेण वः अन्येषामपि भूतानां नानुक्रा

वा. ए. कि

१८४

मतिवैगतिः ५०। सहिसोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः तमालो
क्यततः सि प्रमुपावर्तितुमर्हथ ५८॥ एतावद्दानरैः शक्यं गंतुं वा
नरपुंगवाः अभास्करममयीदं न जानीमस्ततः परं ५९॥ सर्वमेतद्वि
चेत व्यं यन्मया परिकीर्तितं यदस्य दपिनोक्तं च तत्रापि क्रियतां म
तिः ६०। ततः कृतं दशरथेर्महत्प्रियं महत्प्रियं चापिततो मम प्रियं
कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमाविदेह जादर्शनजेन कर्म ६१॥ ततः क
तार्थाः सहिताः सर्वा धवामया चिताः सर्वगुरौर्मनोरमैः चरिष्यथोर्वी

एम

१८४

णा

प्रतिशान्तशात्रवाः सह प्रियाभूतधराः स्रवंगमाः ६२॥ इत्यार्षे रामा
यरोवात्मीकी ये किं चिन्त्रिचत्वारिंशः सर्गः विशेषेण तु सुग्रीवो ह
नूमन्त्यर्थमुक्तवान् सहितस्मिन् हरिश्चेष्टे निश्चिन्ता र्थोऽर्थसाधने ॥
अब्रवीच्च ह नूमन्तं विक्लान्तमनिलात्मजं सुग्रीवः परमः प्रीतः प्रभुः स
र्ववन्नौकसां २। नभूमौ नो तरिक्षेवानां वरेनामरा लयेना सुवागतिसं
गते पश्यामि हरिपुंगव ३। सासुराः सह गंधर्वाः सनागनरदेवताः वि
दिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ४। गतिवैगश्च ते जश्च लाघ

वा. ए. कि.

१८५

वं च महाकपे पितुस्ते सहशं वीरमारुतस्य महौजजसः ५। ते जसा
वापि ते भूतं न समं भुवि विद्यते तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवानुचिं
त्य ई। त्वय्येव हनूमन् न सिवलंबुद्धिः पराक्रमः देशकालानुवृत्तिश्च
नयश्च नयपंडित ७। ततः कार्यसमासंगमवगम्य हनूमति वि
दित्वा हनुमंतं च चिंतयामास राघवः ८। सर्वथानिश्चिन्ता र्थो यं हनू
मति हरिश्चरः निश्चिन्तार्थं तदपि हनूमा कार्यसाधने ९। तदेवं प्र
स्थितस्यास्य परे जातस्य कर्मभिः भर्ता परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलो

एम

१८५

दयः १०। तं समाक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिं कृतार्थ इव संह
ष्टः प्रहृष्टे द्रियमानसः ११। ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामांको पशो
भित्तं अंगुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः १२। अनेन त्वां हरि
श्रेष्ठ चिन्हेन जनकात्मजामत्सकाशादनुप्राप्तमनुदिग्नानुपश्य
ति १३। व्यवसायश्च ते वीरसत्त्वयुक्तश्च विक्रमः सुग्रीवस्य च संदेशः
सिद्धिं कथयतीव मे १४। सततं गृह्य हरि श्रेष्ठः कृत्वामूर्ध्नि कृतो ज
लिः वंदित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः स्रवगर्षभः १५। सततं प्रकर्षं हरि

वा.ग.कि
१८६

एतं महद्वलं वमृववीरः पवनात्मजः कपिः गतांबुदे व्योमि विशुद्धं
उलः शशीवनसत्रगणो पशोभितः १६॥ अतिबलवलमाश्रितस्तवा
हं हरिवरकमविक्लमैरनल्पैः पवनसुतयथाधिगम्यते साजनक
सुताहनुमंस्तथा कुरुष्व १७॥ इत्यार्षेण मायरोवा ० किं किं धाकां देव
तुश्च त्वारिंशत्सर्गः सर्वाश्चाहयसुस्मावः प्रवगान् प्रवगर्षभः समस्ता
श्चाब्रवीद्रूपो राम कार्यार्थसिद्धये १८॥ एवमेतद्दिचेतव्यं भवद्विर्वीररोत
मैः तदुग्नशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः २॥ शलभा इव संछाद्य मेदि

एम
१८६

नो संप्रतस्थिरैरामः प्रसवरोतस्मिन्नावसत्सहलक्ष्मणः ३॥ प्रती
क्षमाणस्तं मासेयः सीताधिगमेकृतः अनरोतुदिशं रम्या गिरिराज
समावृता ४॥ प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा पूर्वादिशं प्रति
ययौ विनतो हरियूथपः ५॥ तारां गदादिसहितः प्रवगः पवनात्मजः
अगस्त्यचरितामाशो दक्षिणो हरियूथपः ६॥ पश्चिमां च दिशं चोरां
सुषेणः प्रवगेऽश्वरः प्रतस्थे हरिशादलो दिशं वरुणपालितां ७॥
ततः सर्वादिशो राजा चोदयित्वा यथा तथैकपि सेनाप्रतिवीरो मु

वा.एकि मोदसुखितःसुखं ८। एवंसंचोदिताःसर्वेराजावानरयूथपाःस्वां-
 १८७ स्वांदिशमभिप्रेत्यत्वरिताःसंप्रतस्थिरे९। नदंश्चोन्नदंतश्चगर्जं
 तश्चप्लवंगमाःक्ष्वेदुंतोधावमानाश्चविनदंतोमहाबलाः१०। एवंसं
 चोदिताःसर्वेराजावानरयूथपाःआनयिष्यामहेसीतांहनिष्यामश्च
 रावणं११। अहमेकोवधिष्यामिषासंखणमाहवेततश्चोन्नमथ्य
 सहस्राहरिष्येजनकात्मजां१२। वेपमानांश्चमेणाद्यभवद्भिःस्थीय
 तामिति एक एवाहरिष्यामिषातालादपिजानकीं१३। विधमिष्या-

त

एम
१८७

म्यहंवृक्षान्दारयिष्याम्यहंगिरीन्धरणांदारयिष्यामिक्षोभयिष्या-
 मिसागरान्१४। अहंयोजनसंख्यायाःप्लवेयंनावसंशयःशतयो-
 जनसंख्यायाःशतंसमधिकंयह१५। भूतलंसागरैवापिशैलेषुच
 बनेषुचपातालस्यापिवामध्येनममाहिंयतेगतिः१६। इत्येकैक
 स्तदानत्रवानराबलदपिताःउचुश्चवचनंतस्यहरिरजस्यसन्नि-
 धौ१७। इत्यार्षेणमायणोवात्मीकीयेकिंकिंथाकांडेपंचवत्वारिं-
 शस्सर्गःगतेषुवानरैंद्रेषुरामःसुग्रीवमब्रवीत्कथंभवान्विजानीते

वा.ए.कि
१८८

सर्ववैमंडलं भुवः १। सुमीश्वरतनोरामं उवाच प्रणामान्मवान्श्रु य
नोऽसर्वमाख्यास्ये विसरेण वचो मम २ यदा तु देहभिन्ना मदानवं
महिषाकृतिं प्रतिकालयते बाली मलय प्रतिपद्यते ३। तदा विवे
शमहिषो मलयस्य गुहां प्रतिविवेश बाली तत्रापि मलयं तज्जि
घांसया ४। ततो ह तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवर्तनचक्रि
मते बाली तदा संवत्सरे गते ५। ततः क्षतजवेगेन आपु पूरेत दाह
विलंनदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातुः शोकविषादिनः ६। अथाहंगत

एम
१८८

बुद्धिस्तु सुकृतं निहतो गुरुः शिलापर्वतसंकाशा बिलद्वारि म
याकृता ७। अशक्रुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशिष्यति ततो ह
मागं किं किं धां निराशस्तस्य जीविते ८। राज्ञं च सुमहत्प्राप्य
तारं चरुमया सह मित्रैश्च सहितस्तस्य वसामि विगतज्वरः ९
आजगाम ततो बाली हत्वा तं वानरर्षभः ततो ह मददं राज्ञं गौर
वाद्भययंत्रितः १०। समाजिघांसुर्दुष्टान्मा बाली प्रव्यथितैर्द्रियः
परिकालयते कोपा आवृतं सचिवैः सह ११॥ ततो ह बालिना तेन

वा. ए. कि.
१८९

सोनुबद्धः प्रधावितः ॥ नदींश्च विधाः पश्यन्वनानि नगराणि
च १२॥ आदर्शतल्लसंकाशाततो वै पृथिवी मया अलातचक्र
प्रतिमादृष्टा गोप्यदत्तता १३॥ पूर्वोदिशंततो गत्वा पश्यामि वि
धान्द्रुमान्पर्वताः सदरीनरम्याः सरां सि वि वि धा नि च १४॥ उ
दयंतत्र पश्यामि पर्वतं धातुमंडितं क्षीरोदं सागरं चैव नित्य
मसरसालयं १५॥ रिकात्यमानस्तुतदो बालिनाभिद्रुतो ह्यहंपु
नरावृत्य सहसा प्रस्थितो हंतदा विभो १६॥ दिशस्तस्यासतो भू

एम
१८९

यः प्रस्थितो दक्षिणादिशं विंध्यप्रादपसंकीर्णांचंदनद्रुमशोभि
तां १७॥ द्रुमशैलान्तरे पश्यन्भूयो दक्षिणातो परं अपरं च दिशं प्रा
प्तो बालिनासमभिद्रुतः १८॥ संपश्यन्विविधान्देशानस्तच्च गिरि
स्तुतमं प्राप्य चास्तंगिरिश्चेष्टुजरांसं प्रधावितः १९॥ हिमवतं च मे
हंच समुद्रं च तथोत्तरं यद्वानविदेशरणं बालिनासमभिद्रुतः २०॥
ततो मां बुद्धिः संपन्नो हनूमान्वाक्यमब्रवीत्तद्दानं मे स्मृतं राजन्य
या बालीहरीश्वरः २१॥ मतंगेन तदा शसो ह्यस्मिन्नाश्रममं ह ले प्र

वा.ए.कि
१९०

विशेद्यदिवाबालीमूर्धास्यशतधाभवेत् २२। तत्रवासःसुखोस्मा
कंनिरुद्धिग्नोभविष्यति ततः पर्वतमासाद्यक्रूरपुष्कं नृपासज २३। नविवेश
तदाबालीमतंगस्थभयातदा एवंमयातदाजनप्रत्यक्षमुपलक्षितं पृथिवीमंडलं
सर्वंउरुपस्मृतिस्ततः २४। इत्यार्षेरा मायणेवात्मीकीयेकिंकिं धाकां दे
डेषट्चत्वारिंशः दर्शनायं तु वै देशाः सर्वतः कपिकुंजराः व्यादिष्टाः
कपिराजेनयथोक्तं जग्मुरंजसा १। तेस्मिंस्सिसरित्कक्षानाकाशं न
गराणि च नदीदुर्गास्तथा देशान्विचिन्वन्ति समंततः २। सुग्रीवेण स

एम
१९०

मारव्याताः सर्वे वानरयूथपाः तत्र देशान्विन्वन्ति स शैलवनकान
नान् ३। विचिन्त्य दिवसे सर्वे सीताधिगमने धृताः समायाति स्म
मेदिन्या निशा काले पुष्पसंज्ञकानराः ४। सर्वर्तुकांश्च देशेषु वा
नराः सकलद्रुमान् आसाद्य रजनीशय्याचक्रुः सर्वे च हः सुते ५॥
तदहः प्रथमे हत्वा मासे प्रसवणंगताः कपिराजेन संगम्य निराशाः
कपिकुंजराः ६। विचिन्त्य तु दिशं पूर्वायथोक्तां सचिवैः
सह अहस्वाविनतः सीतामाजगाम महाबलः ७। दिशमप्युत्तरां स

वा. ए. कि.

१९१

वीं विविच्य समहा कपिः आगतः सहसै न्येन भीतः शतवलिस्त
दा पासुवेणः पश्चिमा माशं विचिंत्य सहवानरैः समेत्य मासेपू
र्णेतु सुग्रीवमुपचक्रमे १। तं प्रसवणपृष्ठस्थं समाद्या भिवाद्यच
आसीनं सहस्रमेण सुग्रीवमिदमब्रवीत् १०। विचिताः पर्वताः सर्वे
वनानि गहनानि च निम्नगाः सागरांताश्च सर्वे जनपदाश्च ये ११। गु
हाश्च विचिताः सर्वायाश्च ते परिकीर्तिताः विचिताश्च महागुल्मा
लताविततसंतताः १२। गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च सत्त्वाम्य

एम

१९१

ति प्रमाणानि विचितानि हतानि च १३। ये चैव गहना देशा
विचितास्ते पुनः पुनः १३। उदारसत्त्वाभिर्जनो हनूमान् समैथिली
तास्य निवानरैः द्रुदिशं तु यामैव गतानुसीतातामास्थितो वायु
सुतो हनूमान् १४। इत्यार्षेण मायणेवात्मी कीये किं धि कांडे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७। सहनारंगदाभ्यां तु सहसा हनुमान् क
पिः सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं गंतुं देशं प्रचक्रमे १। स तु दूरमुपागम्य
सर्वैस्तैः कपिस्तैः ततो विचिंत्य विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि च २॥

वा.ए.कि
१९२

पर्वताग्ननदीदुर्गांसरंसिविपुलद्रुमानवक्षस्वडांश्चविविधा
नपर्वताग्ननपादपान् ३। अन्वेषमाणस्ते सर्वेवानराः सर्वतो
दिशंनसीतांदृशुर्वीरमैथिलीजनकात्मजां ४। तेभस्यंतोमू
लानि फलानिविविधान्यपि निर्जलं निर्जनं शुन्यं गहनं पोरद
र्शनं ५। तादृशाः स्वरण्यानि विचिन्त्य भृशपीडिताः सदेशश्च
दुरन्वेषो गुहागहनवाग्महान् ६। त्यक्ता तु ततो देशं सर्वे वै ह
रियूथपाः देशमन्यदुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ७। यत्रव

एम
१९२

तांपश्यामोजानकीयथा ५। अनिवेदं च दक्ष्यं च मनसश्चापरा
जयं कार्यसिद्धिकराण्यहिसस्मादेतद्वीम्यहं ६। अद्यापीदं
वनंदुर्गं विचिन्वतु वनौकसः खेदेत्यन्क्वा पुनः सर्ववनमेव चिन्व
तां ७। अवश्यं कुर्वता तस्य दृश्यते कर्मणः फलं परं निवेदमागम्य
नहि नोन्मीलनक्षमं ८। सुग्रीवः कोधमो राजा तीक्ष्णदेउश्चवान
राः भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ९। हितार्थमेतदुक्तं वः
क्रियतां यदि रोचते उच्यतां हि क्षमं यत्तत्सर्वेषामेव वानराः

वा.ए.कि
१९५

११०। अंगदस्य ^वच ^{ला}चनं गंधमादनः उवाचा व्यक्तया वाचा
पिपासा आमखिन्नया ११। सहशंखलुवो वाक्यमंगदो यदवा
च ह हितं चैवानुकूलं च कियतामस्य भाषितं १२। पुनर्मा
गं महेशैलान्कंदरं शुशिलास्तथा काननानि च मृग्यानि
गिरिप्रस्रवणानि च १३। यथोद्दिष्टानि ~~सर्वानि~~ सर्वाणि सु
ग्रीवेण महात्मना विचिन्वन्तु वनं सर्वं गिरिदुर्गाणि संगताः १४।
ततः समुत्थाय पुनर्वा नरास्ते महाबलाः विंध्यकाननसंकीर्णाः

एम
१९५

चावि

विचेरुर्दक्षिणादिशं १५। तेशारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्व
तं ~~मृग~~ गवतं दरीमंतमधिरुह्य चवानराः १६। तत्र लोभ्रवनं रम्यं
सप्तपर्णवना निचिन्वन्तो हरिवराः सीतादर्शनकाक्षिणाः १७। त
स्याग्रमधिरुहास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः न पश्यन्ति स्म वै देहीराम
स्य महिषीप्रियां १८। ते तु दृष्टिगतं दृष्ट्वा तं शैलं बहुकंदरं अध्या
रोहन्त हरयो वीक्ष्यमाणः समंततः १९। अवरुह्य ततो भूमिभ्रां
ता विगतचेतसः स्थिता मुहूर्तं तत्राथ रुक्षमूलमुपाश्रिताः २०। ते

वा.ए.कि
१९६

मुहूर्तसमाश्रयः किंचिद्गमपरिश्रमाः पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मा
गितुं दक्षिणं दिशं २१। हनुमत्पुत्रमुखास्तावत्प्रस्थिताः प्रवगर्ष
भाः विध्यमैवादिताः कृत्वा विचैरुच्चसमंततः २२। इत्यार्षेण माय
णे किं किं धाको दे एकोनपंचाशः सर्गः सहतारांगदाभ्यां तु संगम्य
हनुमान्कपिः विचिनोति च विध्यस्य गुहाश्च गहनानि च १। सिं
हशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा विषमेषु नगैर्द्रस्य महाप्रसव
णेषु च २। आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटी दक्षिणपश्चिमांतेषां तत्रैव

एम
१९६

वसतां सकालो व्यत्यवर्तत ३। सहिदेशो दुरन्वेषो गुहा गहनवा
न्महान्तत्र वायुसुतः सर्वं विनोति स्म पर्वतं ४। परस्य रेणरहिता
अन्योन्यस्याविद्वरतः गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः ५।
मैंदश्च द्विविदश्चैव हनुमान्जो बवा नपि अंगदो युवराजश्च तार
श्च वनगोचरः ६। गिरिजालावृता देशान् मार्गित्वा दक्षिणं दिशं
विचिन्वंतस्ततस्तत्र ददृशुर्विहंतं विलं ७। दुर्गमं विलं नाम दा
वेनाभिरक्षितं क्षत्पिपासापरीतास्तु श्रान्तास्तु सलिलार्थि

वा.ए.कि
१९७

नः ८। अवकीर्णलता वृक्षैर्दृष्टुस्ते महाविलंतत्र कौंचाश्च हं
साश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ९। जलाद्रीश्च कवाकाश्च रक्तां
गाः पद्मरेणुभिः ततस्तद्विलमासाद्य सुगंधिदुरतिक्रमं १०। विस्म
यव्यग्नमनसो वभूवुर्वीनरर्षभाः संजातपरिशंकास्ते तद्विलं
वगोत्तमाः ११। अभ्युपद्यंत संहृष्टास्ते जीवंतो महाबलाः नानासत्व
समाकीर्णैर्दैत्यैर्द्रुनिलयोपमैः १२। दुर्दर्शमिव चौरचदुर्विगाह्यं
च सर्वशः ततः पर्वतकूटाभो हनूमान्मारुतात्मजः १३। अब्रवीदो

एम
१९७

नरान्धोराकांतारवनकोविदः गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वाद
क्षिणां दिशं १४। वयं सर्वे यरिश्वातान च पश्याममैथिली अस्मा
च्चापि विलाहं साः कौंचाश्च सह सारसैः १५। जलाद्रीश्च कवाकाश्च नि
ष्पतन्ति स्म सर्वशः नूनं स लिलवानत्र कूपो वायदिवाहदः १६। त
था चेमे विलहारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः इत्युक्त्वा स्तद्विलंस
वैविविधुस्तिमिरावृतं १७। अचंद्रसूर्यहरयो दृष्टुं शूरो ह्यमहर्ष
णं निशाम्य तस्मात्सिंहां श्वतांस्तंश्च मुगपक्षिणः १८। प्रविष्टा

वा.ए.कि
१९८

४

हरिशर्दलाविलंति मिरसंवृतं न तेषां सज्जते हृदि न ते जो न पराक
मः १९। वायोरिव गति सौषां हृदि स्तमसि वर्तते ते प्रविष्टास्तु वेगे
न तद्विलंकपि कुंजराः २०। प्रकाशं चाभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमं त
तस्तस्मिन्बिले भीमेनानापादपसंकुले २१। अन्योन्यं संपरिषृज्य
जगुर्यो जनमंतरं तेन संजास्तु पिताः संभ्रांता सलिलार्थिनः २२।
परिपेतुर्विलेतस्मिन्कंचित्कालमते द्विताः ते कृशादीनवदनाः परि
श्रान्ताः स्रवंगमाः २३। आलोकं ददृशुर्वीरि निराशा जीवि ते यदा तत

एम
१९८

संदेशमागम्य सौम्याविति मिरंवने २४। ददृशुः कांचना च क्षादी
सर्वैश्चानरप्रभान् सालां स्तमालां श्रुपुन्नागान्वं जुलान्ध
वान् २५। चंपका न्नागवृक्षांश्च कर्णिकारंश्च पुष्पितान् स्तवकैः
कांचनैश्चित्रैरक्तैः किसलयैस्तथा २६। आपीडैश्च लताभिश्च हेमा
भरणभूषितान् तरुणादिन्यसंकाशान्वैडूर्यमयवेदिकान् २७। वि
भाजमानान् च पुष्पादपांश्च हिरण्मयान् नीलवैडूर्यवर्णान् च पद्मि
नीः पतंगैर्वृताः २८। महद्भिः कांचनैर्दक्षैर्वृतं वालार्कसंनिभैः जातरु

वा.ग.कि
९९०

पमयैर्मस्यैर्महद्विष्वाथपंकजैः २१। नलिनीस्तत्रददृशुः प्रसन्न
सलिलायुताः कांचनानि विमानानि राजानितथैव च ३०। तपनी
यगधाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च हैमराजतभौमानि वैडूर्यमणि
मंति च ३१। ददृशुस्तत्र हरयो गृह्णन् सुर्यानि सर्वशः पुष्पि
नो हृक्षान् प्रवालमणिसन्निभा
न ३२। कांचनभ्रमरं श्वेवमधूनि च समंततः मणिकांचनचित्रा
णि शयनान्यासनानि ३३। विविधानि विशालानि ददृशुस्ते समंत
तः हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च राशयः ३४। अगुरुणां च दिव्या
नां चंदनानां च संचयान् शुचीन्यभ्यवर्त्तन्ती मूलानि च फलानि
च ३५। महार्हाणि च यानि मधूनि रसवंति च दिव्यानां मंत्राणां च

९९१

हैमराजतभौमानि वैडूर्यमणिमंति च ३१। ददृशुस्तत्र हरयोगृह
सुर्यानि सर्वशः पुष्पिता न्यफलि नो हृक्षान् प्रवालमणिसन्निभा
न ३२। कांचनभ्रमरं श्वेवमधूनि च समंततः मणिकांचनचित्रा
णि शयनान्यासनानि ३३। विविधानि विशालानि ददृशुस्ते समंत
तः हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च राशयः ३४। अगुरुणां च दिव्या
नां चंदनानां च संचयान् शुचीन्यभ्यवर्त्तन्ती मूलानि च फलानि
च ३५। महार्हाणि च यानि मधूनि रसवंति च दिव्यानां मंत्राणां च

वा-ए-कि
२००

महार्हाणां च संयान् ३६। कं बलानां च चित्राणामजिनानां च सं च
यान्तत्रतत्रविचिन्वंतो बिलंतत्रमहाप्रभाः ३७। ददृशुर्वानराः शूरा
स्त्रियंकांचिद्वरतः तां शुवानरास्तत्रचीरकस्माजिनां वरं ३८। ताप
सीनियताहारां ज्वलंतीमिव तेजसा विस्मिता हरयस्तत्र व्यवतिष्ठंत
सर्वशः पप्रक्षुः हनुमांस्तत्रकासित्वं कस्य वा बिलं ३९। ततो हनूमनि
रिसंनिकाशः कृतांजलिस्तामभिवाद्य हृष्टो पप्रक्षुः कान्तं भवनं वि
लं चरत्तानि चेमानि वदस्व कस्य ४०। इत्यार्थे रामायणे वा० किं किं धा

एम
२६९

काडे पंचाशः सर्ग इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्रचीरकस्माजिनां वरं अब्रवी
तां महाभागां तापसी धर्मचारिणी १। इदं प्रविष्टः सहसा बिलंति
मिरसं वृतं क्षत्विपासा परिश्रान्ताः परिस्त्रिन्नाश्च सर्वशः २। महद्हर
रया विवरं प्रविष्टा स्मपिपासिताः इमांस्त्वेवं विधाभवा न्विविधान
द्रुतोपमान् ३। दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्तानष्टचेतसः कस्यैतेकां
च नाहृक्षा स्तरुणादित्यसन्निभाः ४। शुचीन्यभ्यवहार्हाणि मूलानि
च फलानि च कांचनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च पातपनी

वा.ए.कि
२०१

यगवाक्षाणिमणिजाताहता निचपुष्पिताः फलवंतश्च पुण्याः सु
रभिगंधयः ६। इमे जावूनदमयाः पादपाः का ~~का~~ स्यते जसाकांचना
नि च ~~प~~ पद्मानि जातानि विमले जले ७। कथं मत्स्याश्च सौवर्णा
दृश्यंते सह ककुपैः आत्मनस्त्वनुभावाद्वाकस्य वै तत्तपो वलं ८। अ
ज्ञानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि एव मुक्ता हनुमता तापसी ध
र्मचारिणी ९। प्रत्युवाच ह नृमंतं सर्वभूतहि ते रता मयो नाम महाने जा
माया कीवानरर्षभ १०। तेनेदं निर्मितं सर्वमायया कांचनं ~~व~~ वनं पुरादा

एन
२०१

नवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ११ येनेदं कांचनं दिव्यं निर्मितं भव
नोत्तमं स तु वर्ष सहस्राणि तपस्तप्ता महद्वने १२। पिता महाहरं ले
भे सर्वमौशनसं धनं विधाय सर्वं बलवान् सर्वकामेश्वरस्तदा १३। उवा
स सुखितः कालं कंचिदस्मिन् महावने तमसरसि हे मायां सक्तं दान
वपुंगवं १४। विक्रम्येवाशनिंगद्य जघानेशः पुरंदरः इदं च ब्रह्मणा
दत्तं हे मायै वनमुत्तमं १५। शाश्वतः कामभोगश्च गृहं चैदं हिरण्यम
यंदुहिता मेरुसावर्णं रहंतस्याः स्वयं प्रभा १६। इदं रक्षामि भवनं हे

वा.ए.कि
२०२

मायावानरोत्तममप्रियसखीहेमानुत्तगीतविशारदा १७। तया
दत्तवराचास्मिरक्षामिभवनंमहतर्किंकार्यंकस्यवाहेतोःकांतारा
णिप्रपद्यथ १८। कथंचेदेवनंदुर्गयुष्माभिरुपलक्षितंशुची
न्यभ्यवहाराणिमूलानिचफलानिचभुक्तापीत्वाचपानीयसर्व
मेवक्तुमर्हथ १९। दुन्यार्षेराभायणोवात्मीकियेकिष्किंथाकांडेए
कपंचाशःसर्गः ५१। अथतानब्रवीत्सर्वान्विश्रोतानहृदियूथपान
इदं वचनमेकागमातापसीधर्मचारिणी १। वानरायदिवःखेदःपुन

एम
२०२

एःफलभक्षणतयदिचैतन्मयाश्राव्यंश्रोतुमिच्छामितांकथां२
तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाहनूमान्मारुतात्मजःआर्जवेनयथातत्त्वमा
ख्यातुमुपचक्रमे ३। राजासर्वस्यलोकस्यमहेद्रवरुणोपमःरामो
दाशरथिःश्रीमान्प्रविष्टोदंडकावनं४। लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदे-
ह्यासहभार्ययातस्यभार्याजनस्यानाद्रावणोनहतावलां५वीरस्त
स्यसखाराजःसुग्रीवोनामवानरःराजावानरमुस्यानांयेनप्रस्थापि
तावयं६। अगस्त्यचरितामाशोदक्षिणायमरक्षितांसहैभिर्वीन

न

वा.ए.कि
२०३

रैर्मुख्यैरंगदप्रमुखैर्वयं ७। रावरांसहितासर्वेराक्षसंका मरुपि
णंसीतया सह वैदेह्यामार्गं ध्वमिति चोदिताः ८। विचिंत्यतु वने
सर्वे समुद्रं दक्षिणं दिशं वयं बुभुक्षिताः सर्वे वक्षमूलमुपाश्रिताः ९।
विषसावदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चि
ता महार्गा वै १०। चारयंतस्तनश्च कर्हृद्वंतो महद्विबलं लतापादप
संपन्नं तिमिरेण समावृतं ११। अस्माहं सा जलकिन्नाः पक्षैः लि
लरेणुभिः कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतन्ति पतन्ति १२। साध्व

स ए म
२०३

त्रप्रविशामेति मया तूक्ताः प्रवंगमाः तेषामपि हि सर्वेषामनु
मानमुपागतं १३। अस्मिन्निपतिताः सर्वे पश्य कार्यत्वरान्विताः
ततो गाठं निपतिता गृहहस्तैः परस्परं १४। इदं प्रविष्टाः सहसा
विलंति मिरसं वृत्तं एतद् कार्यमेते न कृत्येन वयमागताः १५। त्वां
चैवोपगताः सर्वे परिद्युनावुभुक्षिताः आतिथ्यधर्मदत्तानिमूला
निच फलानि च १६। अस्माभिरुपयुक्तानि बुभुक्षा परिपाडितैः
यत्वारक्षिताः सर्वे म्रियमाणबुभुक्षया १७। बृहिसत्प्रकारा

वा.ए.कि

२०४

र्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः एवमुक्ता तु सर्वं ज्ञावानरैस्तैः स्वयं प्रभा १८।
प्रत्युवाच ततः सर्वा निदं वानरयूथ पान् सर्वेषां परितुष्टास्मि वान
रणांतरस्थिनां चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् १९। कृत
क० अत्र हि पंचा० सर्गः एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मेण
संहितं २०। उवाच हनुमान् वाक्यं तामनिन्दितलोचनां शरणं त्वा
प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणी २१। यः कृतः समयोऽस्मात्सु सुग्रीवे
एव महात्मना स तु कालो व्यतिक्ता तो बिले च परिवर्ततां २२। सात्व

एम

२०४

मस्माद्विलादस्मानुत्तारयितुमर्हसि नस्मात्सुग्रीववचनादति
क्रान्तानां तापः २३। ज्ञातुमर्हसि नः सर्वा सुग्रीवभयशंकिता नम
हञ्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि २४। चापि न कृतं कार्यं
मस्माभिरिह वासिभिः एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥
२५। जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुं तपसः सुप्रभावेण नि
यमोपाजितेन च २६। सर्वानेव विलादस्मानुत्तारयिष्यामि वानरान्
निमालयन् च क्षुंषि सर्वे वानरपुंगवाः २७। नहि निष्क्रमितुं शक्यं अ

त

वा.ए.कि
२०५

निमीलितलोचनैःततो निमीलिताःसर्वेसुकुमारंगुलैःकरैः २८।स
हसापिदधुर्दंष्ट्रिहृष्टगमनकाक्षयावानरास्तमहात्मानोहस्तरुद्ध
मुखास्तदा २९।निमेषांतरमात्रेणबिलादुत्तारितास्तया ३०।उवा
चसर्वास्तास्तत्रतापसीधर्मचारिणी ३०।निःसृजान्विषमान्तस्मा
त्समाश्वास्येदमब्रवीत्त एषविंध्योगिरिःश्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः
३१।एषप्रस्रवणःशैलःसागरोयंमहोदधिःस्वस्तिवोक्तगमिष्या
मिभवनंवनरर्षमाःइत्युक्त्वातद्विलंश्रीमत्प्रविवेशस्वयंप्रभा ३२।

म
२०५

इत्यार्षे रामायणेवाल्मीकीयेकिष्कि०द्विपंचाशसर्गः ५२।ततस्ते
ददृशुर्घोरंसागरंवरुणालयंअपारमभिगर्जंतंघोरैरुर्मिभिरकुलं
११।मयस्यमायाविहितंगिरिदुर्गंविचिन्वतांतेषामासौख्यनिकांतो
योराज्ञासमयंकृतः २।विंध्यस्यतुगिरिःपादेसंप्रपुष्पितपादपेउप
विश्यमहात्मानश्चिन्तामापेदिरेतदा ३।ततःपुष्पातिभारग्नानल
ताशतसमावृतानद्रुमान्वासंतिकाहृत्स्वाबभूवुर्भयशंकिताः ४।ते
वसंतमनुप्रासंप्रतिवेद्यपरस्परंनष्टसंदेहकालार्थानिपेतुर्धरणी

वा.ए.कि
२०६

तले ५। ततस्तात्कपिवृद्धाश्च शिष्टांश्चैव नौकसः वाचामधुरया
भाष्ययथावदनुमान्य चर्द। स तु सिंहवृषस्कंधः पीनायतभुजः क-
पिः युवराजो महाप्राज्ञ अंगदो वाक्यमब्रवीत् ७। शासनात्कपिरा-
जस्य वयं सर्वे विनिर्गताः मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्य-
ते ८। वयमाश्वयुजे मासिकालसंख्या व्यवस्थिताः प्रस्थिताः सो-
पि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरं ९। भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्ग-
विशारदाः हितेषु भिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु १०। कर्मस्वप्रति

एम
२०६

माः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिंगाक्षप्र-
तिचोदिताः ११। इदानीमकृतार्थानौ मर्त्तव्यं नात्र संशयः हरिरा-
जस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् १२। तस्मिन्मतीते काले तु
सुग्रीवेण कृते स्वयं प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसां १३।
तीक्ष्णाः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः न क्षमिष्य-
ति नः सर्वानपराधकृतो गतान् १४। अप्रवृत्तो च सीतायाः प्राप-
मेव करिष्यति तस्मात्क्षममिहाद्यैव गंतुं प्रायोपवेशनं १५॥

वा.ए.कि
२०७

त्यक्तापुत्रांश्च दारंश्च धनानि च गृहाणि च कुर्वन् नो हिंसेन
जासर्वान् प्रतिगतानितः १६। वधेनाप्रतिरुपेयाश्चेत्यान्मृत्फरि
हैवनः न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः १७। न रेंद्रेणा
भिषिक्तो स्मिरामेणाक्लिष्टं कर्मणा स पूर्ववद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा
अतिक्रमं १८। यातयिष्यति दंडेन तीक्ष्णैर्नक्तनिश्चयः किं मे सु
हृद्विष्यं स न पश्यद्विजीवितान्तरं इहैव प्रायमाशिष्ये पुण्ये साग
ररोधसि १९। एतच्छ्रुत्वा कुमारैरायुवराजेन भाषितं सर्वं तेवानरश्रे

एम
२०७

ष्टाः करुणं वाक्यमब्रुवन् २०। तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियारक्त
श्वरायवः समीक्ष्य कृतकार्यां स्तुतस्मिंश्च समये गते २१। अदृष्ट
यां च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् राघवप्रियकामाय यातयिष्य
त्यसंशयं २२। नक्षमं चापराह्मणानां गमनं स्वामिपार्श्वतः प्रधान
भूताश्च वयं सुग्रीवस्य समागताः २३। इहैव सीतामन्वीक्ष्य प्रवृत्ति
मुपलभ्य वानो चेद्दृष्ट्वा मत्तं वीरं गमिष्यामीयमक्षयं २४। प्लवंग
मानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तारुदं वभाषे अलं विषादेन वि

वा.ए.कि

२०८

तारेतु

लं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः २५। इदं हि माया विहितं सदुर्ग
मं प्रभूत पुष्पोदक भोज्य पेयं इहास्ति नो नैव भयं पुरंदरान्न राध
वा ह्यनर राजतो पिवा २६। अत्वांगदस्यापि वचो नुकूलमूचुश्च
सर्वे हरयः प्रतीताः यथा न हन्ये मतथा विधानमसक्तं मद्यैव वि
धायतां नः २७। इत्यार्षेण माय एवात्मी कीये किं किं धाकां डैत्रिपं
चाशः सर्गः ५३। तेन्या ब्रुवति ताराधिपतिवर्चसि अथ मेने हनं रा
ज्यं हनूमानं गदेन तत् १। बुध्या ह्यष्टांगया युक्तं चतुर्बल समन्वि

एम

२०८

रंद

तं चतुर्दशगुणं मेने हनूमान्वालि नः सुतं २। आपूर्यमाणं शश्वच्च
तेजो बलपराक्रमैः शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानसिव श्रिया ३।
बृहस्पति समं बुध्या विक्रमे सह शं पितुः शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्र
स्यैव पुंरं ४। भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविशारदः अभिसंधातुमा
रे भेह नूमानं गदेन ततः ५। स चतुर्णामुपायानां द्वितीयमुपवर्णयन्
भेदयामास तां सर्वान्वा नराणां क्यसंपदा ६। तेषु सर्वेषु भिन्नेषु
ततो भीषयदं गदं भीषणैर्विविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ७

वा. ए. कि.
२०९

त्वं समर्थतरः पित्रायुद्धे तारेयवैश्वं वंदुं धारयितुं शक्तः कपिरा
ज्यं यथा पिता ॥ च नित्यमस्थिरचिन्ताहिकपयोहरिपुंगवनाज्ञा
प्यं विषहिष्यंति पुत्रदारं विना त्वया ९। त्वानैते ह्यनुरं जेयुः प्रत्य
क्षं प्रवदामि ते यथायं जांबवान्नीलः सुहोत्रश्च महो कपिः १०। न
ह्यहं ते दूमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः दंडेन न त्वया शक्याः सुग्रीवा
दपकं धितुं ११। विगृह्यासनमप्याह दुर्बलेन बलीयसा आत्मर
क्षाकरस्तस्मान्न विगृहीत दुर्बलः १२। यांचेमामन्यसे यात्री मे

एम
२०

तद्विलमिति स्मृतं एतद्वस्म एवाणामपीषत्कार्यं विदारणं १३।
स्वल्पं हि कृतमिद्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा लक्ष्मणे निशितैर्बीणैर्भि
द्यात्यत्र पुटेयथा १४। लक्ष्मणस्य च नाराचा बहवः संतितद्विधाः व
ज्राशनि समस्यर्शा गिरिणा मपि दारकाः १५। अवस्थानं यदैव त्वमा
सिष्यसि परंतपतदैव हरयः सर्वे त्रक्ष्यंति कृतनिश्चयाः १६। स्मरंतः पु
त्रद्वाराणां नित्यो द्विगनावुभुक्षिताः खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यं
ति हतः १७। सत्वंहीनः सुहृद्विश्च हितकामैश्च वंधुभिः तृणादपि

वा.ए.कि
२१०

भृशो दिग्मः स्पंदमानाद्द्रविष्पसि १८। अत्कमवेगानिशिता
घोरलक्ष्मणसायकाः अपावृत्तं जिघांसंतो महावेगादरासदाः
१११। अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितं आनुपूर्व्यात्तु
सुग्रीवो राज्येत्वां स्यापयिष्यति २०। धर्मराजः पितृव्यसेप्री
तिका मोहव्रतः शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च सत्त्वां जातु न माशयेत्।
१२१। प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितं तस्यापत्यं च
नास्त्यन्यत्तस्मादंगदगम्यतां २२। इत्यार्षेण रामायणे किं छिधा

एस
२१

कोडे चतुःपंचाशः सर्गः ५७। श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्म
संहितं स्वामिसत्कारसंयुक्तं मंगदी वाक्यमब्रवीत् १। स्थिर्यमा
त्ममनः शौचमानुशंस्य मथाजं वै विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे
नोपपद्यते २। भ्रातृज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिषी प्रियां ध
र्मं एमातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ३। दयं स धर्मं जानीते ये
न भ्रात्रादुरात्मना युद्धायाभिनि युक्ते न बिलस्यपि हितं मुखं ४। स
त्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशः विस्मृतो राववो येन स

वा.ए.कि
२११

कस्य सुकृतं स्मरेत् ५। लक्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्मभयभीरुणा आ
दिष्टा मार्गितुं सीतां धर्मस्तस्मिन् कथं भवेत् ६। तस्मिन् अपेक्षित
घ्रेतुस्मृतिभिर्नेचलात्मनि आर्यः को विद्यते जानतु कुलीनो
विशेषतः ७। राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणोऽपि वा कथं शत्रुकुलीनं
मांसुग्नीवो जीवयिष्यति ८। भिन्नमंत्रो पराद्धश्च हीनशक्तिः कथं
ह्यहं किंचिद्भां प्राप्य जीवेयं अनाथ इव दुर्बलः ९। उपां सुदंटेन
हि मां बंधनेनोपपादयेत् शठः कुरोन् शंसश्च सुग्नीवो राज्यका

नेविगुध

रा
२१

रणत् १०। बंधनाच्चावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनं अनुजाने
तु मांसर्वे गृहं गच्छतवानराः ११। अहं वः प्रतिजानामि न गमि।
ष्याम्यहं पुरीं द्रुहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे १२। अभिवा
दनपूर्वं तुराजा कुशलमेव च अमिवादनपूर्वं तु च वौ बलशालिनौ
१३। वा अस्तातौ यवीयान्मे सुग्नीवो वानरेश्वरः आरोग्यपूर्वं कु
शलं वाच्यमाताह माचु मे मातरं चैव मे तारा माश्वासयितुमर्हथ
प्रकृत्या प्रियपुत्रा सांनुकोशान् पत्निनी १४। विनष्टमिह मां श्रुत्वा

रा

वा. ए. कि
२१२

व्यक्तं हास्यति जावितं एतावदुक्तावचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च १६
विवेश चांगदो भूमौ रुदनं दर्शयितुं दुर्मुखः तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो
वानरर्षभाः १७। नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुत्सवेवारिदुःखिताः सुग्रीवं
चैव निन्दन्तं प्रशंसन्तश्च बालिनं १८। परिवायांगदं सर्वे व्यवस्यन् प्रा-
यमासितुं तद्वाक्यं बालिपुत्रस्य विज्ञाय सुवर्षभाः १९। उपस्था-
श्वोदकं सर्वे प्राप्नुवन्तः समुपाविशन् रुदन्ति शिणाम्नेषु दर्भेषु उदन्ती-
रं समाश्रिताः २०॥ मुमूर्षुर्बोहरि श्रेष्ठ एतत्सममिति स्महरा

एम
२१२

मस्य वनवासं चक्षयं दशरथस्य च २१। जनस्थानवधं चैव व-
धं चैव जटायुषः हरणं चैव वैदेह्या बालिनश्च वधस्तथारामको-
पं च वदन्तां हरीणां भयमागतं २२। स संविशद्विर्वहभिर्महोदधरो
महाद्रिकूटप्रतिमैः सुवंगमैः बभूव सन्नादित निद्रां तरो भूशं
नदद्विजलदैरिवांबरं २३। इत्याष्वे रा मय एवा० किं किं धा कां
हे पंच पंचाशः सर्गः उपविष्टास्त ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले
हरयोगधरा जश्च तं देशमुपचक्रमे १। संपातिर्नामनाम्ना तु

वा.ए.कि
२१३

चिरजीवीविहंगमः भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यातबलपौ
रुषः २। कंदरादभिनिष्क्रम्य सविध्यस्य महागिरेः उपविष्टाह
रीन्द्रष्टाहृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ३। विधिः किं तनरं लोके विधाने
नानुवर्तते यथायं विहितो भक्ष्यः चिरान्नस्य मुपागतः ४। परंप
राणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतं उवाचे तद्वचः पक्षीनां निरीक्ष्य
स्रवं गमान् ५। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यं तु ब्रूय पक्षिराः अंगदः
परमायस्तो ह नूमेतमथाब्रवीत् ६। पश्य सीतापदेशेन साक्षा

एम
२१३

द्वैवस्वतोयमः इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ७। रामस्य
न कृतं कार्यं न कृतं राजशासनं हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः स
हसागता ८। वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा गधुराजे
नयत्तत्र श्रुतं वस्तु दर्शयतः ९। तथा सर्वाणि भूतानि नित्यं ग्यो
निगता न्यपि प्रियं कुर्वन्ति रामस्य न्यत्का प्राणान्यथा वयं १०।
अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्यं विनाः ततस्तस्योपकारार्थं
न्यजतात्मानमात्मना ११। प्रियं कृतं हिरामस्य धर्मज्ञेन जट

वा. ए. कि
२१४

युषागधवाथैपरिश्रान्तावयंसंन्यक्तजीविताः १२। कानाराणि
प्रपन्नास्मनचपश्योममैथिलीससुखीगधराजस्तरावणेन
हनोरणेमुक्तश्चसुग्नीवभयाहतश्चपरमागतिं १३। जटायुषो
विनाशेनराज्ञोदशरथस्यचहरणेनचवैदेह्याः संशयंहरयौग
ताः १४। रामलेक्ष्मणयोर्वासमरणेसहसीतयाराघवस्यच
बाणेनवालिनश्चतथावधं १५। रामकोपादशेषाणारक्षसां
चतथावधं कैकेय्यावरदानेनइदंचविकृतंकृतं १६। तदसुखम

एम
२१५

नुकीर्तितंवचोभुविपतितोश्चनिरिक्ष्यवानरान्भृशचकितम
निर्महामतिःकृपणमुदाहतवान्सगधराजः १७। तनुश्चत्वात
थावाक्यमंगदस्यमुखोदृतंअब्रवीद्वचनंगध्रस्तीक्ष्णतुंडो
महास्वने १८। कोयंगिराघोषयतिप्रोणेः प्रियतरस्यमेजेता
युषोवधंभ्रातुःकंपयन्निवमेमनः १९। कथमासीज्जनस्थाने
युद्धंरक्षसगध्रयोःनामधेयमिदंभ्रातुश्चिरस्याद्यमयाश्रुतं
१२०। इक्ष्वाक्यगिरिदुर्गाच्चभवद्विरवतारितुंयवीयसोगुरुज्ञस्यश्ला

वा.ए.कि
२१५

चनीयस्य वि क्रमैः २१। अतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोस्मि की
र्तनात्तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः २२। भ्रातुर्जटा युष
स्तस्य जनस्थाननिवासिनः तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः क
थं २३। यस्य रामः प्रियः पुत्रो जेष्ठो गुरुजनप्रियः सूर्यो शुद्धगन्धप
क्षत्वा न शक्नोमि विसर्पितुं २४। इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुं मरि
दमाः २५। इत्यार्षेण रामायणे वा० किं० षट्पञ्चाशः सर्गः शोकाद्
एस्वरमपि श्रुत्वा वानरयूथपाः श्रद्धधुनैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य

एम
२१

शंकिताः १ ते प्रायमुपविष्टास्तदृष्ट्वा गृध्रं प्लवंगमाः चक्रुर्वुद्धिं त
दारैर्द्रां सर्वान्भक्षयिष्यति २। सर्वथा प्रायमासीनान्यदिनो
भक्षयिष्यति कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ३॥
एतां बुद्धिततश्चक्रुः सर्वे ते हरियूथपाः अवतार्य गिरेः शृंगाद्गृध्र
माहो गदस्तदा ४। बभूवर्क्षरजो नाम वानरैर्द्रुप्रतापवान्ममार्यः
पार्थिवः पक्षिन्धार्मिकौ तस्य चात्मजौ ५। सुग्रीवश्चैव बाली च पु
त्रौ च न बलावुभौ लोके विश्रुतकर्मा भूद्रा जा बाली पिता मम दारजा

वा.ए.कि
२१६

कृत्स्नस्य जगत् रक्ष्याकृणां महारथः रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रवि
ष्टो दंडकाननं ७। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया पितुर्नि
देशनिरतो ~~यस्य~~ धर्मपथानमाश्रितः ८। तस्य भार्या जनस्था
ना द्रावणेन हृता बलात् रामस्य तु पितुर्मित्रं जल युर्नाम गधराट् ९।
ददर्श सीतां वैदेहीं हियमाणं विहाय सा रावणं विरथं कृत्वा स्थाप
यित्वा च मैथिली १०। परिश्रान्तश्च वदश्च रावणेन हतोरणे एवं गधो
हतस्तेन रावणेन बलीयसा ११। संस्कृतश्चापिरामेण जगाम गतिमुत्त

एम
२१६

मांततो मम पितृव्येन सुग्रीवेण महात्मना १२। चकार एघवः
सख्यसौवधीसितरं मम मम पित्रा निरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः
सह १३। निहत्य वात्सिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् सराज्ये स्था
पितस्तेन सुग्रीवो वानरेश्वरः १४। राजा वानरमुख्यानां तेन प्र
स्थापिता वयं एव रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः १५। वैदे
हीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव ते वयं दंडुकारण्यं विचिंत्य
सुसमाहिताः १६। अज्ञानात्तु प्रविष्टास्मधरणा विवृतं बिलं म

वा.ए.कि
२१७

यस्य मायाविहितं तद्विलं च विचिन्वतां १७। व्यतीतस्तत्र नो मा
सो योराज्ञा समयः कृतः ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः १८
कृतां संस्था मति कृता भयात् प्रायमुपासिताः कुहेन स्मिंस्तु का
कुस्थे सुग्रीवे च स लक्ष्मणे १९। गतानामपि सर्वेषां तत्र नो ना
स्ति जीवितं इत्यापे रा माय एवा० किं धि धाकां दे स स पंचाशः
सर्गः ५७। इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्त जीवितैः सवाण्यो
वानराणां ध्रुः प्रत्युवाच महास्वनः १। यवीयान्मम सभाता जटा

एम

२१

युर्नाम वानराः यमाख्यात ह तं युद्धे रावणेन बलीयसा २। बृह
भावादपक्षत्वात् एवंस्तदपि मर्षयेन्न हि मेशक्तिरस्य द्यभा
तुर्वैरविमोक्षणे ३। पुरा ह त्रवधे ह तैः सचाहं च जयैषिणो आ
दित्यमुपयातौ स्वर्ज्वलं तं रश्मि मालिनं ४। एतत्परस्य रजप्रेषि
~~णोपेवोत्पत्त्यादित्यमथ ममाम्भने सञ्जावपोऽप्रबल इति प्रति~~
~~पापूर्वमिति शेषे दन्वात्तनेषामाहमेति प्रदस्येद्रपसंगस्मृताव~~
पत्ति आहत्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भृशं मध्यं प्राप्ते तु सूर्ये

वा.ए.कि
२१८

तुजटायुरवसीदति ५। तमहंभातरं हस्वासूर्यरश्मिभिरर्दितं
पक्षाभ्यां हृदयामासं स्नेहात्परमविह्वलं दं। निर्दग्धपक्षः प
तितो विध्येहं वानरर्षभाः अहमस्मिन्वसनं भातुः प्रवृत्तिं नो प
रुक्षये ७। जटायुषस्त्वेवमुक्तो भात्रा संपातिना तदा युवराजो म
हाप्राज्ञः प्रत्नवाचां गदस्तदा ८। जटायुषो यदि भाता श्रुतं ते ग
दितं मया आख्याहियदि जानासि नित्यं तस्य रक्षसः ९। अदी
र्घदर्शिनं तं वैरावरां रक्षसाधमं अंतिके यदि वा दूरे यदि जानासि

एम
२१८

शंसनः १०। ततो ब्रवीन्महातेजा भाता ज्येष्ठो जटायुषः आत्मा
नुरूपं वचनं वानरांसं प्रहर्षयन् ११। निर्दग्धपक्षो गधो हंगत
वीर्यः प्रवंगमाः वाङ्मात्रेणापिरामस्य करिष्ये साद्यमुत्तमं १२॥
जानामि वारुणांस्तान् विस्मोस्वै विक्रमानपि देवांसुरविमदा
श्च ह्यमृतस्य विमंथनं १३। रामस्य यदि दं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं म
या जरया च हृतं तेजः प्राणश्च शिथिलामम १४। तरुणी रूपसंपन्ना
सर्वाभरणभूषिता हियमाणमया दृशरावणेन दुरात्मना १५। कोशं

वा.ए.कि २१९ तीरामरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी भूषणान्यपविध्यंती गात्राणि
च विधुन्वती १६। सूर्यप्रभेव शैलाग्नेतस्याः कौशेयमुत्तमं असि
ने राक्षसे भातियथा विद्युदिवो बरे १७। तां तु सीता महं मन्ये राम
स्य परिकीर्तनात् श्रूयतां मे कथयतां निलयेत स्य राक्षसः १८। पु
त्रो विश्ववसः साक्षाद्राता वैश्रवणस्य च अश्वमेधनगरीलंकां रा
वणेनामराक्षतः १९। इतो ह्यपै समुद्रस्य संपूर्णं शत योजनेत
स्मिन्लंकापुरीरम्या निर्मिता विश्वकर्मणा २०। जाबूनदमयैर्द्वारै

राम
२१९

श्वितैः कांचनवेदिकैः प्रासादैर्हैमवर्णैश्च महद्विः सुसमावृता २१
प्राकारैर्णर्कवर्णैर्नमहता च समन्विता तस्यां वसति वैदेही दीना
कौशेयवासिनी २२। रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता जनक
स्यान्मजारा तस्तस्याद्रक्ष्यथ मैथिली २३। लंकायां मथ गुप्ता
यां सागरेण समंततः समं तस्य प्राप्ता सागरस्यां ते संपूर्णं शत योज
ने १। आसाद्य दक्षिणं कूलं ततो दक्ष्यथ रावणं तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं
विक्रमध्वं प्रवंगमाः २। ज्ञानेन खलु पश्यामि हृत्वा प्रत्यागमिष्य

वा.एकि
२२०

थ'आद्यः पंथाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः २५। द्विती यो
बलिभोजानां ये चैव क्षु फलाशनाः भासास्तृतीयं गच्छन्ति कौंचा
श्वकुररैः सह २५। श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पंचमं बल
वीर्यं पपुन्नानां रूपयौवनशालिनां २६। षष्ठं पंथां हंसानां वै
नतेयगतिः परावैनतेया च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः २७। गर्हि
तं नु कृतं कर्म येन स्मृतिशिताशिनः प्रतिकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रा
तृकृतं भवेत् २८। द्रुहस्यो हं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा अ

एम
२२०

स्माकमपि सौपर्णं दिक् च क्षुर्वलंतथा २९। तस्मादाहारवी
र्येण निसर्गेण च वानराः आयोजनशतात्साग्ना द्वयं पश्याम
नित्यशः ३०। अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः विहिता
वृक्षमूलेषु वृत्तिश्चरणयोधिनां ३१। उपायो दृश्यते कश्चिद्वै
यने लवणं भसः अभिगम्यतु वैदेहीं समुद्रार्थं गमिष्यथ ३२
समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्विर्वरुणा लयं प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्ग
तस्य महात्मनः ३३। ततो नीत्वा तु तं देशं तीरेन दनदीपतेः निर्दग्ध

वा. ए. कि
२२१

पक्षं संपातिं वानराः सुमहौ जसः ३४। तं पुनः प्रापयित्वा च तं दे
शं पतगे श्वरं वभूवुर्वा नरा दृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्यते ३५। इत्यार्षे
रामायणे किं धाकं ड अष्टपंचाशः सर्गः ततस्तदमृता स्वादं
गुधराजेन भाषितं निशम्य वदतो दृष्टा स्ते वचः प्रवगर्षभाः १। जां
बवान् वानरश्रेष्ठः सह सर्वे प्रवंगमैः भूतलात् सह सो न्या यगुधराजा
नमब्रवीत् २। कसीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिली तदारब्धा
तु भवान्सर्वगतिर्भवन्नौ कसां ३। को दशरथि बाणानां वज्रदेग

एम

२२१

निपातिनां स्वयं लक्ष्मणमुक्ता नाना चिंतयति विक्रमं ५। सहरी
न्युति सं मुक्ता सीता श्रुति समाहितान् पुनराश्वासयन् प्रीतुं
दं वचनमब्रवीत् ५। श्रूयतामिह वै देह्या यथा मे हरणं श्रुतं ये
न चापि ममारब्धा तं यत्र चायतलोचनो ह। अहमस्मिन्नगिरे
दुर्गे बहु योजनमायते चिरान्निपति तो वृद्धः क्षीणपराक्रमः
॥ ७॥ तं मामेवंगतः पुत्रः सुपाश्वीनामनामतः आहारेण यथा
कालं विभर्ति पततां वरः ८। तीक्ष्णकामास्त्रगंधर्वासी क्षाको

प्राण

वा.ए.कि
२२२

पाभुजंगमाःमृगांतुभयंतीक्ष्णंततसीक्ष्णक्षधावयं १। सकदा
चित्क्षधातृस्यममाहारमिकाक्षिणःगतःसूर्येहनिप्राप्तोम
मपुत्रोत्यनामिषः १०। समयाहारसंरोधात्पीडितःप्रीतिवर्ध
नःअनुमान्ययथातत्त्वमिदंवचनमब्रवीत् ११। अहंतातयथा
कालमामिषार्थीखमाप्नुतःमहद्दृश्यगिरिर्द्वारमावृत्यसुसमा
श्रितः १२। तत्रसत्त्वसहस्राणांसागरंतरचारिणंप्रथानमेको
ध्यवसंसन्निरोद्धुमवाङ्मुखः १३। तत्रकश्चिन्मयादृष्टःसूर्योदय

एम
२२२

समप्रभांस्त्रियमादायगच्छन्वैभिर्नानाजनचयोषमः १४। सो
मभ्यवरहार्येतौदृष्ट्वाकृतनिश्चयःतेनसाम्नाविनीतेनपथान
मनुयाचितः १५। नहिसामोपन्नानां प्रहर्ताविद्यतेभुविनी
चेष्वपिजनःकश्चित्किमंगवतमद्विधः १६। सयातसेजसा।
व्योमसंक्षिपन्निववेगितःअथाहंस्वचरैर्भूतैरभिगम्यसभा
जितः १७। दिष्ट्याजीवतिसीतेतिअब्रुवन्मामहर्षयःकथंचि
त्सकलमोसौगतस्तेस्वल्पसंशयं १८॥ एवमुक्तस्ततोहंतैः

का. ए. कि. सिद्धैः परमशोभनैः स च मेरा वणो राजारक्षसां प्रतिवेदितः १९
२२३ पश्यन्दाशरथेर्भायां रामस्य जनकात्मजा भृष्टाभरणकौशे
यां शोकवेगपराजिता २०। रामलक्ष्मणयोर्नाम कौशंतीमु
क्तमूर्धजां एष कालात्ययस्तात इति वाक्यविदां वरः २१। ए
तदर्थं समग्नं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयेत्तत्तत्त्वापि हि मे बुद्धिर्ना
सीत्काचित्पराक्रमे २२। अपक्षो हिकथं पक्षी कर्म किंचित्समा
रभेत्तु शक्यं मया कर्तुं वा बुद्धिगुरावर्तिना २३। श्रूयतां त

एम

वक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्च यं वाङ्मनिभ्यां हि सर्वेषां करिष्या
मि प्रियं हि वः २४। यद्विदाशरथैः कार्यं मम तन्तावत्संशयः न
द्रवंतो मतिश्चेष्टावलवंतो मनस्विनः २५। प्रहिताः कपिराजेन
दैवैरपि दुरसदाः रामलक्ष्मणबाणश्च विहिताः कंकपत्रिणः
॥ २६ ॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्नहे कामं खलु
दशग्रीवसेजो बलसमन्वितः भवतां तु समर्थानां किंचिदपि
दुष्करं २७। तदलंकालसंगेन कियतां बुद्धिमंतो भवद्विधाः २८

बुद्धिनिश्चयः ॥ तद्विकर्मसु मज्जते

वा. ए. कि.
२२४

इसार्पे रामायणे वा० कि० ए० को न षष्ठितमः सर्गः ॥ ततः कृतो द
कैस्नातं तंग धुंहरियूथपाः उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्य समं
ततः १। तमंगदमुपासीनतैः सर्वैर्हरिभिर्हतं जनितप्रत्नयोह
र्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् २। कृत्वानिःशब्दमेकाग्नाः प्रवतुह
रणो मम तथ्यं संकीर्त्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिली ३। अ
स्य विंध्यस्य शिखरे पतितो स्मि पुरा न चाः सूर्यतापपरीतां
गोनिर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ४॥ तत्तद्व्यसंज्ञस्तु षड्वात्रादिवशो वित्र

एम
२२५

जो

हृत्तन्निव ॥ वीक्षमादिशः सर्वानानि जानामि किंचन पात
तैस्तु सागरां वैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च नानि च प्रदेशाश्च नि
रीक्ष्य मतिरगता ह ॥ हृष्टपक्षिगणकीर्णः कंदरोदरकूटवान् द
क्षिणस्योदधे स्नीरे विध्यो यमिति निश्चितः ७। आसीच्चान्ना
श्रमं पुरायं सुरैरपि सुपूजितं ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नु
ग्नतपाभवत् ८॥ अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नुषिणगिरौ
वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निशाकरे ९॥ अवतीर्य च विंध्यगमा

व

वा.ए.कि
२२५

त्तु हे ए विष मा ठु नैः ती क्षा द भौ व सु म ती दुः खे न पु न रा गतः
॥१०॥ ते मृ षिं द्रु का मो स्मि दुः खे ना भ्या ग तो भृ शं ज टा यु षा म
या चै व बहु शो धि ग तो हि सः ११। त स्या श्र म पु दा भ्या शे व बु र्वा ताः
सु गं धि नैः व क्षो ना पु ष्पि तः क श्चि द फ ला वा न दृ श्य ते १२। उ पे
त्य चा श्र मं पु रा यं व क्ष मूल मु पा श्रितः द्रु द का मः प्र ती क्षे च भ ग
वं तं नि शा के रं १३॥ अ थ प श्या मि दू र स्थे मृ षिं ज्व लि त ते ज सं कृ
ता मि षे कं दु र्ध षे मु पा व त्त मु द द्यु र्वं १४। त मृ क्षाः स म रा व्या ॥

एम
२२५

आः मिं ह्ना गा स री स पाः परि वा र्यो प ग दं ति दा ता रं प्रा णि नो
य था १५॥ त तः प्रा ण मृ षिं ज्ञा त्वा ना नि स त्वा नि वै य युः प्र वि
रा ज नि य था स र्वं सा मा न्य कं ब लं १६। कृ षि त्त दृ ष्वा मा तु षः प्र
वि ष्वा श्र मं पु नः मु ह र्त्त मा त्रा नि र्ग म्य त तः का य म द ह्नु तं १७॥
सौ म्य वै क ल्य तां ह स्वा रो मू णं ते ना व ग म्य ते अ ग्नि द ग्धा वि मो प
क्षौ प्रा णा श्वा पि श री र के १८। ग धौ द्वौ दृ ष्ट पूर् वी मा त रि ष्व स भो ज
वै ग ध्रा णा चै व रा जा नौ भ्रा त रौ का म रु पि णौ १९॥ ज्ये ष्ठो वि

मे

वा.ए.कि
२२६

तत्त्वं संप्राप्ते जटायुरनुजस्तवमानुषं रूपमास्थाय गृहीतां च
रणौ मम २०॥ किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं ददौ
वायं धृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः २१॥ इत्याप्येवमायरावाक्यं
मीकीये किं किं धाकां देषष्टितमः सर्गः तत्तत्तद्द्वारं कर्मदुष्क
रं सहसा कृतं आचचक्षुः सर्वसूर्यानुगमनं तथा १॥ भगवन्
एयुः ~~सर्वसूर्यानुगमनं~~ ज्ञात्वा ह्यज्जयाचाकुलैर्द्रियः परिश्रान्तो न शक्नो
मिव च न परिभाषितुं २॥ अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्दुर्गमो हि

एम
२२६

तौ आकाशं पतितौ दूरजिज्ञासंतौ पराक्रमं ३॥ कैलास
शिखरे बध्वा मुनीनामग्नतः परां रविः स्यादनुयातव्यो याव
दस्तं महागिरिं ४॥ अप्यावां युगपत्प्राप्तावपश्यामहीतले
रथ चक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक् पृथक् ५॥ क्वचिद्वादित्र
घोषश्च क्वचिद्द्रुषणानिः स्वनः गायन्तीः स्मृगनावहूः पश्या
वोरक्तवाससः ६॥ तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपेक्ष्य
तौ आवामा लोकयावस्तद्वनं शादूलसंवृतं ७॥ उपलैरिव

वा.ए.कि
२२७

संछन्नादृश्यतेभूःशिलोच्चयैः आपगाभिश्चसंवीतासूत्रैरिव
वसुंधरा ८। हिमवतश्चैव विंध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिश्च तले
संप्रकाशेतेनागा इव जलाशये ९। तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयं
चासीत्तदा वयोः समाविशत मोहश्च ततो मूर्छा च दारुणा १०॥
न च दिक् ज्ञायते याम्या न चाग्नेयी न वारुणी युगांतं नियतो
लोको हतो दग्ध इवाग्निना ११॥ मनश्च मेहतं भूयः चक्षुः सा
प्रतु संश्रयं यत्ने न महता ह्यस्मिन् मनः संधाय चक्षुषी १२॥

एम

२२७

यत्ने न महता भूयो भास्वरः प्रतिलोकि तः तुल्यः पृथ्वीप्रमाणे
न भास्वरः प्रतिभाति नो १३॥ जटायुर्मामना पृथुनि पप्रातम
हीततः तैदृक्षा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहं १४॥ पक्षा
भ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत प्रमादात्तत्र निर्देग्धः पतन्वा
युपयादहं १५ आशं केतं निपतितं जनस्थाने जटायुषो अ
हं तु पतितो विंध्ये दग्ध पक्षो जटीकतः १६। राज्याङ्गुली नोभा
त्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च सर्वथा मर्तुमेवेकं न पतिष्ये शिख

वा. ए. कि.
२२८

राहिरेः १०॥ इत्यार्षे रामायणे वा० कि० एक षष्ठितमः सर्गः ए
वमुक्ता मुनिश्रेष्ठमरुदंभशदुःखितः अथ ध्यात्वा मुनिं च
भगवानिदमब्रवीत् १॥ पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः
चक्षुषी चैव प्राणश्च विमश्वबलं च ते २॥ पुराणे सुमत्कार्यं भ
विष्यहि मया श्रुतं दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं ३॥
राजा दशरथो नाम कश्चिदिदं वार्त्ता कुवर्धनः तस्य पुत्रो महातेजाः
रामो नाम भविष्यति ४॥ अरण्यं च सहभात्रालक्ष्मणेन ग

एम
२२८

मिष्यति तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन् पित्रा सत्यपराक्रमः ५॥ नै-
र्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्या हरिष्यति राक्षसेन्द्रो जनस्थाने च
वध्यः सुरदानवैः ६॥ सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्ये भोज्ये च मेषि
लीन भोक्ष्यति महाभागा दुःखमग्ना यशस्विनी ७॥ परमानं च
वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि
दुर्लभं ८॥ तदन्नमैथिली प्राप्य विज्ञायेंद्रादिदं त्विति युग्ममु
दृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ९॥ यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्म-

वा. ए. कि
२२९

कानांहितं

णोवापि देवरः देवत्वं गच्छतोर्वापितयोरन्नमिदं त्विति १०॥ एष्यंति
प्रेषितास्तत्र रामदत्ताः स्रवं गमाः आख्येयाराममहिषी त्वयानेभ्यो
विहंगम ११॥ सर्वथा तु न गंतव्यमीदृशः कुगमिष्यसि देशकालौ प्र
तीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे १२॥ ३॥ सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वास
पक्षकं द्रुहस्यस्त्वं तुलौ कार्यं करिष्यसि १३॥ त्वया पिरवलुत
कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः बाह्यराणां सुराणां च मुनीनां वास
स्य च १४॥ इच्छाम्यहमपि द्रुहं भ्रातरौ रामलक्ष्मणैर्नैवेष्टुं चिरं ध्या

एम
२२०

रयितुं प्राणं त्यक्ष्ये कलेवरं महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टत्वा रथं द
र्शनः १५॥ इत्यार्षे रामायणे वा० किं किं धाको डे द्विषष्टितमः
सर्ग एतैरभ्यैशु बहुभिर्वाक्यैर्वीक्य विशारदः मा प्रशस्याभ्यनुज्ञा
प्राप्रविष्टः सस्वमालयं १॥ कदरानुविसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः श्र
हं विंध्यं समाहृत्य भवतः प्रतिपालये २॥ अद्य त्वेन स्य कालस्य व
र्षसाग्न शतं गतं देशकालप्रतीक्षोस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ३॥ म
हाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गं तु निशाकरं मां निर्दहति संतापो वितर्कैर्व

शनेः

त

वा.ए.कि
२३०

हृभिर्वतं ४। उदितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये बुद्धिर्यामेते
नदत्ता प्राणान् रक्षणे मम ५ सामे पुनयते दुःखं दीप्तं गमिषि
स्वातमः बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ६। पुत्रः संत
र्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथं तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सी
ता वियोजितौ ७। न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियं तस्य
त्वेवं ब्रुवाणस्य संपाते वीरैः सह ८। उत्पेततु सदा पक्षौ समक्षं
वमचारिणो सह स्वात्तमुपक्षौ हतैरुणच्छदैः ९। प्रहर्षम

एम
२३०

य

तुलं लेभे वानरं श्वेदमब्रवीत् निशाकरस्य राजर्षेः प्रसादं मिता
जसः १०। आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ पुनरुपस्थितौ यौवने वत
मानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ११॥ तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरु
षमेव च सर्वथा क्रियतां त्रिःसीतामधिगमिष्यथ १२। पक्षौ
भोममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः इत्युक्त्वा तान् हरीन् संपातिः पत
गोत्तमः १३। उत पातगिरेः शृंगाजिज्ञासुः खगमोत्तैः स्यत ह
च न श्रुत्वा प्रति संहृष्टमानसाः बभुवुर्हरिशाहला विक्रमाभ्युद

म ३१

यो-मुखाः १४॥ अथ पवनसमानविक्रमाः स्रवगवराः प्रतिल
 धपौरुषाः अभिजिदभिमुखादिशंययुर्जनकसुतापरिमा
 र्गणो-मुखाः १५॥ कतकरित्या ६४॥ इत्यापरामारगोवाल्मी
 येकिष्किथाकाडेविषष्टितमः सर्गः ६३॥ आख्यातधुराजे
 नसमुत्सृत्यस्रवगमाः संगताः प्रीतिसंयुक्ताविन्दुसहवि
 क्रमाः १॥ संपातेर्वचनेश्रत्वाहरयोरावणक्षयंहृष्टासागरमा
 जग्मुः सीतादर्शनकाक्षिणः २॥ अभिगम्यतुतदेशंदपुर्भा

२३१

मविक्रमाः कृत्स्नलोकस्य महतः प्रतिविंमवस्थितं ३॥ दक्षिणस्य
 समुद्रस्य समासाद्योत्तरादिशंसंनिवेशंततश्च कुहंरिवीरम
 हाबलाः ४॥ प्रसुप्तमिव चान्यत्र कीदंतमिव चान्यतः क्वचित्य
 र्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतं ५॥ संकुलंदानवैंद्रेषु तालत
 लवासिभिः सेमहर्षकरंदृष्ट्वा विषेदुःकपिकुंजरः ६॥ गकाश
 मिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानरा विषेदुःसहिताः सर्वे कथंका
 र्यमिति ब्रुवन् ७॥ विषसावाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणा

न आश्वासयामास हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ८ न विषादे
 मनः कार्यं विषावदो दोषवत्तरः विषादो हन्ति पुरुषं बालं कुह
 इवोरगः ९। यो विषादे प्रसहते विक्रमे स मुपस्थिते ते जस्मा
 ते स्य हरीनस्य पुरुषाथो न सिध्यति १०। तस्यां रात्र्यां व्यतीता
 या मंगदो वानरैः सह हरिर्वृद्धैः समागम्य पुनर्मे व्रममेव यत्
 ११। सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्या गदं बभौ वासवं परिवार्य
 यैव मरुतां वाहिनी स्थिता १२॥ को न्यस्ता वानरी सेना शक्तस्त

म
 १३२

भयितुं भवेत् अन्यत्र बालितनयादन्यत्र च हनूमतः १३। त
 तस्माद्हरिर्वृद्धाश्च तच्च सैन्यमरिंदमः अनुमान्योगदः श्रीमा
 न्वाक्यमर्थवदब्रवीत् १४। क इदानीं महातेजालं पृथिव्य
 तिसागरैः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमं १५। को वी
 रो यो जनशतं लंघयेत् स्रवं गमः इमांश्च यूथपान् सर्वा मोचये
 त्को महाभयात् १६। कस्य प्रसादाद्वारांश्च पुत्रांश्चैव गृहा
 रि च इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयं १७। क

वा.ए.कि
२३३

स्य प्रसादाद्रामं चलक्ष्मणं च महाबलं अभिगठे मसंह
ष्टाः सुग्रीवं च वनौकसं १८। यदिकश्चित्समर्थैः सागरस्य
वने हरिः सददा त्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणं १९। अ
गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चिद्विदब्रवीत् सिन्धुनिवाभव
सर्वासा न च हरिवाहिनी २०॥ पुनरेवांगदः प्राह हरी
हरिस्तमः सर्वबलवतां श्रेष्ठ भवतो हृदयिकमाः व्यपदेश
कुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः २१॥ नहि वोगमनेसं

२३३

गः कदाचित्कस्यचिद्ब्रवेत् ब्रुवध्वंस्यसाशक्तिः ह
वगर्षभाः २२। इत्याप्येवमायणे वाल्मीकीये किं व
कांटे चतुषष्टितमः सर्गः ६४। अथांगदवचः श्रुत्वा
वानरर्षभाः स्वस्वगतौ समुत्साहमचुस्तत्र यथा न
गवाक्षोगवयः शरभोगंधमादनः मैदश्चुद्विद
जांबवांस्तथा २। आबभाषे गजस्तत्र प्रवेष्टुं तस्य जने गवा
क्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिं ३॥ शरभो वानरस्त

वा.ए.कि

२३४

त्रवानरंस्तानुवाचह त्रिशतंतुगमिष्यामियोजनानां त्रुवं
गमाः ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०।
हमिष्यामियोजनानांनसंशयः५। वानरंस्तमह
हं धमादनः योजनानां गमिष्यामिपंचाशतुनः
देस्तु वानरस्तत्रवानरंस्तानुवाचह योजनानां पञ्च
वितुमत्सह ७। ततस्तत्रमहातेजाहि विदः मन्त्रे विक्
ष्यामिनसंदेहः सतिं योजनान्यहं ८॥ सुपेरास्तु ९॥

सत्त्ववान्कपिसत्तमः अशतिं प्रतिजानेहं योजनानां पराक्र
मे १। तेषां कथयतां तत्र सर्वे स्ताननुमान्य चततो बहुतमस्ते
षां जांबवान्प्रत्यभाषत १०॥ पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिह
तिपर
११०॥ ति
वंगतेः शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुं यदर्थं कपिराज
तनिश्चयौ १२॥ सांप्रतं कालमस्माकं या
वतिं योजनानां तु गमिष्यामिनसंशयः १३॥ तंश्च

वप

ए.कि.स

३५

रा.॥॥

वनेमंद

न्येतावदेवा

स्यभविष्मति

नियोजन

श्रेष्ठान्जांबवानिदमब्रवीत्तन्मखत्वेतावदेवास्मिन्म
मः १४॥ मया वैरोचनेयज्ञे प्रभविष्मत्सनातः १५
किममाणस्त्रिविक्रमः १५॥ सदुदानीमहं ब्रह्म
मः यौवने चतदासीन्मेवलमप्रतिमं परं १६॥ संप्र
न्येतावदेवाद्यशक्यमेगमने स्वतः नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्या
स्यभविष्मति १७॥ अथोत्तरमुदारार्थम् ॥ अहमेतद्विषय
नियोजनं जांबवादे गत्वा अनुमान्यतदा प्राज्ञो जांबवतं महा

ए.स

३५

नि

कथं १८॥ अहमेतद्विषयमियोजनानां शतं न हतं निवर्तने
तुमेशक्तिः स्यान्नवेति नश्चितं १९॥ तमुवाच हरिः श्रेष्ठं जांबवा
न्वाक्यं कोविदः ज्ञायते गमने शक्तिः सवहयं सस
कामं शतं सहस्रं वा न ह्येष विधि रूच्यते नैव नामांभ
क्तौ गंतुं प्रति निवर्तितुं २०॥ न हि प्रेष
कथं च न भवता यं जनः सर्वः प्रे
मस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः २१॥

वा.ए.कि २३६ परंतप २३॥ अपि चैतस्य वा ॥ २३॥ मन्त्र-
 कलत्रवत्तातप्रतिपात्यस्य ॥ २४॥ मन्त्र-
 रक्ष्यमेषकार्यविदां नयः मूले हि सति ॥ २५॥
 लोदयाः २५॥ तद्वानस्य कार्यस्य साधनं स ॥ २६॥
 विक्रमसंपन्नाहेतुरत्र परंतप २६॥ गुरुश्च त्वं हि न ॥ २७॥
 भवंतमाश्रित्य वयं सार्थाद्यर्थसाधने २७॥ उक्तवाक्यं स ॥
 प्राप्तं जांबवंतं महाकपिं प्रत्यवाचोत्तरं वाक्यं बालिस्तु नुरथा ॥

गदः २८॥ यद्विनाहं गमिष्यामि नान्यो वामंरपुंगवः पुनः ख
 त्चिदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनं २९॥ न त्वत्कृत्या न रिपु
 तैः संदेशं तस्य धीमतः तत्रापि गत्वा प्राणानां पर
 क्षणं ३०॥ सहिप्रसादे चात्यर्थं को पेत्तह रिर
 संदेशं विना शोगमने भवेत् ३१॥ ततः द
 त्यन्यथा गतिः तद्ववा ॥ ३२॥ ततः द
 सो गदेन तदावीरः प्रत्य

वा.ए.कि
२३७

वाचेदंततों गदं ३॥ तं वा वारं क
नै एष सं चोदयाम्येनं यः कः प्रसाधादि
तं प्रवतां वरिष्ठ मेकांत माश्रित्य ह वि
सह रिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमंत मेव ३५॥ दुः
० कि० पंचषष्टितमः सर्गः अनेक शतसाहस्रीं
वाहिनीं जांबवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमंत मया ब्रवीत् राक्षसां
वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविशारदनूष्मी मेकांत माश्रित्य हनुम

एम्
२३७

गुप्ती वस्य समो ह्यसि
च ३ अरिष्ट नैमिनः पु
वि विख्यात उत्तमः सर्वप्रक्षिणा
सागरैः समहावलः भुजंगानुद्धरन् क्षीम
पक्षयोर्यद्वलंतस्य भुजवीर्यवलंतविक्रम
मते तेनापहीयते दं। वलंबुद्धिश्च तेजश्च सत्वं च
वविशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न स ज्ञासे ७। अस

1। विख्याता पृंजिक स्थला अंजनेति परिख्याता प
लोदरेः ८। विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रविमानु
जातक पितृका मरुपिणी अचरत्यर्वतस्या
स्यावसुं विशाला क्ष्याः पीतं रक्तदृशं
रक्तो पहरुर्नैः १२॥ सदृशं
पीनो सुहितो सुजातं च एम
शस्विनी दृष्टेव २३८

सुभसर्वो गी पवनः काममोहितः १४। सतां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां
पर्यघ्रजतमारुतः मन्मथाविष्टसर्वो गी गतात्मा तामनिंदितं
१५। सा तु तत्रैव संभ्रांता सुवता वाक्यमब्रवीत् एकपत्नीव्रतमि
दं को नाशयितुमिच्छति १६॥ अंजनाया वचं श्रुत्वा मारुतः प्र
त्यभापत नत्वा हिंसा मिसु शोणिभूते मनसोभय १७। मनसा
स्मिगतो यत्वा परिष्वज्य यशस्विनि वीर्यवान्बुद्धि संपन्नस्तवपुत्रो
भविष्यति १८। महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः लघने

वा.ए.कि.
२३९

पुवने चैव भविष्यति मया समः १९। एवमुक्ता ततस्तथा जननी
तैमहा कपे गुहायां त्वामहा बाहो प्रजसे पुवगर्भम् २०। अभ्यु
त्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने फलं चेति जिघृक्षस्त्वं उत्प
त्याभ्युत्पतो दिवं २१। शतानि विणिगत्वा यथो जनानां महा
कपे तैजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः २२॥ त्वामप्य
पगतं तू र्णमंतरिक्षं महाकपे क्षिप्तमिन्द्रे एतेव ज्येको पाविष्टेन
तेजसा २३॥ तदा शैलाम्नि शिखरे वामो हनुरभज्यत ततो हिना

एम
२३९

मध्ये यं ते हनूमानिति कीर्तितं २४॥ ततस्त्वं निहतं दृष्ट्वा वायु
र्गन्धवहः स्वयं त्रैलोक्यं भूशसं कुहोनववौ वै प्रभे जनः २५। सं
भ्राता शुसुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षमिते सति प्रसादयंति संकुहं मा
स्तं भुवने सुराः २६। पुसादिते च पुवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ अशस्व
वध्यतां तात समरे सत्प्रविक्रम २७॥ वज्रस्य च निपातेन विरु
जं त्वां समीक्ष्य च सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमं २८। स्व
हृदतश्च मरणं तव स्यादिति वै प्रभो सत्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रज्ञो

का.ए.कि
२४०

भीवि क्रमः २९॥ मारुतस्योरसः पुत्रसेजसाचापितत्समः त्वहि
वायुसुतोवत्सप्तवनेचापितत्समः ३०॥ वयमद्यगतप्राणाभवा
नस्मासुप्तं प्रतंदाक्ष्यविक्रमसंपन्नः कपिराजइवापरः ३१॥
त्रिविक्रमेमयातातसशैलवनकाननाभिः सप्तकृत्वः पृथिवीप
रिकांताप्रदक्षिणा ३२॥ तदाचोषधयोस्माभिः संचिन्तादे
वशासनात् निर्मथ्यममृतं याभिरुदानीनो महत्त्वत् ३३॥
सद्दानी महद्बहः परिहीनपराक्रमः संप्रतं कालमस्माकं भवा

एम
२४०

सर्वगुणान्वितः ३४॥ तद्विजं भस्वविक्रान्तः स्रवतामुत्तमो
स्यसित्वदीर्घद्रष्टुकामाहिसर्वावानरवाहिनी ३५॥ उत्तिष्ठह
रिशार्दूललेचयस्वमहर्णवंपराहिसर्वभूतानां हनूमनयागति
स्तव ३६॥ विषणाहरयः सर्वहनूमनकिमुपेक्षसे विक्रमस्वम
हावेगविस्फुस्वीविक्रमानिव ३७॥ ततः कपीनामृषभेराचो
दितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः प्रहर्षयन्तां हरिवीरवाहि
नी चकाररूपेव नात्मजस्तदा २८॥ इत्यार्षे रामायणे किं किं धा

प

वा.ए.कि
२४१

कां देषट्षष्टितमः सर्गः तं दृष्ट्वा जंभमाणं तं क्रमितुं शतयो
जनं वेगेनापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमं १। सा शोकमुत्सृ
ज्य प्रहर्षेण संविताः विनेदुस्तद्वृष्ट्वा पिह नृमं तं हावले २॥
प्रहृष्टा विस्मिताश्चापितैर्वाक्षैर्न समंततः त्रिविक्रमं कृतोन्मा
दं नारायणमिव प्रजाः ३॥ संसृयमानो ह नृमान्व्यवर्धत महाबलः
समाविध्य चला गूलं हर्षाद्दलमुपेयिवान् ४॥ तस्य संसृय
मानस्य हृद्देवी नरपुंगवैः तेजसा पूर्बमाणस्य रूपमासादनुत्तमं

सह २

एम

२४१

१५। यथा विजंभते सिंहो विवृतो गिरिगह्वरे मारुतस्योरसः
पुत्रस्तथा संप्रतिजंभते ६॥ अशोभत मुखं यस्य जंभमा त
णस्य धीमतः अंबरीषो पमंदी संविधुमद्वपावकः ७॥ हरी
णमुत्थितो मध्यात्सं प्रहृष्टतनूरुहः अभिवाद्य हरीचंद्रा
ह नृमानिदमब्रवीत् ८॥ आरुज्यर्वताग्नाग्निहताशनस
खानिलः बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ९। तस्याहं शी
घ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः मारुतस्योरसः पुत्रः प्रवनेना

त

वा-ए-कि
२४२

स्मितस्मः १०॥ उत्सहेयं हि विस्तीर्णं मालिखंतमिवांबरं मे
रुं गिरिमसंगेन परिगंतुं सहस्रशः ११॥ बाहुवेगप्रणुनेन सागरे
णाहमुत्सहेसमाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीहृदं १२॥ ममो
रुजं घवेगेन भविष्यति समुत्थितः समुत्थितमहाग्राहः समु
द्रो वरुणालयः १३॥ पन्नगाशनमाकाशे पतंतं पक्षिसेवितं वै
न ते यमहं शक्तः परिगंतुं सहस्रशः १४॥ उदयात्प्रस्थितं वापि
ज्वलंतं रश्मिमालिनं अनसमितमादित्यमहगंतुं समुत्सहे ॥

एम
२४२

११५॥ ततो भूमि मसं स्पृष्ट्वा पुनरगंतुमुत्सहे प्रवेगे नैव मह
ताभीमेन स्रवगर्षभाः १६॥ उत्सहेयमति क्रांतं सर्वनाकाश
गोचरान् सागरान् शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनी १७
पर्वतां शूर्णयिष्यामि स्रवमानः स्रवं गमाः हरिष्याम्युरुवेगे
न स्रवमानो महार्णवं १८॥ लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च स
र्वशः अनुयास्यति मामद्य स्रवमानं विहाय सा १९॥ भविष्यति
हि मे पंथा स्वातेः पंथा इवांबरं चरंतं घोरमाकाशमुत्थतिष्यंत

वा. ए. कि
२४३

मेव च २०॥ इक्ष्मंति निपतंतं च सर्वभूतानि वानराः महामेरुप्र
तीकाशं मांद्रक्ष्यध्वं प्रवंगमाः दिवमावृत्य गच्छंतं न समानमि
वांबरं २१॥ विधमिष्यामि जीमूतान् कं पयिष्यामि पर्वतान् सा
गरं शोषयिष्यामि प्रवमानः समाहितः २२ वै न ते यस्य वा शक्ति
र्मम वामारुतस्य वा के ते सुपर्ण राजानं मारुतं वा महाबलं न तं
तं प्रपश्यामि यन्माप्नुत मनुव्रजेत् २३॥ निमेषांतरमात्रेण नि
रलंबनमंबरं सहस्रानि पतिष्यामि घनादिद्युदिवो न्थिता २४

एम
२४३

भविष्यति हि मे रूपं प्रवमानस्य सागरं विष्मोः प्रकुममा
णस्य तदात्री न्विकमानिव २५ बुध्या चाहं प्रपश्यामि म
नश्चेष्टा च मे तथा अहं द्रक्ष्यामि वैदेही प्रमोदध्वं प्रवंगमाः
॥ २६ ॥ मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे अयुतं यो जना
नां तु गमिष्यामीति मे मतिः २७॥ वासवस्य सवजस्य ब्रह्म
णो वा स्वयं भुवः विक्रम्य सहस्राहस्तादमृतं तदिहामये २८
लं कां वापि समुत्सिष्य गच्छेयमिति मे मतिः तमेवं वानरश्रेष्ठ

वा. ए. कि
२४४

गर्जन्तममितप्रभं २९॥ प्रहृष्टाहरयस्तत्र समुदैक्षन्तविस्मि
ताः तच्चास्यवचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनं ३०॥ उवाच परि
संहृष्टो जाववास्त्रुवगेश्वरः वीरकेसरिणः पुत्रवेगवन्मारुतात्मज
॥ ३१॥ ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः तव कल्या
णं रुचयः कपिमुख्याः समागताः ३२॥ मंगलान्वयर्थं सिध्यर्थं
करिष्यन्ति समाहिताः कृषीणां च प्रसादेन कपिहृदमतेन च
॥ ३३॥ गुरुणा च प्रसादेन संस्रुवत्वमहा र्णवं स्यास्यामश्चैकपादे

एम
२४४

नयावदागमने ३४ त्वहं तानि च स
कसन्ततस्तु हरि शार्दूलस्मानुवाच वनौकसः
न मे वेगं स्रुवने धारयिष्यन्ति एतानीह न गस्याम्
शालिनः ३६ शिखराणि महेंद्रस्य स्थिराणि च
वैगंगमिष्यामि महेंद्र शिखरेष्वहं ३७॥ नाना
पुथा तु निष्यन्दशोभिषु एतानि मे वेगं हि वि
तिच स्रुवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतं ॥ ३८॥

का. ए. कि
२४५

ततस्तु मातृ तप्रख्यः सह रिमार्हतात्मजः आरु रोहनग
ष्टमहेंद्रम रिमर्दनः ॥३९॥ वृत्तं नाना विधैः
तशादुलं लताकुसुमसंवाधं नित्यपुष्पफल
सिंहशोर्दलसहितं मत्तमातंगसे वित्तं म
द्वयुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलं ॥४१॥ महद्विरु
हैर्दस्य महाबलः विचचार हरि श्रेष्ठो मह
॥४२॥ वाद सं ॥ दितस्तेन महाशैलो म

राजर्षयः परे वनवासं भवार्थाय प्रैत्य मे प्राप
भंते विशालाः शतशो भिनः बहुला बहुलेर्वण
भातचलेंद्रस्य हुताशनशिखादव औषध्यः स
हस्रशः २३ केचित्क्षयनिभादेशाः केचिद्वान्त
तिपर्वतस्यास्य भामिनि २२ भिन्ने वपुः शोभते
कूटस्य कूटोयं दृश्यते सर्वतः २३ कूटोयं दृश्यते
दानं कामिनां तत्प्राप्त्यर्थं शयानं जायते

वा० रा०

२८६

श्रवणं ते कर्म मज्ज काहि वै...
कसारं नालिनीपुत्र...
२६ इमं तु कालं वानि ते विजहि वस्त्वया च सीत
धर्मवर्धिनां सतां पथि स्वेन यमैः परः...
अयोध्याकांडे चतुर्नवति तमः सर्गः ९४
लां कोशले श्वरः अदर्शय च्युभजलां रम्यां मं
रोहं चंद्रचारुनिभाननां विदेहराजस्य सुतां

पातागलित्वा हि परिघः संनिवेशितः

रिषा... लस्याममेयस्य द्वारमावृत्ति
... तस्मात्सं चोदयामित्वा उत्तिष्ठति
... हनूमानरामकार्यार्थी श्री
... हिरण्यगर्भो मैनाको
... ससागरजलं
... समहात्मा मुहूर्तेन पूर्वतः सलिलावृतः दर्शया
... सकिन्नरमहोरगेः
... तस्य जायूनदैः शृंगैः पर्वतस्य
... मथाजलपरंजित्वा ३

